

СУХАНШИНОСӢ

МАҶАЛЛАИ ИЛМИИ
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИӢТИ БА НОМИ РӮДАКИИ
АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМӢОИ ТОҶИКИСТОН
2022, №4

СЛОВЕСНОСТЬ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ИНСТИТУТА ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
2022, №4

SUKHANSHINOSI

ACADEMIC JOURNAL
THE INSTITUTE OF LANGUAGE AND LITERATURE NAMED
AFTER RUDAKI OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
TAJIKISTAN
2022, №4

ДУШАНБЕ – 2022

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӮДАКӢ

Маҷалла соли 2010 таъсис
ёфта, дар як сол чор шумора
нашр мешавад.

Муассис: Институти забон ва адабиёти ба
номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон

Сардабир
д.и.ф. Аскар ҲАКИМ

Муовини сардабир
н.и.ф. Абдурахмон АБДУМАННОНОВ

Дабири масъул
Лутфулло ШАРИФЗОДА

Ҳайати таҳририя:

Фарангис ШАРИФЗОДА
(директори ИЗА ба номи Рӯдакии АМИТ, д.и.ф.),
Носирҷон САЛИМӢ
(узви пайвастаи АМИТ, д.и.ф.),
Султон Ҳасан БАРОТЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Сайфиддин НАЗАРЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Саҳидод РАҲМАТУЛЛОЗОДА
(узви вобастаи АМИТ, д.и.ф.),
Абдунабӣ САТТОРЗОДА (д.и.ф., проф.),
Олимҷон ҲОҶАМУРОДОВ (д.и.ф., проф.),
Равшан РАҲМОНӢ (д.и.ф., проф.),
Умриддин ЮСУФОВ (д.и.ф.),
Ҳоким ҚАЛАНДАРӢН (д.и.ф.),
Ҷамила МУРУВВАТИӢН (д.и.ф.),
Шодимуҳаммад СӢФИЗОДА (д.и.ф.),
Абдуҳолиқ НАБИЕВ (н.и.ф.),
Абдуламин МАЖНУНОВ (н.и.ф.),
Азиз МИРБОБОЕВ (н.и.ф.),
Беҳрӯзи ЗАБЕҲУЛЛО (н.и.ф.),
Сайфиддин МИРЗОЕВ (н.и.ф.),
Шамсиддин МУҲАММАДИЕВ (н.и.ф.),

Нишони мо: 734025, шаҳри Душанбе,
ҳиёбони Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва
адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии
Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон,
хучраи 26, дафтари маҷаллаи
«Суханшиносӣ», тел.: (+992 37) 227 29 07,
227 11 70.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи
«Почтаи тоҷик» -77755

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Ҳайати мушовара: Масъуди МИРШОҲӢ (Фаронса),
Шариф ШУКУРОВ (Россия), Алӣ АКБАРШОҲ
(Ҳинд), Александр ҲЕЙЗЕР (Олмон), Садрӣ
САӢДИЕВ (Ӯзбекистон).

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
Тоҷикистон бори нахуст 5-уми апрели 2012
таҳти № 0098/мҷ, бори дуюм 12-уми ноябри
соли 2015 таҳти № 0095/мҷ ва бори сеюм 7-уми
сентябри соли 2017 таҳти № 023/ МҚ-97 сабти
ном шудааст.

Душанбе © Институти забон ва адабиёти ба номи
Абуабдуллоҳи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон, 2022.

Маҷаллаи илмӣ «Суханшиносӣ» ба Феҳристи
маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти
Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид шудааст.

СЛОВЕСНОСТЬ

2022

№ 4

*Научный журнал*НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ РУДАКИ*Основан в 2010 г.
Выходит четыре
раза в год***Учредитель:** Институт языка и литературы
имени Рудаки Национальной академии наук
Таджикистана**Главный редактор**
д.ф.н. Аскар ХАКИМ**Заместитель главного редактора**
к.ф.н. Абдурахмон АБДУМАННОНОВ**Ответственный секретарь**
Лутфулло ШАРИФЗОДА**Адрес:** 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21,
Институт языка и литературы имени Рудаки
Национальной академии наук Таджикистана, каб.
26, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992
37) 227 29 07, 227 11 70.**Подписной индекс в каталоге «Почтаи тоҷик» -**
77755**<https://sukhanshinosi.iza.tj>****E-mail: suhansinosi@gmail.com****Журнал** зарегистрирован Министерством
культуры Республики Таджикистан 15 апреля 2012
г. за № 0098/мч, перерегистрирован 12 ноября 2015
года за № 0095/мч и 7 сентября 2017 г. за № 023/
мч- 97.**Редакционная коллегия:****Ф. Шарифзода** (директор ИЯЛ им. Рудаки НАНТ,
д.ф.н.),
Н. Салими (академик НАНТ, д.ф.н.),
С.Х. Баротзода (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
С. Назарзода (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
С. Рахматуллозода (член-корр. НАНТ, д.ф.н.),
А. Сатторзода (д.ф.н., профессор),
О. Ходжамуродов (д.ф.н., профессор),
Р. Рахмони (д.ф.н. проф.),
У.Юсуфов (д.ф.н.),
Х. Каландариён (д.ф.н.),
Дж. Мурувватиён (д.ф.н.),
Ш. Суфизода (д.ф.н.),
А. Набиев (к.ф.н.),
А. Мажнунов (к.ф.н.),
А. Мирбобоев (к.ф.н.),
Б. Забехулло (к.ф.н.),
С. Мирзоев (к.ф.н.),
Ш. Мухаммадиев (к.ф.н.),**Редакционный совет:** **Франсис Ришар** (Франция),
Шариф Шукуров (Россия), **Али Акбаршоҳ** (Индия),
Александр Гейзер (Германия), **Садри Саъдиев**
(Узбекистан).Душанбе © Институт языка и литературы имени Рудаки
Национальной академии наук Таджикистана, 2022.**Научный журнал «Словесность» входит в Перечень
рецензируемых научных журналов ВАК при
Президенте Республики Таджикистан.**

Founder: The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan

Chief Editor

Askar HAKIM

Doctor of Philological Sciences

Deputy Chief Editor

Abdumannonov ABDURAHMON,

Candidate of Philological Sciences

Executive Secretary

Lutfullo SHARIFZODA

Address: Attn. Sukhanshinosi editor, The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan, office 26, Rudaki Av. 21, Dushanbe city, 734025. Phone.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70

<https://sukhanshinosi.iza.tj>

E-mail: suhansinosi@gmail.com

Subscription Index in «Pochtai Tojik»
77755

Journal was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan, the first edition is from 5 April, 2012 year, № № 0098, the second edition is from 12 November, 2015 year, № 0095. and the third edition is from 7 September 2017 year, № 023/ мч- 97

Editorial team:

Farangis SHARIFZODA (Director of the ILLAR NAST)

Nosirjon SALIMI (Academician of the NAST)

Sulton Hasan BAROTZODA (Corres. mem. of the NAST)

Sayfiddin NAZARZODA (Corres. mem. of the NAST)

Sakhidod RAHMATULLOZODA (Corres. mem. of the NAST)

Abdunabi SATTORZODA (d.ph.s., professor)

Olimjon KHOJAMURODOV (d.ph.s., professor)

Ravshan RAHMONI (d.ph.s., professor)

Umriddin YUSUFOV (d.ph.s.)

Hokim QALANDARIYON (d.ph.s.)

Jamila MURUVVATIYON (d.ph.s.)

Shodimhammad SUFIZODA (d.ph.s.)

Abdulamin MAJNUNOV (c.ph.s.)

Abdukholig NABIEV (c.ph.s.)

Aziz MIRBOBIEV (c.ph.s.)

Behruzi ZABEHULLO (c.ph.s.)

Sayfiddin MIRZOEV (c.ph.s.)

Shamsiddin MUHAMMADIEV (c.ph.s.)

International iditorial colleague: Masoud MIRSHOHI (France), Sharif SHUKUROV (Russia), Ali AKBARSHOH (India), Alexander HEIZER (Germany), Sadri SADIEV (Uzbekistan)

Dushanbe © The Institute of Language and Literature named after Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan 2022

The scientific journal «Sukhanshinosi» has included in the list of peer-reviewed scientific journals of the High Attestation Commission of the Republic of Tajikistan.

МУНДАРИЧА / СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Шарифова Фарангис. Fragment of translation of Zabur to Pahlavi language.....	6
Тӯраев Бурҳониддин. Номвожаҳои ҷуғрофиёи навъи мураккаби субстрати суғдӣ бо ҷузъи-kat / kaḏ.....	11
Абдуллоева Гулрухсор. Андешае чанд перомунӣ омӯзиши лаҳҷаҳои водии Ҳисор аз нигоҳи этнолингвистӣ.....	22
Қодирова Салтанат, Қосимбойзода Идимо. Ҷонишинҳои эклитикӣ ва вазифаҳои луғавӣ-грамматикӣ онҳо дар забонҳои форсии бостон, форсии миёна, форсии нав.....	30
Искандарзода Саттор. Таърихи таҳқиқи соматизмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ.....	39
Шоев Насиҳулло. Муродифот дар «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ.....	43
Одинаев Абдуманон. Мавқеи топоформантҳои суғдиасл дар ташаккули топонимияи Кӯхистони Масҷид.....	51
Назарзода Сайфиддин, Холова Моҳира. Мутобиқати савтии калимаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ дар забони тоҷикӣ (аз рӯи маводи сарчашмаҳои солҳои 20-ум ва 30-юми садаи XX).....	56

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абдухолиқи Набавӣ. Ҷанбаҳои миллӣ ва таърихӣ дар адабиёти замони ҷанг.....	64
Восиева Рухшона, Сатторов Ҳабибулло. Таъсири афкори чехраҳои маъруфи ирфонӣ ба рушди шахсияти Насафӣ.....	69
Анзурати Маликзод. Шинохти моҳияти хирад ва андарз дар маснавии «Орифнома».....	74
Зикаева Саида. Мазмунӣ сюжет ва устухонбандии «Хусравнома»-и Шайх Аттори Нишопурӣ.....	86
Ҳайдаров Фахриддин. Қиссаи тир хӯрдани Муиззӣ.....	100
Ҳайдаров Абдусамат. Некоторые аспекты и теоретические основы литературно-политической деятельности Ахмада Дониша.....	108
Беков Комилҷон. Рӯзбеҳ ибни Муқаффаъ намояндаи барҷастаи адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик.....	115
Ҳайдарова Саноат. Таркиби жанрии девони Мирзо Шӯҳрии Хучандӣ.....	120
Муҳаммадиев Шамсиддин, Баёнов Маҳмаднабӣ. Нигоҳе ба пажӯҳиши осори Саҳобии Астарободӣ.....	126
Шарипова Назира. Нигоҳе ба ғазалҳои Хоқонии Шарвонӣ.....	134
Фарзона Қурбонова. Танаввуъи жанри ҳикоя дар поэтикаи Фазлиддин Муҳаммадиев...	140

ФOLKЛОРШИНОСӢ / FOLKЛОРИСТИКА

Равшан Раҳмонӣ. Унсурҳои фолклорӣ дар дорбозӣ.....	147
---	-----

ЗАБОНШИНОСӢ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК:491.59.25

FRAGMENT OF TRANSLATION OF ZABUR TO PAHLAVI LANGUAGE

Farangis Sharifova

*Institute of language and literature named after Abuabduллоh Rudaki of the national
Academy of sciences of Tajikistan*

«Pahlavi Zabur» is the oldest and only biblical Middle Persian manuscript, the only saved fragment of which dates back to the VI-VIII centuries, the time of the Sassanids.

The fragment is conditionally called «Pahlavi Zabur», i.e. on Pahlavi - Middle Persian language (4-2 centuries BC-VII century) and Zabur (Arabic - زبور) - applied in two meanings: 1) writing, a book; 2) the sacred book of the king and the prophet David (1055-1015), also called «Pahlavi Psalter» [12].

The Muslims consider Zabur as a holy book, evidences of this could be found in the three ayats of the Qur'an: «وآتينا داوود زبوراً» - «We gave Davidd the Zabur» (4,163). «... And We exalted some prophets over others, - We gave Davidd the Psalter» (17, 55). «Following the law (Musa), we wrote in the Psalter (David):» Only my righteous servants will take the land as a heritage «(21: 105) [3].

«In Islam, Zabur is considered as a prophetic book along with the Torah and the Gospel, but they believe that the Old Testament is distorted in the form that we now have» [1,205].

Fragment of the «Pahlavi Zabur» was found in 1905 by the German expedition to Turpan (Uygur Autonomous District of China), along with many other. The fragment consists of 12 pages, on both sides of it have psalms written in Pahlavi language.

Time of writing this fragment is not exactly established so far. Some scholars attribute this fragment to the VII-VIII centuries (4; 6), and others to the VI century, but in terms of lexical composition and morphological-syntactic features, the text refers to an earlier period [7,10]. Then, Mr. Barr K., using the translation and the original text (a photocopy of the fragment), in 1933, published it in Berlin in three languages, i.e. Pahlavi, Hebrew with a translation into German. According to Andreas and Gygnuks (1963), the translator most likely a Nestorian missionary whose native language was Syriac [4,6]. Expert on Iran Rahom Asha notes that during the study of this fragment by Andreas, the language of Pahlavi was not sufficiently studied by the researchers, this fact brought to inaccuracies and omissions during the decoding and translation of the text. For the first time, the Iranian scholar Sherva (Skaervo, 1983) confirmed that the language of this document is close to the rock inscriptions on parsig (Pahlavi). Researching the spelling and grammatical rules of the monument, he noted that Zabur was written in the IV century. During the regime of the Sassanids (224-551) in Iranashahr, many Aramaicans were fluent in the language of parsig (Pahlavi) and perhaps the translator was a nestorean who knew the language of parsig (Pahlavi) well.

The presented fragment has such linguistic features, which are not or are rarely found in other Pahlavi monuments [10]. The text font reminds something between the book Pahlavi and inscriptions, those are close to the Aramaic alphabet. The text of this Zabur contains 5 symbols more than late-Pahlavi, having 14 graphemes, and corresponds to the early alphabet, which had 22 characters.

The text contains a large number of Pahlavi words related to different lexical layers, such as: religious vocabulary: xwadāy, yazd - god, ēwēn - religious tradition, namāz - prayer; words expressing

body parts: dil - heart, gyān - soul, bādūg - hand, gōš - ear; geographical terms: dašt - steppe, zamig - earth, drayā - sea, sa (n) g - stone; words that express family relations: patron - fathers, barādarān - brothers, frazand - child, mātar - mother.

There is also borrowed lexicon from the following languages, like:

- Aramaic: šubhā - praised, īqārā - respect, šānā - enemy, dmk - to sleep, taibūōā - kindness, qēβuθ - chest, hkym>-bhkmth - wisdom, nabiyan - prophets;

- Hebrew: efrata in Pahlavi, ifirtā in Aramaic and Hebrew eprātā - former name of Bethlehem, zaddīqūθā - in Pahlavi, in Syriac translation - zdyqwt and in Hebrew sādāqā - justice, adērly - Israelis (implied the family of Jacob and Ishaq);

- Arabic: rahme - forgiveness, mercy;

- Parthian: p - union is used with enclitic pronouns, ūn - suffix expressing the plural.

Along with the borrowed vocabulary there are Persian equivalents as well as: šubhā (aram.) - stoda (pahl.) - praised, nabiyan (aram.) - paywāambarān (pahl.) - prophets.

Anthroponyms are also observed in the text: mašīhāy - Moses, dāwid - David, ahrōn - Aaron, yakōb - Jacob and place names: ōrišālim - Jerusalem, Babil - Babylon, sahyōn - Zion.

The main morphological features of the text are the frequent use of the enclitic pronouns that adjoin the unions: ī-m - I, u-š - he, u-t - you, ī-mān - we.

Frequent use of abstract nouns is also observed: drō - lie, kunišn - action, ardāy - justice and animate nouns: šahryār - king, bandag - slave, winjišg - sparrow, ahrōnagānly - Aaronites, misrēn - Egyptians.

Broad use of various verbs that appeared in the initial stage of the New Persian language are following: xwāmōš kunād - to pay off, āfirīn kunēm - praise, šād bēd - be glad, stāyēm - praise, āzmūd - experienced, āmād hem - (we) came, gōwēd - say, čandād - experienced, paymōzānd - dressing.

Adjectives: rēškēn - jealous, pāk - pure, nēk - good, wuzurg - excellent.

Auxiliary words: abar-over, u-and, pad-ba, abāg-bo.

Pronouns: ama - we, ō - he, hamag - everything, xwēš - our own.

Use of derivatives and compound words, some of which are not observed in other Middle Persian monuments: burdišnōhr - grateful, sūdgarīh - good, yādgarīh - memory, drōzanān - liars, bazakkar - erring, kēn-kārīh - morship, widimāsagih - amazing, wurrōyišn - faith. Another important feature of the text is the frequent use of the ancient Greek word canon, in Persian an Arabized version is used - قانون.

Pahlavi Zabur has not been preserved completely and besides that the pages of the fragment are very damaged, only the Psalms 94 / 17-99 / 6, 118 / 124-142 and 121-136 / 3 have remained. Some words of the text are so damaged that they are indicated in the transliteration, but they are not listed in the transcription and in the translation because of the impossibility of reading them. To preserve the authenticity of the text in the Persian translation, no word [10] has been added.

The topic of the fragment consists of prayers - stayed, šubhā, which are used about 200 times in the text of the Psalter, and 22 times in the Pahlavi fragment.

The modern text of the Psalter in the Bible is not its original text, however we decided to compare the text of the Pahlavi Zabur with the text of the Psalter from the Bible.

For a more detail analysis let's compare a few mazmurs (mazmur - psalm) from the text of the Pahlavi Zabur and the Psalter in Bible in Russian. It should be noted that the numbers of Mazmur in Pahlavi text is not the same as it is in the Psalms of the Bible Psalter. The line numbers indicate the

order of the lines of the fragment and the numbers in parentheses indicate the paragraph number of the psalm. Mazmur 126 / 1-5 of the fifth page of the fragment coincides with the 125th Psalm:

Mazmur 126/1-5	Psalm 126. A song of ascents.	Псалом 125. Песнь восхождения
11.....(1)ka wardād 12 Xwadāy wardag ī sahyōn, bēm čiyon 13 ōy-šān kē šād hēnd. (2)Pas-imān 14 purr bād dahān xandag u-mān 15 uzwān šubhā. Pas gōwēnd 16 pad ramān, was-iš kard xwadāy 17 abāg ōy-šān,(3)was-iš kard xwadāy 18 abāg amā. Bawēm pad šādīh. 19 (4)wardāmān xwadāy wardagīh čiyōn Шестая страница фрагмента: 1 wārāy ī pad drītāg. (5) Ōy-šān 2 kē kārēnd pad ars pad šādīh 3 drūnēnd. (6) Rawēd 4 ud griyēd ān kē bār tōm. Āyēd 5 āyēd pad šādīh ān kē 6 bār wāf (10,75).	1 When the Lord restored the fortunes of Zion, we were like those who dreamed. 2. Our mouths were filled with laughter, our tongues with songs of joy. Then it was said among the nations, «The Lord has done great things for them.» 3. The Lord has done great things for us, and we are filled with joy. 4 Restore our fortunes, Lord, like streams in the Negev. 5. Those who sow with tears will reap with songs of joy. 6. Those who go out weeping, carrying seed to sow, will return with songs of joy, carrying sheaves with them.	1. Когда возвращал Господь плен Сиона, мы были как бы видящие во сне. 2. Тогда уста наши были полны веселия, и язык наш – пения; тогда между народами говорили: «Великое сотворил Господь над ними!». 3. Великое сотворил Господь над нами: мы радовались. 4. Возврати, Господи, пленников, как потоки на полдень. 5. Сеявшие со слезами будут пожинать с радостью. 6. С плачем несущий семена возвратится с радостью, неся снопы свои [2,631].

Comments to Mazmur 126 and Psalm 125: In the first paragraph of the Psalms there is a sentence «we were as those who see in a dream», and in Zabur - «bēm čiyon ōy-šān kē šād hēnd»-we were as happy as they were. In the second paragraph «and our language is singing» in «u-mān uzwān šubhā»-and our language is praising. Further, the middle Persian word ramān is «herds, groups», which is translated into Persian text by followers, it does not coincide with the words «between nations» in the Psalter. The third paragraph has a single content in both texts. In the fourth paragraph «čiyōn wārāy ī pad drītāg» - like the streams on the sea in the Psalter - «like streams at noon,» the words sea and noon do not match. The fifth paragraph of texts absolutely match in content. The content of the sixth paragraph also is pretty much the same, but in the Zabur text the word *will return* - āyēd is repeated twice.

Mazmur 129 of the seventh page of the fragment coincides with the 128th Psalm.

Mazmur 129	Psalm 128. A song of ascents	Псалом 128. Песнь восхождения
4...(1)was-im būd 5 hēnd awištābgar az rahīgīh. 6 ēw gōwēd adēr. (3) Kanon ašnaw kirkakkar 7 wāng ī-mān sūdgarīh. /U-mān pāy 8 az bazakkar/. (2)was-im būd hēnd awištābgar	1 «They have greatly oppressed me from my youth,» let Israel say; 2 «they have greatly oppressed me from my youth, but they have not gained the victory over me. 3 Plowmen have plowed my	1. Много теснили меня от юности моей, да скажет Израиль; 2. Много теснили меня от юности моей, но не одолели меня. 3. На хребте моем орали оратаи

9 az rahīgīh u-m-išān nē tāyīd 10 zōr. / (3) Abar-išān pušt kard 11 pādufrāh. U-šān abar man dagr 12 kard nizburdīh. (4)Xwadāy ardāy, 13 ud frasinād tāhīgar ī drōzanān/ 14 (5)šārsānd ud wardānd abārōn 15 harwisp šānā ī sahyōn./ (6) Bawēnd 16 čiyōn giyā ī abar bān. Hamē 17 yōdēd abar wād u-š husk 18 wēzēd ud hōšēd. / (7) U-š purr 19 aziš nē kunēd wāf yaw-drōn восьмаястраницафрагмента: 1 ud nē ādōš wāfān-čīn/ (8) ud nē 2 gōwēnd kē widirēnd āfrīn-itān ī 3 xwadāy abāg. U-mān āfrīn kar d hē 4 pad nām ī xwadāy (10,77).	back and made their furrows long. 4 But the Lord is righteous; he has cut me free from the cords of the wicked.» 5 May all who hate Zion be turned back in shame. 6 May they be like grass on the roof, which withers before it can grow; 7 A reaper cannot fill his hands with it, nor one who gathers fill his arms. 8 May those who pass by not say to them,»The blessing of the Lord be on you; we bless you in the name of the Lord.»	(в русском переводе: <i>пахали пахари</i>), проводили длинные борозды свои. 4. Но господь праведен: Он рассек узы нечестивых. 5. Да постыдятся и обратятся назад все, ненавидящие Сион. 6. Да будут, как трава на 7. кровлях, которая прежде, нежели будет исторгнута, засыхает, 8. Которую жнец не наполнит руки своей, и вяжущий снопы – горсти своей; 9. И проходящие мимо не скажут: «Благословение Господне на Вас; благословляем Вас имене 10. м Господним!» [2,631].
---	---	--

Comments on Mazmur 129 and Psalm 128: The contents of the first paragraph in both texts are identical. The second and third paragraphs of the Mazmur are mixed, but have the same content. The text of the second paragraph is given in the third paragraph. Before the third paragraph, the word *canon* comes, which, according to most researchers, is not found in other versions of the Psalms [10]. In the third paragraph of Zabur, the expression—«U-mān pāy az bazakkar» is given—Keep us from the wicked, which is not mentioned in the Psalms. In the fifth paragraph the Aramaic word *šānā* - «enemy» in the Psalm is replaced by the word *haters*.

Mazmur 131 of the eighth page of the fragment coincides with the 131st Psalm.

Mazmur 131	Псалом 130. Песнь восхождение Давида	Psalm 131. A song of ascents. Of David.
2... (1) xwadāy nē-m 3 ahrōft dīl, u-m hē ahrōft 4 hēnd čašm./ Kanon ahrāmān xwadāy az 5 xāk, u-t stāyēm u-t burd- 6 išnōhr bēm. ud nē raft hēm 7 pad čē mih ud stōmandar az man, /(2)bē-m 8 narm kard grīw čiyōn axšīrag 9 abar mādar. U-m čiyōn axšīrag 10 abar būd xwēš grīw. (3)Pand pāyēd 11 adēr ō xwadāy az nū ud tā jāwēdān	1 Господи! Не надмевалось сердце мое, и не возносились очи мои, и я не входил в великое и для меня недостижимое. 2 Не смирял ли я и не успокаивал ли души моей, как дитяти отнятого от груди матери? Душа моя была во мне, как дитя, отнятого от груди. 3 Да уповает Израиль на господя отныне	1 My heart is not proud, Lord, my eyes are not haughty; I do not concern myself with great matters or things too wonderful for me. 2 But I have calmed and quieted myself, I am like a weaned child with its mother; like a weaned child I am content. 3 Israel, put your hope in the Lord, both now and forevermore.

Comments on Mazmur 131 and Psalm 130. In the first paragraph of the texts, the words «My heart is not proud, Lord, my eyes are not haughty» fully coincide, but in the Pahlavi translation there is no saying «I do not concern myself with great matters or things too wonderful for me.» From the fourth to the seventh line of the statement of the Pahlavi translation, there is no place in the Russian text of the Psalter, which literally translates as «Lord! I will find You and praise you and I will be grateful to you and I'm not going to do anything more and more powerful. « In the second paragraph, the main content, the assimilation of «I am like a weaned child with its mother» and the third paragraph completely the same.

In general, the content of the text in both options - Pahlavi Zabur and Russian Psalter are the same, with the exception of some words and sentences. In both texts, various assimilations are sometimes take place which brings us to some extent violates the identity of the text, but not distorting the main content of the text.

«Pahlavi Zabur» is one of the most important and valuable monuments of the early Christian and Iranian cultures.

BIBLIOGRAPHY

1. Ali-zade A.A. Islamicencyclopedia dictionary. - M.: Ansar, 2007. - 920 pages.
2. Bible. – Moscow.1993.-292 pages.
3. Qoran. V. Prokhorova translation. – Tehran ,1997. – 815 pages.
4. Andreas F. C. «Bruchstücke einer Pahlavi-Übersetzung der Psalmen aus der Sassanidenzeit»// Sb. Berliner Akad. Wissenschaften, 1910. - pp. 869-72.
5. Andreas F. C. and Kaj Barr. «Bruchstücke einer Pahlavi-Übersetzung der Psalmen, mit 11 Tafeln»// Sb. д. Preussischen Akad. Wissenschaften, 1933. - pp. 91-152.
6. Gignoux Ph. «L'auteur de la version pahlavie du psautier serait-il nestorien?» Mémoires Mgr Gabriel Khouri-Sarkis (1898-1968).-Louvain, 1969.- pp. 233-44.
7. Skjaervo P.O. «Case in incipit Middle Persian, inscriptional Parthian and the Pahlavi Psalter»// Studia Iranica, 1983.- P,47-62; P,163-181.
8. 1374. تفضلی ا. تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. انتشارات سخن، تهران، 1374.
9. 1386. راهنمای زبانهای ایرانی. ویراستار رودیگر اشمیت. ج. 1 و 2. تهران، 1386. - 232.
10. تهران، 1382. 133ص. - زیور پهلوی. پژوهش سعید عریان
11. ب. فرهنگ زبان پهلوی. - تهران، 1381. 674ص. 34فرهوشی
12. <http://www.iranicaonline.org/articles/pahlavi-psalter>. Date of appeal - 2.05.2018.

ТАРҶУМАӢ МАТНИ ЗАБУР БА ЗАБОНИ ПАҲЛАВӢ

«Забури паҳлавӣ» аз қадимтарин ва ягона нусхаи маҳфузмонда аз Инҷил ба забони форсии миёна аст, ки ба қарнҳои VI-VIII – замони салтанати Сосониён мансуб доништа шудааст. Поруи матн соли 1905 аз Турфон бозёфт шуда, аз 12 саҳифаи аз ҳарду тарафи барғаҳои мазмур ба забони паҳлавӣ нигошташуда иборат аст.

Нусхаи бозёфтшуда дорои чунин вижагиҳои забониест, ки дар дигар матнҳои паҳлавӣ ҷой надоранд ё ба нудрат дида мешаванд. Дар ин нусха теъдоди зиёди вожаҳои паҳлавӣ марбут ба қабатҳои гуногуни лексикӣ, калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои оромӣ, ибрӣ ва парфиянӣ ҷой доранд.

Аз вижагиҳои асосии сарфӣи матн қорбурди васеи ҷонишинҳои энклитикӣ, феълҳои гуногун, сифату ҷонинишинҳо, инчунин қорбурди калимаҳои сохта ва мураккаб мебошад, ки бархе аз онҳо дар дигар ёдгориҳои форсии миёна мушоҳида намешаванд.

Калидвожаҳо: забони форсии миёна, забур, вижагиҳои забонӣ, мазмур.

ПЕРЕВОД ФРАГМЕНТА ПСАЛТЫРЯ НА ПЕХЛЕВИЙСКИЙ ЯЗЫК

«Пехлевийский Псалтырь» – это древнейший и единственный библейский среднеперсидский манускрипт, сохранившийся фрагмент которого датируется VI-VIII веками,

временем правления Сасанидов. Фрагмент был найден в 1905 году в Турфане и состоит из 12 страниц, с обеих сторон которых написаны псалмы на языке пехлеви.

Представленный фрагмент имеет такие языковые особенности, которых нет или редко встречаются в других пехлевийских памятниках. В тексте сохранилось большое количество пехлевийских слов, относящихся к различным лексическим пластам, встречается и заимствованная лексика с таких языков, как арамейский, иврит, арабский, парфянский,

Основными морфологическими особенностями текста являются частое употребление энклитических местоимений, широкое употребление различных глаголов, прилагательных, местоимений, а также употребление производных и сложных слов, часть которых не наблюдается в других среднеперсидских памятниках.

Ключевые слова: среднеперсидский язык, языковые особенности, псалтырь.

ZABUR'S TRANSLATION INTO THE PAHLAVI LANGUAGE

«Pahlavi Zabur» is the oldest and only biblical Middle Persian manuscript, the surviving fragment of which dates back to the 6th-8th centuries, during the reign of the Sassanids. The fragment was found in 1905 in Turfan and consists of 12 pages, on both sides of which psalms are written in the Pahlavi language.

The presented fragment has such linguistic features that are absent or rarely found in other Pahlavi monuments. A large number of Pahlavi words belonging to various lexical layers have been preserved in the text, and borrowed vocabulary from such languages as Aramaic, Hebrew, Arabic, Parthian,

The main morphological features of the text are the frequent use of enclitic pronouns, the widespread use of various verbs, adjectives, pronouns, as well as the use

of derivatives and compound words, some of which are not observed in other Middle Persian monuments.

Key words: Middle Persian language, zabur, linguistic features, psalter.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифова Фарангис Худоиевна – Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, профессор, доктори илми филология. Нишонӣ: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Email: Farangis70@mail.ru

Сведения об авторе: Шарифова Фарангис Худоиевна – Институт языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки НАНТ, профессор, доктор филологических наук. Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки 21. Email: Farangis70@mail.ru

Information about the author: Sharifova Farangis Xudoievna.– Institute of language and literature named after Abuabdulloh Rudaki of the national Academy of sciences of Tajikistan professor, doctor of philology. Address: 734025, Dushanbe, Avenue Rudaki 21. Email: Farangis70@mail.ru

УДК:490.550.0

НОМВОЖАҲОИ ҶУҒРОФИЁИ НАВЪИ МУРАККАБИ СУБСТРАТИ СУҒДӢ БО ҶУЗЪИ-КАТ/КАӢ

Бурҳониддин Тӯраев

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Дар ташаккулёфтани номвожаҳои ҷуғрофӣ топоформантҳо, маконвандҳо ва ё анҷомаҳои номсоз ва маконсоз нақши муҳим мебозанд. Формантҳо, яъне анҷомаҳои топонимсоз

асосан ду навъ мешаванд: анҷомаҳои дорои маънои мушаххас ва анҷомаҳои шакли пасвандии (суффиксӣ) маконсоз.

Анҷомаҳое, ки дорои маънои мушаххасанд, формантҳое ҳастанд, ки дар алоҳидагӣ ҳам дорои маъно мебошанд, яъне ин навъи формантҳо чузъи маънодори таъкидӣ ва дар навбати худ далолаткунанда ба макону мавзъ ва ашъи конкрет, яъне воқеӣ мебошанд. Агар возеҳтар баён намоем, ин гуна формантҳо, яъне маконвандҳо ё худ анҷомаҳо, калимаҳо ва ё чузъҳои маънодоре ҳастанд, ки барои тақвияти фикр ва баёни матлаб ва мушаххас кардани объект, мавзеи мавриди назар, шаклу навъии объект, ҳаҷму масоҳати он, шумораи он, ҳудуд ва андозаи он, сифати он, рангу шакли он, баландию пасти он, аломатҳои фарқкунандаи он, мавқеи ҷойгиршудани он ва ғайра истифода мешаванд.

Шакли дигари формантҳо (маконвандҳо-анҷомаҳо) пасвандҳои калимасозе ҳастанд, ки дар алоҳидагӣ дорои маънои муайяну мушаххас набошанд ҳам, дар номсозӣ, яъне сохтани исмҳои хос хеле ғаёл буда, ба воситаи онҳо номвожаҳои ҷуғрофӣ нав ба нав сохта мешаванд. Формантҳои пасвандии маконсоз, дар навбати худ, дар баробари сохтани номвожаҳои нав боз нақши ифодакунандаи макони муайяну мушаххасеро доранд, яъне онҳо маконсоз ҳастанд ва дар охири номвожаҳои ҷуғрофӣ васл гардида, макони муайяну мушаххаси мавзъро ишора ва таъкид мекунанд.

Ҳамчунин, ин гуна анҷомаҳои топонимсоз анҷомаҳое ҳастанд, ки дар охири номвожаҳои ҷуғрофӣ омада, шаклҳои танҳо ва ҷамъ месозанд.

Номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки нисбат ба дигар воҳидҳои луғавии забон косервитивитаранд ва пасисаркунандаи тамоми ҳаводиси рӯзгор буда, дар дарозии таърих аксарияти онҳо бегазанд боқӣ мемонанд ва ҳар яке инъикоскунандаи ташаккул ва таҳаввули таърихӣ забон ва ҳамчунин инъикоскунандаи фарҳангу маданияти тамаддунҳо мебошанд.

Ба шарофати номвожаҳои ба тасодуфи таърихӣ боқимондаи бешумори суғдӣ манотиқи Осиёи Марказӣ, ҳудудҳои таърихӣ ва ориёи Қошғар, Шингон ва Такламакони Чин, мавзеи Ҳазорбудои Афғонистон, бахусус номвожаҳои боқимондаи тамоми ҷуғрофӣ таърихӣ Суғди Қадим маълум гардидааст, ки забони шарқиронии суғдӣ ба ҳайси як забони хеле интишорёфтаи байналмилалӣ дунёи қадим, яъне ҳамчун забони «линвофранка» (миёнҷӣ-гуфтугӯии минтақавӣ ва фароминтақавӣ) имконоти хеле васеи номсозии номвожаҳои ҷуғрофӣ доштааст.

Дар забони суғдӣ (аз рӯи осори хаттӣ ва топонимҳои мавҷуда маълум мегардад) тақрибан зиёда аз сад формант, яъне анҷомаҳои топонимсоз мавҷуданд, ки нақши онҳо дар ташаккулёфтани номвожаҳои субстрати суғдӣ хеле бузург аст. Ба шарофати номвожаҳои боқимондаи субстрати суғдӣ мо метавонем бо боварии комил имрӯз ҳудуди интишори ин забони нодиру нотақрори шарқирониро, ки забони бунёдии ғахвораи тамаддунҳои Шарқ, ба вижа тоҷикон аст, муайян ва мушаххас намоем, чунки имрӯз, чуноне, ки мушоҳида мекунем қисми зиёди номвожаҳои қаламрави водии Ҳисор (минтақаи Ромит, марзҳои ноҳияи Варзоб), яъне Чағониёни қадима, Парайтакени Қадим (водии Қаротегин) ва атрофу акнофи онҳоро номвожаҳои сирф шарқиронии суғдӣ ташкил медиҳанд.

Яке аз топоформантҳои хеле сермаҳсулу маънодори интишорёфтаи суғдӣ, ки дар ташаккулёбии номвожаҳои шарқиронии суғдӣ басо нақши муҳим мебозад, топоформанти –кат– меёбанд.

Топоформанти –кат (суғ. <-K'9, -Ka9, -kat; ғарбизронии тоҷикишудаи он – **khand**; **comī**, яъне арабишудаи он **qand**; туркишудаи он - **kant**, - **kent**) яке аз сермаҳсултарин ва маъмултарину маъруфтарин чузъҳои номсозии қадимаи суғдӣ мебошад, ки тавассути он даҳҳо номи вижаи суғдӣ, яъне исмҳои хос сохта шудаанд. Номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки тавассути чузъи номвожасозии қадимии суғдӣ **-Ka9// -kat** сохта шудаанд, дар тамоми паҳноии ҷуғрофӣ Варорӯд (Мовароуннаҳр) ва берун аз онро фаро гирифтаанд. Муҳаққиқи варзида А.Л. Хромов низ дуруст ишора мекунад, ки топоформанти **-Ka9// -kat** сермаҳсултарин чузъи номвожасозии суғдӣ маҳсуб шуда, шакл ё гунаи каммаҳсули он **-kat** ва **kand** дар таркиби номвожаҳои ҷуғрофӣ боқӣ мондаанд [9, 83]. Танҳо дар ду номвожаи ҷуғрофӣ шакли арабишудаи он **-qand** боқӣ мондааст, аз ҷумла дар номвожаҳои Самарқанд ва Хвāqand (Қўқанд) [9, 83]. Инчунин бояд тазакурр дод, ки

номи шаҳри Хучанд, ки шакли дурусти таърихии қадимаи суғдии он **Xukan9// Xukan9a** – «шаҳри Хуршед, шаҳри пешорӯи Хуршед, шаҳри офтоб, шаҳри пешорӯи офтоб» аст, баъдан дар шакли арабишудаи он ба таври Хучанд (бо чузъи арабишудаи - *ǰand*, ки аз суғдии **-kan9** маншаъ мегирад) то ба мо расидааст.

Топоформанти **-Ka9** хостгоҳи суғдӣ дорад. Дар хуччатҳои суғдии Кӯҳи Муғ (байни ноҳияи Айни ва Панҷакент) топоформанти мазкур дар шаклҳои махсус, яъне се вариант ва ё се гуна воমেҳурд: **-kat, -ka9, -kan9**.

Маънои аввалиндараҷаи топоформанти **-ka9** «шаҳр», «деҳқада», «маҳалла», «нуқтаи сернуфузи аҳолинишин» мебошад [9, 83]. Дар бораи ҳудудҳои чуғрофиёии густаришитопоформанти номсози суғдии **-ka9//kat** академик В.В. Бартолд менависад:

«Чуғрофиёишinosони асри X ҳангоми сабти ҷойномҳои Туркистон (Варорӯди қадимӣ, Т.Б.Б.) миқдори зиёди ҷойномҳоеро меоранд, ки шакли мураккаб дошта, бо чузъҳои маънодори «*kem*» [Kat] ва «*keg*» [Kad] ба назар мерасанд, ҳол он ки ин гуна ҷойномҳо дар минтақа ё худ ноҳияи Мурғоб қаблан ба назар намерасанд, аммо дар навоҳии Зарафшон ва ба миқдори зиёд дар ҳавзаи рӯдхонаи Сирдарё, хосатан дар навоҳии Оҳангарон ва Чирчиқ зиёд дучор мешаванд. Чуғрофиёишinosи асримиёнагии тоҷик Ал-Истаҳрӣ чунин маълумот медиҳад, ки дар вилояти Илак ва ғайра, инчунин дар масири фарҳангии Оҳангарон 14 номи шаҳру деҳаҳоеро меорад, ки аз онҳо 7 топоними навъи мураккаб бо чузъ ё форманти маънодори «*kem*» [Kat] сохта шудаанд; дар вилояти Чоч ва ғайра, инчунин дар масири таърихии асримиёнагӣ ё қаламрави Чирчиқ 27 номвожаи чуғрофиёӣ ба назар мерасад, ки аз ин миқдор 14-тояш дар шакли мураккаб бо чузъи маънодори «*kem*» [Kat] боқӣ мондааст [1, 210].

Муҳаққиқи варзида А. Л. Хромов дар мақолаи худ бо номи «Топонимияи суғдии болооби Зарафшон» зимни таҳқиқи формант-анҷомаҳои топонимсози суғдӣ, суғдии яғнобӣ бидуни шарҳу тавзеҳ ва маънидоди топонимҳо, ҷойномҳои мазкурро ном гирифтааст аз ҷумла: «Топонимҳо бо чузъи - *kam* [Kat] (- канд:) Мадрушкат (деҳа), Ғуруфкат, Ғӯкат, Чӯкат (деҳа), Чекат, Сурхкат, (деҳа), Хокат, Паскат, Хушиникат, Шоҳокат, Пискоккат, Карафсикат, Вешканд, (деҳа), Пишкат, Зағрекат, Синчекат, Калғӯкат, Хӯчмишканд, Хушекат, ; - кат < суғ. *Rt* «шаҳр», «деҳа», муқ. суғ. яғн. *kam* -хона, бошишгоҳ, кулба, сукунатгоҳ [9, 87-99].

Дар чуғрофиёи қаламрави ҳудуди собиқаи интишори забони суғдӣ номвожаҳои аслан суғдии навъи мураккаби бо чузъи маънодори суғдии - *kat* шаклгирифта хеле зиёданд, чунки тамоми топонимҳо ва микротопонимҳои бо чузъи маънодори - *kat* шаклгирифтаи Осиёи Марказӣ ва инчунин ағлаби топоформантҳои (анҷомаҳои топонимсоз) суғдии чуғрофиёи собиқаи забони суғдӣ ва ҷӣ миқдоре топонимҳо ва микротопонимҳои бо ин гуна анҷомаҳо сохташуда дақиқан маълум нест.

Аз рӯи имкон, бо така ба забони зиндаи суғдии нав, яъне суғдии яғнобӣ, дар маҳдудияи мақолаи илмӣ мо дар ин мақолаи ҳозир номвожаҳои чуғрофиёи аслан суғдиро ки бо чузъи - *kat* -и суғдӣ сохта шудаанд, мавриди таҳқику таҳлил ва маънидоду баррасӣ қарор додем:

Номвожаҳои чуғрофии **Ғурфкат [Yurfkat] Ghurfkat** – топоними (ҷойном) шарқии эронии суғдии мураккаб, аз ду чузъи маънодори суғдӣ ва суғдӣ –яғнобии *Yurf* => *Yur* – кӯҳ (аз суғ. яғн. *Yur* (f) í *kat* – хонаи кӯҳӣ) ва чузъи топонимсоз, топоформанти (номвозасоз) маънодори суғдӣ ва суғдии яғнобии *kað* - *kat* – хона сохта шудааст. Маънои комили ҷойном (топоним)-и мазкур «хонаи кӯҳӣ» ва «калф» мебошад. Релефи ҷойгиршавии деҳаи мазкур, яъне Ғурфкат (н. Кӯхистони Мастҷоҳ) чунон аст, ки дар назди калфе воқеъ аст ва номи деҳа аз он «хонаи кӯҳӣ» (калф) гирифта шудааст.

Дар «Фарҳанги номҳои чуғрофӣ»-и аз тарафи Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шуда низ ҷойноми Ғурфкат чунин шарҳ дода шудааст: Ғурфкат (хонаи кӯҳӣ) [Yurfkat] Ghurfkat – м. ш. эр. Аз ғурф + *kat*; хонаи кӯҳӣ, калф, ғор. [8, 56]. П. Б. Луре дар рисолаи хеш «Историколингвистический анализ согдийской топонимии» (Санкт – Петербург 2004, 305 с.) оид ба топонимҳое, ки бо чузъи суғдии *kaø*, - *kan* (*kat*) сохта шудаанд мулоҳиза ронда, беш аз сад ҷойвожаро меорад, ки бо чузъи *kaø* -, *kan* -, *kat* сохта шудаанд [5, 88 – 103].

Қойноми **Шашкат** [Šaškat] – номи деҳаи аҳолинишин дар ҷамоати деҳоти Рӯдакии ноҳияи Панҷакент. Қойноми мазкур вожаи навъи мураккаби омехта буда, аз ду ҷузъи маънодори тоҷикӣ ва суғдӣ шакл гирифтааст, аз ҷумла: Шаш (шумора) ф. б. Xšvaš, авес. uxšu uxš = > хиšu, суғ. қ. uxš>, uxšu, хиšu, яғн. uxš, тоҷ. шаш ва ҷузъи суғдӣ kat – суғ. K>δ => Kaθ, K>t, яғн. Kat - хона, ки ҷузъи дуҷумла мансуби исм аст, яъне аз шумора ва исм як топоним шакл гирифта, маъноаш «Шаш хона», «Шаш дар хона», «Шаш буна» мебошад. Дар ибтидо, ки дар он мавзӯи шаш хонавода, (шаш, хона) иборат будааст, аз он давра ин деҳаро «Шаш хона» номгузорӣ кардаанд.

Номвожаи ҷуғрофиёии **Хушекат** // **Хишекат** [Xušekat // Xišekat] – номи деҳаҳои аҳолинишин дар ноҳияи Айнӣ (қисмати (шимолу ғарбии ноҳия дар соҳили рости рӯди Зарафшон) ва ноҳияи Деваштич (Ғонҷии собиқ), дар қисмати ҷанубу шарқии ноҳияи мазкур. Дар ноҳияи Деваштич деҳаи Хушекат дар шакли лаҳҷавии «Хишеват» ва Хишекат талаффуз мешавад, ки мантиқан ҳамон номвожаи суғдӣ навъи мураккаби дучузъаи Хушекат аст. Қойноми Хушекат (= > Хишеват = > Хушекат) аз ду ҳиссаи нутқ, аз шумора ва исм сохта шудааст. Ҷузъи аввали қойном Хуше (хише) буда, мансуби шумора аст ва аз шумораи суғдӣ WŲWŠW [2, 167] uxš (суғ.) xš, uxš) шаш дар форсии қадим xšvaša, авес. хиšu, uxšu, дар яғн. uxš, пом. uxš, uxš uxša ва ҷузъи мансуби исми суғдӣ kat (шакли метотозашуда-тағйирёфтаи он «ват») – хона сохта шуда, маънои он шаш хона, «шаш дар хона», «шаш манзили зист», «шаш буна», «шаш сукунатгоҳ» мебошад. Шакли дурусти аслии талаффузи суғдӣ ва суғдӣ яғнобии қойноми фавкуззикр uxškata = > uxškaда (ухшката, ухшкат) мебошад [6, 34] Муқ. Шакли мураккаби омехтаи он бо ҷузъҳои тоҷикӣ ва суғдӣ Шашкат (Панҷакент).

Қойноми **Даҳкат** [Dahkat], номи деҳаи аҳолинишин дар қисмати ҷанубу шарқии ноҳияи Деваштич (собиқ Ғонҷӣ). Комоними Даҳкат калимаи мураккаби суғдӣ-яғнобӣ буда, аз ду ҷузъи маънодор, яъне даҳ (шумора), дувумӣ +kat (исм шакл гирифтааст. Номвожаи ҷуғрофиёии) Dahkat дар талаффузи имрӯзаи худ шакли нимаи дувуми давраи сеюми таърихист, ҷузъи dah тарзи ғӯиши ғарбиэронии тоҷикӣ аст. Шакли дурусти суғдӣ он <d>skt < d >sk >t < d >sk >t > аст яъне das = > dasa шумораи суғдӣ аст (шумораи 10), дар ф. қ. dasa, авес. dasa, заб. помир. das, дар яғн. das (яғн. das kat – даҳ хона) тоҷ. даҳ, ф. н. dah, форсии дарӣ «dah: ҷузъи дувуми номвожаи ҷуғрофи «- kat»- калимаи суғдӣ ва суғдӣ нав (яғнобӣ) буда, маънои «хона»-ро дорад, дар суғ. яғн. kat-хона аст. Маънои томи топоними Dahkat – даҳ хона, даҳ буна, даҳ манзили сукунатӣ мебошад. Бо шумора ва исм сохтани номвожаҳои ҷуғрофӣ суннати қадимии номсозии мардуми ориёинаҷод мебошад [7, 24-40] Қойноми Даҳкат дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» низ чунин шарҳу тавзеҳ карда шудааст: Даҳкат [dahkat] Dahkat – т. ш. аз даҳ –кат; аз даҳ буна, даҳ хона [7, с. 60].

Қойноми **Ғӯкат** [Yukat // Yākat]- номи деҳа дар ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ. Топоними Ғӯкат // Ғокат аз шумори вожаҳои мураккаби суғдӣ (Yū-kat) буда, шакли дурусту қадимаи он Yūdakat буда, аз ҷузъҳои Yūd –санг ва kat – хона шакл гирифта, баъдан дар талаффузи он тағйироти овозӣ (метотеза) ба вучуд омада, шакли Ғукат ва Ғокат-ро гирифтааст. Маънои томи топоними Ғӯкат – хонаи воқеъ дар назди санги бузургу азим аст; хонаи назди сангтӯда мебошад. Дар забони суғдӣ нав, яъне суғдӣ яғнобӣ Yūd – санги бузург ва kat –хона мебошад. Агар барои маънидоди вожаҳои суғдӣ ба забони суғдӣ нав, яъне яғнобӣ таъриҳ карда шавад, маънидоди вожаҳо саҳлу осон мегардад.

Топоними **Сурхкат** [Surxkat] – номи деҳаи аҳолинишин дар ноҳияи Кӯҳистони Мастҷоҳ. Қойноми Сурхкат вожаи мураккаби суғдӣ буда, аз навъи мураккаби омехта аст ва аз ҷузъҳои маънодори ғарбиэронии сурх (сифат) ва шарқиэронии суғдӣ kat – хона шакл гирифтааст. Маъноаш хонаи воқеъ дар замини сурххок аст. Дар забони суғдӣ вожаи kimer – сурх маъмул буд, ки дар забони яғнобӣ (суғдӣ нав) аз талаффуз афтода, қойи онро вожаи ғарбиэронии «сурх» гирифтааст ва танҳо дар ҷанд номвожаи ҷуғрофиёӣ, мисли kimerank - сурхсанг, санги сурх, kimerut - сурхрӯд, рӯди сурх, сурхдарё, дарёи сурх ва kimerdor – шахи сурх, саҳраи сурх, сурхтега боқӣ мондааст. Дар ноҳияи Истаравшан деҳаи Суркат (қисмати ҷанубу шарқии ноҳия) вучуд дорад, ки аслан ҳамон топоними Сурхкат аст, ки фонема «х» аз талаффуз афтида, шакли ғалати он маъмулу мустаъмал гардидааст. Мук Сурхӣ (деҳа дар Истаравшан), Пасурхӣ (Паси

Сурхй) деҳа дар ноҳияи Бойсуни Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷари Сурх (Варзоб). Маънои топоними Сурхкат хонаи сурх; хонае, ки дар марзи сурххок воқеъ аст ё хонаи аз гили сурх биноёфта мебошад.

Дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» топоними Сурхкат чунин маънидод карда шудааст: Сурхкат [Surxkat] Surkhkat – деҳаи сурх, хонаи сурх, мавзеи сурххок. Аммо ҷойноми Суркат, ки аслан Сурхкат буда, мувофиқ бо релефи ҷойгиршавии деҳаи мазкур номгузорӣ шудааст, ғалат дар фарҳанги номбурда ҳамчун топоними шарқизеронӣ, ба маънои «оташкада» шарҳ дода шудааст [8, 138].

Ҷойноми **Мадрушкат** [**Madruškat** < **Mrtškt** > **martuškat** > **matruškat** > **madruškat**] – деҳаи аҳолинишин дар ноҳияи Кӯхистони Мастҷох. Номвожаи ҷуғрофиеи Мадрушкат аз шумораи вожаҳои мураккаби суғдӣ, яъне шарқизеронӣ буда, яке аз қадимтарин ҷойноми музофоти мазкур маҳсуб мешавад, ки шояд онро ҳамаи саккоихҳои моҳихӯри қадим, яъне массагетҳо, ки ба музофоти кунунии Кӯхистони Мастҷох ворид шудаанд, бо худ оварда бошанд. Чунки таърихи пайдоиши ин ҷойном ба давраҳои ниҳоят қадими умумизеронӣ рост меояд. Ҷойноми Мадрушкат аз ду ҷузъи маънидори шарқизеронӣ (**Matruš** + **kat**/ **kaδ** < **Martuš** + **Каδ**) шакл гирифтааст ва маънои он «Хонаи модар» аст [**martuškata**] **Madruškat** – аз мадр, яъне модар; + кат (хона); мансуб ба тоифаи ориёнии саккоии ниҳоят қадим (замони модаршоҳӣ - модархудой). Дар ҳар як номи қадимии асрори таърихи куҳани мо нухуфта аст ва тавассути як ном метавон таърихи марзу бумро муайян намуд. Аз таърих маълум аст, ки ибтидои таърихи башарият, яъне давраи ибтидоии зиндагии башарият давраи модаршоҳӣ буд ва мавқеи модар дар хонадон хеле бузург буд ва ҳуди ҷойноми Мадрушкат аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Кӯхистони Мастҷох, ба сифати як ғӯшаи дастнораси кӯҳӣ аз оғози таърих макони будубоши гузаштагони мо - саккоихҳои ориёитабор будааст, ки дар он мавқеи модар хеле баланд арзёбӣ мешавад.

Оид ба ин ҷойвожа П. Б. Луре менависад, ки **mrtškt** - < {Муг, Б.-75 1} Мадрушкат деҳае дар Мастҷох; Этимологияи он номафҳум аст, дар ҳуҷҷатҳои Муг дар шакли **mrtš**; К. вомехӯрад [5, 103].

Ҷойноми Куркат [**Kurkat**] – номи маҳаллае, ки таърихи хеле қадими дошта, дар ноҳияи Спитамен (собиқ ноҳияи Нов) воқеъ аст. Топоними Куркат низ аз шумори вожаҳои мураккаб буда, навъи мураккаби омехта аст, ки аз ду ҷузъи маънодор Кур (шакли кӯтоҳшудаи исми хосси эронии бостон Куруш (645-602 п. аз м.) писари Чишпиш – номи асосгузори давлати Ҳахоманишиён, яъне ҳамон Зулқарнайни таърихӣ мебошад) ки аз тарафи падарӣ аз оилаи Ҳахоманишиёни қabilaи Порси ориёӣ ва аз ҷониби модарӣ набераи Ҳувахшатра – шоҳи бузурги Мод – тоифаи ориёии модҳо маҳсуб мешуд) + кат шакл гирифтааст. Ҷузъи аввали ном Кур (аслан Куруш, ҳамон Зулқарнайн- душоҳа, хӯд-кулоҳи душоҳадор, ки аз шоҳаншоҳ Фаридунӣ каёнӣ ориёинаҷод ба мерос мондааст) исми хос аз забони форсии бостон буда, шакли комили он Куруш аст, номи ҳамон нахустшоҳи сулолаи Ҳахоманишии ориёӣ ва ҷузъи дувум – **kat/kaδ** мансуби забони шарқизеронии суғдӣ мебошад ва маънои «хона»-ро дорад, шакли дуруст ва аввалаи ин ҷойном **Kuruškata** > **Kuruškada** – хонаи Куруш, қасри Куруш мебошад, ки зиёда аз 2700 сол қабл ҳангоми лашкаркашиҳои хеш ба марзҳои Варорӯд Куруши Кабир дар ин мавзёи хушбодухаво сукунатгоҳи шоҳии худ - қаср ё хонаи шоҳонаи худро, яъне резиденсияи шоҳии худро бино кардааст. Номвожаи Куркат шакли ихтисоршудаи **Kuruškata** аст, ки баъдан дар шаклҳои Курушкада ва охирон дар шакли ихтисоршудаи Куркат боқӣ мондааст ва ҳуди ин номвожаи ҷуғрофиеӣ таърихи беш аз 2700–сола дорад. Боқимондаҳои шаҳраки Курушкада (**Kuruš Kata**) ё Куркат то кунун дар баландии теппакӯҳи баланд, дар қисмати шимолу ғарбии ноҳияи Спитамени имрӯзӣ воқеъ аст, дар соҳили чапи Ширинрӯд. Ҷойноми Куркат дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» низ чунин шарҳу тавзеҳ дода шудааст: Куркат [**kurkat**] **Kurkat** - топоними шарқизеронӣ. 1. Шаҳри офтобрӯя; 2. Хонаи Куруш [8, 82].

Ҷойноми **Бунҷикат** [**Bunjikat**] топоними таърихӣ, номи пойтахти вилояти қадимии суғднишини Истаравшан (- Уструшана) воқеъ дар қисмати ҷанубу ғарбии ноҳияи Истаравшан, дар мавзеи ихотаи кӯҳҳои баланд ва қисмати ҷанубу ғарбии ноҳияи Шахристони кунунӣ. Топоними Бунҷикат (ҳамвазни топоними Панҷекат) вожаи мураккаби дучузъаи шарқизеронии

суғдӣ буда, аз чузъҳои маънодори суғдии Bunč + kata, аз bunč (дар шакли асримиёнагияш bunj) – баландии канора, канораи боло, болои теппакӯҳи канора ва kaδ = > kat – хона сохта шудааст. Топоними мазкур бо релефи ҷойгиршавии он мувофиқат мекунад ва бо харобаҳои шаҳраки Бунҷикати ҳокимнишини қадимии суғдӣ, дар қисмати ҷанубу ғарбии ноҳияи Шаҳристон, болои теппакӯҳи баланде воқеъ аст, дар мавзеи Қалъаи Қаҳқаҳаи ноҳияи Шаҳристон. Дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» низ топоними зикршуда чунин шарҳ дода шудааст: Бунҷикат (Баланддеҳа) [bunjikat] Bunjikat – аз бунҷи боло + кат - хона, шаҳр; шаҳри боло, деҳбалад, деҳи балад. Бунҷикати қадимӣ бо Пэтамани қадим (Бутамони асримиёнагӣ) ҳамсарҳад буда, ин ҳар ду вилояти Суғди қадимро ташкил медиҳад. Бунҷикат резиденсияи шохнишини канорае буд, ки дар баландии 1000 метр., аз сатҳи об, дар самти чапи рӯдхонаи Шаҳристон қомат афрохта буд, ки харобаҳои деворҳои он то ба имрӯз бо номи Қалъаи Қаҳ -Қаҳа боқӣ мондааст.

[Maxševat] Ҷойноми Махшеват суғ. < Mǝšwt/ Mǝšbt > mǝšəwat номи деҳаи аҳолинишин дар самти ҷанубу ғарбии ноҳияи Айнии имрӯза, дар самти чапи Фондарё (аслан рӯди Яғноб), байни силсилакӯҳҳои азими Пэтамана ва ё Бутамони бостонӣ. Топоними Махшеват калимаи мураккаби шарқизеронии суғдӣ буда, шакли дурусти он суғ. Mǝškδ/ Mδškt > Mǝšikat/ M = > Mǝy Kat = > Mǝykat = > Mǝykat аст, ки дар натиҷаи тағйири овозии «К» бо «W» Махшеват шудааст ва формант ё анҷоми – wat аслан ҳамон - kat-и суғдист, ки маънои «хона» ва «сукунатгоҳ»-ро медиҳад. Чузӣ суғдии mǝ (m ə y) – моҳтоб буда, чузӣ – kat – хона мебошад ва маънои томи топоними зикршуда «макони эзади моҳтобӣ» аст. Муқ. Хишеват (н. Деваштич), ки аслан Хушекат аст, ки дар шакли омиёнаи Хишеват маъмул гардидааст ва маънояш «шаш хона», «шаш буна», «шаш хонавода», мебошад.

Дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ»-и тозанаشر ҳам топоними Махшеват чунин тавзеҳ дода шудааст: Махшеват [maxševat] Makhševat –макони эзади моҳтобӣ [8, 93].

Ҷойноми Вағкас [Waγkaδ/ Waγkat], Муҳаққиқ А. Ҳасанзода дар таҳқиқоти хеш, бо тақя ба чанд маъҳаз оид ба топоними Вағкас чунин менигорад:- Вағкас, шаҳраке аз ҳудуди Усрушана. Вағкас дар маҳзи ҷуғрофиёӣ ба гунаҳои «Вағгас», «феғкат», «Вағкат» низ зикр гардидааст (Истахрӣ, с. 350, Ҷайхонӣ, с. 189-190; Абдуллоев, с.147). Алиакбари Деххудо маънои «Вағкас»-ро «бутхона» шарҳ дода, асли Вағкасро «Вағқада» донистааст (ҷ. 35, с. 287). Вағкас дар сефарсаҳии Бунҷикас (пойтахти Усрушана) дар сари роҳи Хучанд мавқеият дошта, мавзеи сараҳолӣ будааст (Нодири Каримӣ, с. 67). Ибни Ҳавқал мавқеияти Вағкасро дар нуҳфарсаҳии Усрушана медонад, ки мавриди тааммул аст. Вағкасро ҳичоя бо Ғазақ (Ғазантерак) бо шохроҳи Ғаза ва Боға, ки дар «Таърихи Искандари Мақдумӣ» зикре аз онҳо рафтааст, наздик мешуморанд. Эҳтимол меравад, ки имрӯз дар маҳалли Вағас Вағат (Вогат) қарор дошта бошад ва сокинони он қаряро аз аъқоби Гуштосп мешуморанд (Нодири Каримӣ, ҳамон ҷо) [10,138].

Ҳарчанд маълумоти боло барои илми таърих заруранд, аммо онҳо барои илми забоншиносии аврупоӣ, ҳосатан барои илми забоншиносии эронӣ огоҳии дақиқи этимологӣ намедиҳанд, чунки ағлаби маълумоти асримиёнагӣ нақлӣ ва ривоятӣ буда, аз ҳақиқат хеле дуранд.

Топоними Вағкас (деҳ. Вогати имрӯза) аслан шакли метотезашуда, яъне тағйирёфтаи вожаи мураккаби шарқизеронии суғдии Ваγakata = > Waγkat = > Waγkaδ (Waγkaδ/ Waγkat) мебошад, аз рӯйи қавонини савтиётӣ забонҳои эронӣ фонемаи «s»(дар асл суғ.» δ») осон ҷойи худро дар калима ба ҳамсадои «t»медиҳад: Муқ. Xšayaδīya = > Xšayaṭīya, Huvaxšadra = > Huvaxšatra. Дар топоними Вағкат ҷои ҳамсадои лабулабии «b»-ро ҳамсадои лабудандонии «v» иваз кардааст, ки ин гуна ҳолат ҳодисаи маъмули забонист ва ҷои «t»-и охири ҷойвожаро ҳамсадои ҷарангдори «s» гирифта аст. Шакли дурусту қадимии топоними мавриди назар на Вағкас, балки суғ. < Bγkδ/ Bγkt > Waγkaδ/ Waγkat- Вағкат аст, ки аз ду чузӣ маънодори суғдӣ иборат аст, аз чузӣ Ваγ-Худо, дар ф.б. Vāga, дар авас .Vāga, дар суғ. Bγ>-Ваγ (a)-Худо, Яздон, Эзад ва чузӣ шарқизеронӣ- суғдии kaδ = > kat- хона мебошад.

Маънои комили ҷойвожаи Вағкас / Вағкат (Вогати имрӯза) суғ. Waγkaδ/ Waγkat-хонаи Худо, макони Эзид, яъне хонаи муқаддас аст. Рафта-рафта бо гузашти асрҳо ҷойвожаи суғдии Вағкат ба шакли Вогат табдил ёфт. Деҳаи Вогат макони муқаддаси адёни бостонии ориёӣ аст ва

ба шаҳодати маълумоти муаррихон - академикҳо Б. Ғафуров, А. Мухторов ва Ю. Яъқубшоҳ макони парастии эзадҳо буда, осори он ибодатгоҳҳои бостонии ориёӣ то кунун боқи монданд.

Дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» ҷойвожаи Воғат (н. Истаравшан) чунин шарҳу тавзеҳ дода шудааст, ки аз ҳақиқати ҳол хеле дур аст, аз ҷумла: Воғат (Қадамҷо) [Vagat] Vogat – т.ш. қадамҷо, ҷойи муқаддас [8, с.43].

Ҷойвожаи **Хокат [Xākat]** – номи чашма дар Кӯҳистони Мастҷоҳ, ки аслан номи деҳа мебошад, ки дар назди чашмае воқеъ аст.

Топоними **Xākat** (дар асл суғ. **Xā'kkat**) низ аз шумораи вожаҳои дучузаи мураккаби суғдӣ буда, аз чузҳои маънодори шарқизеронии суғ. **xāk**- чашма суғ.- яғн.: **xāk**-чашма ва суғ.- яғн.: **kat**-хона сохта шуда, маънои комили он «хонаи воқеъ дар лаби чашма» мебошад. Аз авес. **xāx**, хех-чашма, суғ. **xāx**. **xāxsaḡ**-чашма, суғ.- яғн **xāk**-чашма, вах. **kыk**- чашма.

Ҷойвожаи **Пискоккат [Piskākat] Piskākat** - номи деҳаи аҳолинишин (н.Ашт) .Топоними Пискоккат аз шумораи вожаҳои мураккаби дучузаи шарқизеронии суғдӣ буда, аз ду чузҳои маънодори суғ. **pis**- чорвои хурд=> **pisk**-чорвои хурди ғусфанди нар ва чузҳои маънодори топонимсозӣ – **kat**-хона, яъне молхона иборат аст. Маънои комили топоним«хонаи воқеъ дар замини чарогоҳи моли майда» мебошад, яъне хонаи воқеъ дар чарогоҳ; молхона дар китоби «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» ҳам топоними мазкур чунин шарҳу маънидод карда шудааст: Пискоккат [Piskakāt] Piskakāt-т. ш.эр. чарогоҳ; молхона [8, 110]. Муқ. Пискон [Piskān]- номи деҳа дар водии Яғноб, маънояш макони серрама, «макони ғусфандон», «ҷойи сермол».

Ҷойноми **Пишкат [piškat] Piškat**- номи деҳаи аҳолинишин ва кӯҳ дар Панҷакент, ки аз шумораи вожаҳои мураккаби суғдӣ буда, аз ду чузҳои маънодори суғдӣ **piš**-чарогоҳ, нишеб (аз ф.б. **frīštī-rāni**-нишебии чарогоҳ) ва **kat**-хона шакл гирифтааст.

Ҳамчунин, дар забони суғдӣ **piš**- маънои шикоргоҳро низ дорад. Ва метавон «Пишкат»-ро хонаи шикоргоҳ ё шикорхона низ маънидод кард, яъне **Piškat** –шикорхона. Дар « Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» ҷойноми Пиш [piš] Pišh ҳамчун вожаи шарқизеронӣ, ба маънои нишебӣ: чарогоҳ маънидод карда шудааст [8, 113].

Ҷойвожаи **Панҷакент [Panjakent] Panjekat** – номи шаҳри қадими тоҷикон, пойтахти вилоят ва баъдан ихшидгарии Панҷакенти давлати Суғди қадим, ки охири ҳокими он, яъне ихшиди он Деваштич буд, ки дар замони хилофати халифаи дуюм Умар ибни Хаттоб ба қатл расонида шуд, дар охири истехкоми кӯҳии ӯ, воқеъ дар Кӯҳи Муғ (назди деҳаи Хайрободи Айний). Оид ба топоними Панҷекат (шакли ғалати он Панҷакент) муҳаққиқони асримиёнагӣ ал- Истаҳрӣ, ал-Муқаддасӣ, Ибн ал –Балхӣ, муаллифи «Худуд-ул-олам», муаллифи «Таърихи Табарӣ», муҳаққиқонӣ Аврупой ва рус хеле зиёд ишораҳо кардаанд ва аксарияти онро « Шаҳри Панҷ», «Панҷшаҳр» (аз рӯйи шакли имрӯзааш Панҷакент) маънидод кардаанд. Бояд таваҷҷуҳ дод, ки шакли дуруст ва қадимии номвожаи ҷуғрофии мавриди назар Панҷекат буда, аз нигоҳи сохтор вожаи мураккаби дучузаи шарқизеронии суғдӣ мебошад, ки аз шумора- суғд **panč** (=> **p>nč**) ф.б. **panč**, ав **panč**, суғд.яғн. **panč**, вах. **pənz** ва рус.- слав.: **пять** ва чузҳои маънодори номсозии шарқизеронии суғдӣ **kaδ** => **kaθ** => **kat**-хона шакл гирифта, маънояш «Панҷ хона», «панҷ дар хона», «панҷ буна» мебошад. Муҳаққиқ П.Б.Луре дар рисолаи номзодии хеш «Историко - лингвистический анализ согдийской топонимии» (Санкт-Петербург- 2004, с.91) оид ба **Pnčyknδh**, **pñčyknδ**-с андеша ронда, дар бораи этимологияи он чизе наовардааст ва танҳо ишора мекунад, ки шакли дурусти номи Панҷакент дар шакли **Panjekat** мебошад, ки дар лаҳҷаҳои Фалғар, Мастҷоҳ ва қисмати Кӯҳистони Панҷакент дида мешавад. Ва менигорад, ки тарҷумаи он дар ин шакл аст; «Пятиградь» (Панҷшаҳр), **Πεντάπολις** [5,91]. Аммо ин андешаи ӯ шарҳи дурусти этимологии ин ҷойвожа нест. Бо таъна ба забони зиндаи суғдӣ нав, яъне суғдӣ яғнобӣ метавон чунин андеша пеш овард, ки шакли дурусти ҷойвожа Панҷекат буда, маънояш «панҷ хона» мебошад, на «панҷ шаҳр» чунки дар дастхатҳои Кӯҳи Муғ ҳам номи Панҷекат на дар шакли Панҷакент, балки дар шакли **Pñčyk>t**=> **Pñčyknδh**, **Pñčyknδ** омадааст. Агар Панҷакент «Панҷ шаҳр» мебуд, имрӯз харобаҳои он панҷ шаҳри бузург ақаллан боқӣ мемонд. Ба чуз харобаҳои як шаҳри қадим дигар чизе боқӣ нест.

Дар «Фарҳанг номҳои ҷуғрофӣ» оид ба ҷойвожаи Панчекат чунин тавзеҳро меҳонем: Панчекат [Panjekat] Panjekat-топоними шарқиронӣ панҷшаҳр; панҷдеҳа, панҷ буна, шаҳри дорои панҷ маҳалла [8,103].

Донишманди шинохта, забоншинос ва адабиётшиноси бузурги тоҷик Тӯракул Зехнӣ дар асари хеш «Чанд сухани судманд» дар баҳши «Сарнавишти калимаҳо», оид ба ҷузъҳои номсозии суғдӣ-тоҷикии «Кат» ва «Кент» андеша ронда, бо истинод ба андешаҳои муҳаққиқони эроншиносии шуравӣ В.И. Абаев ва В.А. Лившиц ақидаҳову фарзияҳои худро чунин баён медорад: «...Дар роҳи омӯзиши этимологияи калимаҳо ҳаёти моддӣ ва маданӣ ҳам аҳамияти калон дорад. Топонимҳо дар худ сирҳои махсусро нухуфта медоранд. Ба ҳамин тариқа топонимика-номи мавзео, яке аз манбаҳои этимология (решашиносии калимаҳо) мебошад.

Мо ба таври зер қайдҳои тадқиқӣ ва муқоисавии байни ду калима-кат ва кент-ро ба диққати умум арз менамоем. Олими забоншинос В.А. Лившиц дар мусоҳибаи худ мегӯяд, ки:»-Калимаи кат ва ё када дар дар калимаҳои мураккаби кадвар (katvar), кадевар, кадебону (katbānu), майкада (maykata) ва ғайра махсуси забони дариӣ форсӣ буда, ба маънои «хона» меояд ва калимаи «кат» ва ё «када» ба маънои «деҳа» ва ё «шаҳр» аз забони суғдӣ омадааст ва ба маънои «тахт» омадани ӯро намедонам».

В.И. Абаев,- меафзояд Т. Зехнӣ - дар мақолаи «Қайдҳои этимологӣ» («Этимологические заметки») решаи калимаи «канд» ва «кат»-ро як доништа, феъли «кандан»-ро решаи калима қарор медиҳад. Барои мисол исмҳои хоси зеринро нишон медиҳад: Ахсекат, Бунчекат, Байкент, Кандибодом, Самарканд (Samarkand), Тошканд (Тоҷиканда), Суркат, Нуркат, Банокат, Фаркат, Хушекат, Манкат ва ғайра. Олим дар қатори инҳо исми хоси Панчакатро ба шакли Панчакент қайд карда, дар қалмаи дар забони суғдӣ ба шакли Панчакат будааст гӯён ёдоварӣ менамояд. Ҳамчунин Т. Зехнӣ меафзояд, ки:»-шакли дурусти исми хоси Панчакент ба шакли Панчакат аст. Ҳарчанд дар Самарканд ва Бухоро ва ҷойҳои дигар ба қалма тағйир ба шакли Панчакент талаффуз шавад ҳам, дар забони халқи маҳаллӣ, дар суғдзабонони Яғноб, Айнӣ, Панчакат ва музофоти он ба шакли Панчекат талаффуз мешавад [3,105-112].

Ҷойвожаи **Искичкат** [Iskijkat]-номи деҳаи қадимаи суғдинишини атрофи Бухоро. Муҳаққиқи забоншинос А.Ҳасанов бо тақия ба таҳқиқоти муаррихи тоҷик С. Абдуллоев оид ба топоними Искичкат менависад, ки Искичкат, деҳае дар тавобеи Бухоро. Ҷойноми Искичкат дар осори асримиёнагӣ ба гунаи «Сакичкас» низ зикр шудааст [10,190].

Ҷойноми Искичкат аз шумори вожаҳои мураккаби суғдӣ мебошад, аз суғ. Isk+ iç+ kat ва шакли дурусти навишти он Искичкат аст, ки дар асрҳои миёна маънаҳои арабӣ онро Искичкат навиштаанд. Ҷузъи аввали ҷойвожа калимаи суғдӣ буда, маънои isk-баландӣ, барозӣ, боло, тал ва кӯтал буда, ҷузъи мобайнии вожа- iç аслан анҷомаи (формант) топонимсозии ғайбӣ -суғдист, ки макон ва фаровониро ифода мекунад ва ҷузъи-kat суғ. < kaδ < kaø низ вожаи суғдӣ -яғнобӣ буда, маъноаш «хона», «сукунатгоҳ» ва «утоқ» мебошад. Маънои қалмаи номвожаи ҷуғрофӣ шарқиронии суғдии Искичкат-хонаи воқеъ дар баландӣ, барозӣ, барозгах, ҷойи баланд ва теппаи баланд буда, маънои «хонаи боло»-ро дорад. Дар музофотҳои водии Зарафшон, водии Яғноб ва берун аз онҳо бо ҷузъи isk-и суғдӣ номвожаҳои зиёдеро мушоҳида кардан мумкин аст, аслаш суғдист. Масалан:Искадар, Искодари, (ноҳияи Айнӣ), Исковат, Искодари (водии Яғноб), Искадаркӯл (дар асл Искодари, дар ноҳияи Айнӣ), Искич (ноҳияи Ҳисор),Испечак(шаҳри Душанбе) ва ғайра.

Дар «Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ» низ номвожаи ҷуғрофии Искич чунин шарҳ дода шудааст: Искич [isk+ iç] Iskičh- топоними шарқиронӣ-замини боло, баландӣ[8,76].

Ҷойвожаи **Ахсикат** [Axsikat]-номи яке аз шаҳрҳои марказӣ ва пойтахти ҳукумати Фарғона дар қадим буд. Оид ба номи Ахсикат байни муҳаққиқони забоншиносии шинохташудаи тоҷик А.Ҳасанов бо тақия ба сарчашмаҳои қадимаи асримиёнагии Араб ва Аҷам, инчунин дар асоси сарчашмаҳои ҷинӣ ва аврупоӣ оид ба топоними шарқиронии Ахсикат чунин андешаҳоро рӯйи қалма овардааст:

«-Ахсикат, яке аз шаҳрҳои сернуфуз ва ободии Мовароуннаҳр дар минтақаи водии Фарғона, ки қалма муддат маркази он ҷо буд ва акнун вайронаҳое аз он барҷост.

Номи Ахсикат дар осори асримиёнагии Шарқ бо шаклҳои мухталиф омадааст: Ахшикас, Ахсикас, Хашкат, Ахсикаб, Ахсикант ва ғайра. Дар асрҳои баъд таърихнависон бахши аввали он, яъне «ахсӣ» ва «ахшӣ»-ро ба унвони номи шаҳр зикр кардаанд.

Кухантарин ахбор роҷеъ ба Фарғонаву Ахсикат ба мусофирон, сайёҳон ва ё муаррихони чинӣ марбут аст, ки ба ин минтақа по гузошта, дар соли 745 Фарғонаро бо 60 ҳазор хонавода ва 70 шаҳр тавсиф кардаанд. Бино ба дигар маъхазҳои чинӣ, ки иттилооти он марбут ба асрҳои V то VII аст, Фарғона 6 шаҳри бузург ва 100 шаҳри кӯчак дошта, маркази он Ахсикат будааст ва хонадоне аз асрҳои III то V дар он ҷо ҳукумат мекардааст, ки дар солҳои 627-649 баъди ҷанг бо туркон заволи ғайри туркон ба ҷойи онҳо дар Косон (наздики Ахсикат) ба фармонравӣ расидаанд. Дар соли 658 ҷинҳо пас аз ғалаба бар туркон дар ин минтақаи ориёишарқӣ бар сари қор омаданд» [10, 46-47].

Ахсикат монанди бисёре аз номҳои шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз ду бахш фароҳам омадааст; бахши нахуст ба шаклҳои «ахсӣ», «ахшӣ», «ахшӣ» ва бахши дувуми он ҳам ба гунаи «кас» ва «кат». Бахши аввал вожаи суғдист, ки аз «ахшиз» ва «хшиз» ба маънии «сарвар» (аз решаи эр.қад.хш) гирифта шудааст ва худ решаи авестӣ дорад ва аз калимаи «хшаста», ба маънии «тавоно» гирифта шудааст (Бартоломей, с. Маъноӣ 551; Гершевич, с.42). Бахши дувум «кат» низ решаи суғдӣ дорад ва гоҳе ба шаклҳои «кант», «жанд» ва «қанд» ҳам даромада, ба маъноӣ «шаҳр» ва ё «русто»-ст (Ёкути Ҳамавӣ, ҷ.1.с.404; Рашидӣ, ҷ.2. с.1208; низ ниг. Гершевич, с. 51). Ин шаҳрро бо таваҷҷуҳ ба маъноӣ ду бахши ёдшуда метавон «амиришарқӣ» ва ё «шоҳишарқӣ» донист [10, 46].

Ба андешаҳои ғайрисуғдӣ муҳаққиқони варзидаи илми эроншиносӣ ва классикони соҳа К. Бартоломей, И. Гершевич, Ёкути Ҳамавӣ, Рашидӣ ва А.Ҳасанзода тавзеҳе мебоҷад дод. Муҳаққиқон ва сайёҳону фарҳангшиносон дар маънидоди этимологии топоними Ахсикат хеле наздик омадаанд, аммо мағзи гапро нагуфтаанд.

Гап дар сари он аст, ки алифбоҳои оромиясос ё суриёнасос як нозукии доранд, ки як ҳарф чанд овозро ифода мекунад. Масалан алифбои арабӣ шакли модернизатсияшудаи алифбои оромии суриёнист, ки баъзе аз ҳарфҳои он чанд овозро ифода мекунад. Барои мисол ҳарфи алиф овозҳои а, и, у, ӯ, о ва э-ро ифода мекунад. Тамоми алифбоҳои забонҳои эронии миёна, аз ҷумла суғдӣ (ба истинои забони бохтарӣ, ки алифбои он юниориясос аст) алифбои оромиясос буда, баъзе аз ҳарфҳои алифбои суғдӣ ҳам чанд овозро ифода мекунад. Ҳама муҳаққиқон топоними мазкурро (яъне Ахсикат) бо каме ғалат ҳарфи аввали топонимро «А» гумон карда топонимро Ахсикат хондаанд, ҳол он ки шакли дурусту аслии суғдии он Ихшикат, аз суғ. *Ixšikaδ* => *Ixšikat* буда, решаи калима *ixš*-решаи умумиэронӣ мебошад ва маъноӣ комили топоним «хонаи шоҳ», «хонаи шоҳишарқӣ», «резиденсияи шоҳӣ», «хонаи подшоҳишарқӣ» мебошад, аз ғ.б. *xšáyaθiya*, ав. *xšáeta*, ғ.м. *xšáh*, суғдӣ *ixšía* => *ixšíd*. Дар Суғд титули шоҳӣ бо истилоҳи махсуси «ихшид», баъдан арабишудаи он «Афшин» (шоҳ, фармонравӣ кул) машҳур буд. Ҳокими Суғд - Деваштич ихшиди Суғд буд ва хеле пештар аз ӯ Спитамен низ ҳамчун ихшид маъруф буд, ки дар арабӣ «Афшин» шуд.

Муҳаққиқи шинохтаи забони суғдӣ, шогирди Пури Довуд ва Ҳеннинг хонум Бадруззамони Қариби эронӣ дар луғати хеш («Фарҳанги суғдӣ») топоними Ахсикатро «Шаҳрисабз» маънидод кардааст, ки аз ҳақиқат каме дур аст. Ин муҳаққиқ чунин меорад: Ахсикат баргирифта аз вожаҳои суғдӣ << > *xš* > *ynk* В-сабз, кабуд (дохил, хушасар), *axšēnē* (>*xš* > *yn* > у) англ, gree *nísh* SCE 353; TSP 3.33.46: >*xš* > у > *xyknδh* => >*xš* > *yn* > *k*, >*xš* > *ynh* В, S, *axšēn*, *axsen*? (*axsyn*) (€) Av. *axšaena* [4,27] ҳамзамон аз > Ахсекат, Ахсиканд, аз *axšēkand* (Шаҳрисабз), *Akhsekat* (name of a city) [4,27], *Axšēkaδ* >*xyktc* S (*xykδh*) (€) f.adj. Ахсикатӣ [4,28]. Дигар ин ки Ахсикат маркази Фарғона буда, дар Шарқ қарор дорад, дар водии Фарғона. Аммо Шаҳрисабз дар Ғарб, дар ҷануби Ўзбекистони кунунӣ воқеъ аст.

Хулоса, ҷузъи маънодори суғдии *-kaδ/ -kat* яке аз топоформантҳои сермахсулӣ сервазифаест, ки худ мансуб ба исм буда, бо пайвасти шудан ба ҷузъи аввали исмҳои хос (алалхусус номвожаҳои ҷуғрофӣ) ҷойномҳои нав месозад. Аз миёни топоформантҳои номсозии суғдӣ ҷузъи суғ. *-kat/ -kaδ* аз мустаъмалтарин топоформантҳои ҷойномсоз буда, тавассути он

бисёр ҷойномҳои қадимии суғдӣ ва баъдтар, дар раванди таърих, ҷойномҳои навъи мураккаби омехтаи тоҷикӣ ва ғайриэронии туркӣ-ӯзбекӣ сохта шудаанд, ки омӯзиш, таҳқиқ, шарҳу маънидод ва баррасии онҳо барои илми забоншиносӣ, таърих ва фарҳанг аз ҷиҳати ҳоли нахоҳад буд, чунки зеро ҳар ҷойноми таърихӣ як асроре ва як муаммои таърихӣ нухуфта аст. Номвожаҳои ҷуғрофӣ бебаҳотарин маводди таърихи забони ҳар қавму миллат маҳсуб меёбанд, ки асрори садсолаҳо ва ҳазорсолаҳои тарихи забон ва таърихи ҳар халқу миллатро дар худ маҳфуз медоранд.

КИТОБНОМА

1. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2, ч.1 // Общие работы по истории Средней Азии В.В. Бартольд. - Москва: Наука, 1963. - 760 стр.
2. Боғбедӣ Ҳ.Р. Сутраи иллат ва маълули кирдор / Ҳ.Р. Боғбедӣ. Матни буддой ба забони суғдӣ. - Техрон: Асотир, 1388. - 332 саҳ.
3. Зехнӣ Т. Чанд сухани судманд / Т. Зехнӣ. - Душанбе: Ирфон, 1984. - 158 саҳ.
4. Қариб Б. Фарҳанги суғдӣ: фарҳангӣ суғдӣ, форсӣ, англисӣ / Б. Қариб. - Техрон: Фарҳанг, 1995. - 500 саҳ.
5. Луре П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии / П.Б. Луре. Дис. канд. филол. наук. - Санкт-Петербург, 2004. - 305 саҳ.
6. Тӯраев Б.Б. Вожаҳои суғдӣ-ягнобӣ дар топонимияи музофоти Ғонҷӣ // Суханшиносӣ. - № 4. - 2019. - 181 саҳ.
7. Тӯраев Б.Б. Микротопонимияи водии Ягноб (таҳқиқоти забоншиносӣ) / Б.Б. Тӯраев. Душанбе: Ирфон, 2019. - 271 саҳ.
8. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ. - Душанбе: Матбааи ҶДММ «Меҳрона», 2019. - 277 саҳ.
9. Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана / А.Л. Хромов. - Топонимика Востока (Исследование и материалы). - Изд. - Москва: Наука, 1969. - 238 саҳ.
10. Ҳасанзода А. Ҷойвожаҳои қаламрави Сомониён / А. Ҳасанзода. - Хучанд: Нури маърифат 2018. - 557 саҳ.
11. Bartholomae, Christian / - Altiranisches Wurbuch / Christian Bartholomae. Berlin, 1961. - 1200 p.
12. Gershevich I.A Grammar of Manichean sogdian / I. Gershevich. - Oxford, 1954. - 1118 p.

НОМВОЖАҲОИ ҶУҒРОФИЁИ НАВЪИ МУРАККАБИ СУБСТРАТИ СУҒДӢ БО ҶУЗӢИ КАТ / КАӢ

Дар ташаққули номвожаҳои ҷуғрофиёӣ топоформантҳо, маконвандҳо ва ё анҷомаҳои номсоз ва маконсоз нақши муҳим мебозанд. Формантҳо, яъне анҷомаҳои топонимсоз, асосан ду навъ мешаванд: анҷомаҳои дорои маънои мушаххас ва анҷомаҳои шакли пасвандии (суффиксӣ) маконсоз.

Лексемаи суғдии – **kat/ kaδ** аслан вожаи маънодори забони суғдӣ буда, дар калимасозӣ ҳамчун анҷома, яъне формант дар ташаққули номвожаҳои ҷуғрофиёӣ хеле фаъол мебошад. Вожаи –**kat/ kaδ**, чуноне ки зикр гардид, калимаи суғдӣ буда, маънои «хона»-ро дорад. Дар ҷуғрофиёи интишори забони суғдӣ теъдоди хеле зиёди ҷойномҳои боқӣ мондаанд, ки бо ҷузъи –**kat/-kaδ** сохта шудаанд, аз ҷумла Ахсикат, Мадрушкат, Чуккат, Куркат, Панҷекат, Хушекат (Хишеват), Паскат, Пискоккат, Хокат, Сурхкат, Ғукат, Шашкат, Даҳкат ва ғайра.

Омӯзиши ҷойномҳо, бахусус таҳқиқи баррасӣ ва муаррифии номвожаҳои ҷуғрофиёӣ бо ҷузъи суғдии –**kat/-kaδ** ташаққули барои илми забоншиносӣ. ҳамчун воҳидҳои лугавӣ хеле муҳиманд. Ҷойномҳо бебаҳотарин маводди таърихи забони ҳар қавму миллат маҳсуб меёбанд, ки дар худ асрори садсолаҳо ва ҳазорсолаҳои тарихи забон ва таърихи ҳар қавму миллатро дар худ маҳфуз медоранд.

Калидвожаҳо: номвожаҳои ҷуғрофиёӣ, ҷойномҳо, топоним, субстрат, суғдӣ, эронии шарқӣ, ҷузъи – **kat/- kaδ**, номсоз, маконсоз, анҷома, формант, топонимика, забоншиносӣ, вожаи мураккаб, вожаи маънодор, пасванд, тоҷикӣ.

СЛОЖНЫЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ СОГДИСКОГО СУБСТРАТА С ФОРМАНТОМ -КАТ /- КАД

Становление и развитие географических названий (топонимов) тесно связано с формантами. Для образования топонимов важную роль играют форманты или суффиксальные элементы. В основном существуют два вида топоформантов: форманты конкретного значения и форманты суффиксальной формы.

На территории Средней Азии существуют более ста топонимов с согдийским топоформантом *kat*.

Один из самых широко используемых формантов согдийского языка (а так же новосогдийского – ягнобского языка) является согдийский и новосогдийский (ягнобский) топоформант *kat/kaδ*

Топоформант *kat* первично являлся самостоятельной лексемой в значении «дом, жилое помещение». В прошлом на территории распространения согдийского языка существовали многочисленные согдийские топонимы с формантом (суффиксом) *-kat*. Например: Ахсикат, Мадрушкат, Чуккат, Куркат, Панджескат, Бунджескат, Хушекат, Паскат, Пискоккат и.т.д

Исследование таких видов топонимии представляет большой научный интерес, ибо они указывают на регион распространения согдийского языка. Топонимы считаются весьма ценным историческим материалом языка каждого этноса и в них содержится вековые и тысячелетние тайны языка и истории говорящего на нем народа.

Ключевые слово: географические названия, топонимия, формант *-kat / -kaδ*, образующее имена, образующее название местности, окончание, топонимика, языкознание, сложное слово, слово со самостоятельным значением, суффикс, таджикский.

COMLEX TOPONYMS OF THE GEOGRAPHICAL NAME OF THE SOGDIAN SUBSTRA WITH THE FORMANT KAT / KAδ

The formation and development of geographical names (toponyms) is closely connected with formants. For the formation of toponyms, formants (ending) play an important role. Basically, there are two types of top formants: endings denoting the meaning of toponyms and endings of the suffix form.

On the territory of Central Asia, there are more than a hundred toponyms with the Sogdian top formants *Kat*.

One of the most widely used formants of the Sogdian language (as well as the New Sogdian - Yaghnob language) is the Sogdian and New Sogdian (Yaghnob) top formant *Kat/ Kaδ*

The top formant *Kat* has its own meaning and is translated as «house, dwelling mad». In the past, on the territory of the distribution of the Sogdian language, there were a lot of Sogdian toponyms with the formant (suffix) *- Kat*.

For example: *Akhsikat, Madrushkat, Chukkat, Kurkat, Panjekat, Bunjekat, Khushekat, Pascat, Piskokat*, etc.

The study of such kind of toponyms is very useful for the development of the language. Toponyms - lexical units are the most stable lexical units.

Sometimes the languages of civilizations disappear, while toponyms and microtoponyms, as stable units, remain wholesome and not harmful. This article deals with the lexical-semantic and etymological analysis of 16 toponyms of the Sogdian substrate from the topo formants *Kat/ Kaδ*

Keywords: geographical names, toponymy, formant ending *Kat/Kaδ*, with the meaning of the substratum of the Yaghnobi language, Sogdian, New Sogdian, etymological analysis of toponyms, suffix, Tajik language, Eastern Iranian linguistics.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тӯраев Бурхониддин Бузургович - ходими пешбари илми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ АМИТ, н.и.ф. Тел: (+992) 111555750.

Сведение об авторе: Тураев Бурхониддин Бузургович - ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ, к.н.ф. Тел (+992) 111555750.

About the author: Turaev Burhoniddin –Leading researcher at the Institute of Language and Literature named after Rudaki NAST, candidat of philological sciences, phone: (+992) 111555750.

УДК: 81121/22-с

АНДЕШАЕ ЧАНД ПЕРОМУНИ ОМУӢЗИШИ ЛАХЧАӢОИ ВОДИИ ХИСОР АЗ НИГОӢИ ЭТНОЛИНГВИСТӢ

Гулрухсор Абдуллоева

Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода

Забони адабӣ аз лаҳчаву шеваҳо маншаъ гирифта, ба ин васила таркиби луғавии он бою ғанӣ гардидааст. Забон ҳазинаест, ки дар он дурру гавҳарҳои нодире вучуд доранд, ки тавассути онҳо мо аз таърих ва фарҳангу тамаддуни миллатамон воқиф гашта метавонем. Мо вазифадор ҳастем, ки ин ҳазинаи бемисро чун гавҳари чашм ҳифз намоем ва барои устувор гардидани пояҳои забони давлатиямон ҳарчи бештар заҳмат кашем [24, 5].

Бояд зикр намуд, ки раванди беисти ҷаҳонишавӣ таъсири хешро на танҳо ба фарҳангу тамаддуни қавму қабилаҳо, инчунин ба забон ва ҳатто лаҳчаву шеваҳо низ гузошта истодааст. Агар ба гузаштаи хеш назар афканем, бисёр забонҳо ва лаҳҷаҳое, ки дар гузашта забони мардуми фарҳангофари моро зинат медоданд, аз байн рафтанду аз вучуд доштани онҳо мо танҳо тавассути сарчашмаҳои илмиву луғатҳо маълумот пайдо карда метавонем.

Мусаллам аст, ки танҳо тавассути забон ва луғатҳо мо аз калимаҳое, ки дар гузашта мавриди истифода қарор доштанд, воқиф мегардем. Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замонҳо таърихи воқеию ростини миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад [23, 3].

Бояд зикр намоем, ки омӯзишу пажӯҳиши лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз нимаи дуюми асри XIX ба роҳ монда шудааст, гарчанде аввал муҳаққиқон ба навиштани мақолаҳои алоҳидаи экспедитсионӣ шуғл варзида буданд [ниг. Григорев 1861, Семёнов 1900, 1901, Кузнецов 1915], баъдтар барои таҳқиқи хусусиятҳои лаҳчаву шеваҳои муайян имконияти фарохтар пайдо намуданд.

Тадқиқоти муҳаққиқи рус М.С. Андреев дар доираи лаҳчаву шеваҳо ва забонҳое, ки дар кишвари мо арзи вучуд доштанд, тадқиқотҳои бунёдӣ буда, пойдевори асосиро барои омӯзишу пажӯҳишҳои баъдӣ ин лаҳчаву шеваҳо гузоштаанд. Масалан, М.С. Андреев калимаи «чакалӣ»-ро, ки ифодагари мафҳуми «*ҳар гуна ашӯи саҳт ва хушк, аз қабили нон, нӯсти дарахт*» буда, бо калимаи чакалаи забони санскритӣ алоқаманд аст, дар таҳқиқоти хеш «Таджики долины Хуф» нишон додааст [2, 27].

Агар амиқтар назар афканем, асару мақолаҳои дар он вақт рӯйи варақ овардаи муҳаққиқони рус, гарчанде хеле мухтасаранд, то андозае хусусиятҳои этнолингвистиро зоҳир менамуданд.

Таҳлилу таҳқиқи амиқ ва комили шеваву лаҳҷаҳои тоҷикӣ, асосан, дар даврони Шуравӣ оғоз гардид, ки дар ин кор низ саҳми муҳаққиқони рус назаррастар аст. Бояд ҳаминро дарҷ созем, ки дар солҳои 50-уми асри XX забоншиносон ба омӯзишу пажӯҳиши лаҳчаву шеваҳои муайян шуғл варзида, дар ин ҷода ба қомебиҳои назаррас ноил гардиданд. Натиҷаи омӯзишу пажӯҳиши В.С. Расторгуева буд, ки ӯ соли 1952 асареро бо номи «Очерки по таджикской диалектологии» (выпуск 2) навиштааст. Дар кори мазкур омезиши гурӯҳи калони лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бо забони ўзбекӣ баррасӣ гардидааст. Масалан, овардани баъзе калимаву истилоҳоте, ки сирф хусусияти этнолингвистӣ дошта, калимаҳои иқтибосии туркӣ-ўзбекӣ мебошанд, аз ин шаҳодат медиҳад: *Ба қоқ реза кардагишба дастот сийоак шуд* [10, 188]. *Ду матта тимир нӯлота қизимши кадагинда* [10, 189]. *Писқоқ ўзбек - тоҷик буданаша намедонам. Омадагӣ одам ўзбек* [10, 190]. Гарчанде калимаи «қоқ» дар забони тоҷикӣ семаъноиро касб карда, дар ифодаи

мафҳуми «*шахси логар, нони хушк*» низ корбаст гардад ҳам, аммо муҳаққиқ ин калимаро ба маъное, ки дар он лаҳҷаву шеваҳо роиҷ аст, овардааст.

Илова бар ин, бояд ҳаминро зикр намоем, ки зери мафҳуми ибораи «*қоқ реза кардан*» муҳаққиқ хушк кардани себро дар назар дорад, ки ин амал ҳангоми пухтани себҳо дар деҳаҳо ба сомон расонида шуда, аз ҳунари боғдориву мевапарварии мардуми тоҷик шаҳодат медиҳад. Вожаи *тимир* (темур) ифодакунандаи мафҳуми «*оҳан*» ба ҳисоб рафта, истифодаи он аз машғул будани тоҷикон ба ҳунари оҳангарӣ гувоҳӣ медиҳад. Маънои калимаи «*Писқоқ*» –«деҳае ки дар ноҳияи Ашт ҷойгир аст» буда, ин калима дар асоси пешаи деринаи мардуми ин мавзеъ ба зухур омадааст.

Инчунин, дар он давра хусусиятҳои ҷузъии ҳар як лаҳҷаву шева диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда, танҳо дар ин самт фаъолияти худро ба роҳ монда буданд. Ин боис гашт, ки дар асоси маводи ҷамъовардаи муҳаққиқон профессор В.С. Расторгуева соли 1963 як асари мукаммали ҷамъбасти офарад ва дар он умумияту тафовути лаҳҷаҳои тоҷикиро дар боби садонокҳо ва қисман феъл ба таври қиёс нишон диҳад.

Баъди аз ба муваффақият ноил шудани В.С. Расторгуева дар омӯзишу пажӯҳиши лаҳҷаҳои тоҷикӣ пажӯҳишгарони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Тоҷикистон руҳбаланд гардида, тавонистаанд дар як муддати начандон тулонӣ асари илмиро иборат аз панҷ ҷилд таҳти унвони «*Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ*» ба аҳли илм пешкаш гардонанд [ҷ. 1, 1980; ҷ. 2,3, 1979; ҷ. 4, 1984; ҷ. 5, 1982]. Ин асарҳо фарогири калимаву истилоҳоте мебошанд, ки зиндагонии ҳамаҷузъи мардуми тоҷикро инъикос намуда, сирф хусусиятҳои этнолингвистикӣ доранд. Дар ҷилди якуми ин асар воҳиди луғавии *арқавара* оварда шуда, «*одами бадҳашм, бадҷаҳл*» маънидод шудааст. Муаллифон ин калимаро ба лаҳҷаи ваҳёӣ, қаротегинӣ ва кӯлобии Ҳисор нисбат додаанд [8, с. 210]. Илова бар ин, ҳаминро қайд карданием, ки майдони маъноии ин калима аз шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ берун рафта, дар шеваи шимолии водии Ҳисор дар айни замон ба маънои «*шахси ба бемории асаб гирифторшуда*» дар истифода қарор дорад. Шояд, решаи он бо вожаи «*арқан*»-и ифодакунандаи мафҳуми «*пушт*» як бошад ҷузъи дуёми он – вара ҳамчун пасванде, ки дар ташаккули калимаҳои *паривара, ҷаҳлвара, ҷинвара, аҷинавара* нақшаш намоён аст, дар ташаккули ин калима хидмат намуда бошад.

Гарчанде таҳқиқу тадқиқи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз баррасии маводи лаҳҷаҳои алоҳида сар шуда бошанд ҳам, ин иқдом имкон фароҳам овард, ки муҳаққиқон тавонанд лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳро низ ба тариқи муқоисавӣ ва ҷамъбасти таҳлилу таҳқиқ намоянд. Бо вучуди ин дастовардҳо, ҳаминро зикр намуданием, ки маводи пешниҳодкардаи лаҳҷашиносон фарогири ҷанбаҳои этнолингвистии шеваву лаҳҷаҳо будан наметавонанд. Агар ба қафо назар намоем, масалан, ҳангоми таҳлили мавод собит намудем, ки дар пажӯҳишҳои дар солҳои 50-уми асри XX ба сомон расонида, бештар ба қисмати савтиёт ва сарфи лаҳҷаҳо диққати махсус додаанд, аммо таҳлили махсуси вожаҳои лаҳҷаҳо аз мадди назари забоншиносон дур мондааст.

Қисми зиёди мақолаҳои маҷмуаи илмӣ «*Масъалаҳои шевашиносии тоҷик*», ки онро ходимони шуъбаи лаҳҷашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ дастҷамъона ба таърифи расонидаанд, ба тадқиқи луғати лаҳҷаҳои алоҳида (лаҳҷаҳои Ромит, Ёхсу, Панҷакент, Шаҳритус, ҷануби Кӯлоб, арабҳои тоҷикзабон) бахшида шудааст (Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, 1970). Дар ин асарҳо хусусиятҳои этнолингвистии лаҳҷаву шеваҳо бештар ба назар мерасид, чунки дар онҳо бештар калимаву истилоҳоти ифодакунандаи суннату анъана ва ҷашну маросимҳо гирд оварда шуда буданд.

Чуноне ки Ҷӯраев Ғ. ҳангоми таҳқиқи лаҳҷаи тоҷикони арабзабон қайд кардааст, дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабон маънии *туқузбинон* вожаи *парчадарон* истифода мешавад [21, 49], ки бархе аз забоншиносон ин андешаро ҷонибдорӣ менамоянд. Бар хилофи ин андешаҳо ҳаминро гуфтаним, ки ин калимаи мураккаб буда, аз ду ҷузъ парча (навъи матои симдор) ва феъли фармоишии шахси дуёми танҳо «*даррон*» ташаккул ёфтааст. Дар дигар лаҳҷаҳо бо гунаҳои *занона, чимилиқдӯзон, парчабурон, чодардӯзон* мавриди истифода қарор доранд, ки ин аз ғановати таркиби луғавии шеваву лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гувоҳӣ медиҳад. Ин калимаҳо сирф

хусусияти этнолингвистӣ дошта, аз расму русуми тоҷикон ҳангоми баргузори суннату анъанаҳои тоҷикон хабар медиҳанд.

Китоби «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» макети ҳарфи «д», ки бо ташаббуси Ғ. Ҷӯраев ва М. Маҳмудов зерин таҳрири профессор Р. Ғафоров соли 1971 чоп шуд, пас аз чилди 5-уми «Очеркҳо»-и В.С. Расторгуева дар забоншиносии тоҷик дуҷумин луғати лаҳҷавӣ ҳисоб меёбад, ки дар ин асар ҳам бештари калимаҳои дорои хусусияти этнографӣ гирд оварда шудаанд. Асари тадқиқоти Т. Мақсудов вобаста ба луғат ва фразеологияи лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара бо номи «Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара соли 1977 рӯйи ҷопро дид. Ин муҳаққик ҷунон моҳирона калимаҳои фразеологиро дар лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара таҳлилу таҳқиқ намудааст, ки ҳонанда ҳангоми хондани ин асар аз ғановати лаҳҷаи тоҷикони Исфара ба вачд меояд. Масалан, дар саҳифаи 53-уми ин асар муаллиф калимаи «*сиёҳлавак*»-ро ҳамчун намуна аз калимаҳои ифодакунандаи узвҳои инсон овардааст [7, 108], ки гунаҳои ин калима дар лаҳҷаву шеваҳои дигар қабудлав, талоқ, испурҷ мебошад.

Чилди дуҷуми китоби дарсии М. Эшнӣёзов «Диалектологияи тоҷик» интишор ёфт, ки дар он намунаи луғати як қисми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гирд оварда шудааст. Дар ин асар низ калимаву истилоҳоти зиёде, ки сирф хусусияти этнолингвистӣ дошта, тасвири забони намояндагони лаҳҷаву шеваҳои гуногунро нишон медиҳанд, гирд оварда шудааст. Тадқиқоти М. Эшнӣёзов ҷунин буд, ки муаллиф ҳатто ба қадом лаҳҷаву шеваҳо мансуб будани баъзе калимаву истилоҳотро ошкор намуда, андешаҳои хешро бо далелҳои муътамад овардааст. Муаллиф дар ин асар калимаи «*ма*»-ро ҳамчун намуна аз калимаву истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои хешовандӣ оварда, зикр намудааст, ки ин вожа ба лаҳҷаи Роғ бештар ба назар мерасад [25, 251]. Дар ин маврид ҳам тасвири забони қавму қабилаҳои ҳангоми овардани ҳар як калимаву истилоҳот ба назар гирифта шуда, гунаҳои дигари калимаи «модар» дар лаҳҷаву шеваҳои тоҷик аз қабили *ая*, *бува*, *нана*, *оча*, *ача* ба назар мерасад, ки ҳар яке бо сабабҳои гуногун базухур омадаанд.

Дар асару мақолаҳои Ш. Исмоилов тамоми ин гурӯҳи калимаҳо тақсимбандӣ шуда, ҳатто дар қадом лаҳҷаву шеваҳо ба қадом шакл мавриди истифода қарор гирифтанишон дарҷ гардидааст. Ш. Исмоилов калимаву истилоҳоти ифодакунандаи навъҳои бозихоро, аз қабили *гена*, *подшобозӣ*, *панҷакбозӣ*, *тоқиювмонак*, *донабозӣ*, *баҷошавак* [6, с. 118, 119, 120], овардааст, ки ҳар яке аз ин калимаҳо хусусияти этнолингвистӣ ва сотсиоллингвистӣ дошта, аз давраҳои аввали рушди забони тоҷикӣ маншаъ мегиранд, ки боз дар шаклҳои *ҷомоқбозӣ*, *подшо вазир*, *сангҷабозӣ*, *тоқигелонак*, *руштишавак* байни намояндагони лаҳҷаву шеваҳои дигар ба қарор мераванд.

Зикр қардан лозим аст, ки аз солҳои 1980-1990 то имрӯз доир ба тадқиқи масоили марбут ба луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ қорҳои боз ҳам бештаре ба анҷом расонида шудаанд, ки хусусиятҳои этнолингвистӣ доранд: ҳафт рисолаи номзадӣ [Исмоилов, 1982; Истамова, 1983; Кабилов, 1995; Қаҳҳоров, 1998; Гадов, 2009; Замонов, 2009; Сангинова, 2012] ва ду рисолаи докторӣ [Ҷӯраев, 1992; Ҳасанов, 2003] ҳимоя гардиданд. Инҷунин, дар ин давра як луғати дузабона [Розенфелд, 1982] ва се луғати тафсирии лаҳҷавӣ [Маҳмудов, Бердиев, 1989; Маҳмудов, Ҷӯраев, 1997; Қосимӣ, Мирбобоев, Қарамшоев, 1997] аз ҷоп баромадаанд, ки аксарияти калимаҳое, ки хусусияти этнолингвистӣ доранд дар онҳо гирд оварда шудаанд. Инҷунин, дар алоқа ба масоили хурду бузурги луғати ин ё он лаҳҷа мақолаҳои алоҳида ба таърифи расиданд [Р. Ҷӯраев, 1984; Исмоилов, 1984, 1991, 2009, 2010, 2011; Кабилов, 1991, 1994; Қаҳҳоров, 1994; Гадов, 2006, 2007], ки аксарияти ин мақолаҳо хусусияти этнолингвистиро зоҳир менамоянд. Бо вучуди ин ҳама, ҷунонки мебинем, алҳол луғати тамоми лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ алоҳида мавриди диду боздид қарор дода нашудааст, гарчанде дар навишти ин асарҳо қидду ҷаҳди олимони тоҷик дар бобати гурӯҳбандӣ намудани калимаву истилоҳот дар доираи лаҳҷаву шеваҳо ва забонҳои алоҳидае, ки дар кишвари мо арзи вучуд доранд назаррасанд.

Бояд гуфт, ки дар тадқиқоти Розенфелд «Бадахшанские говоры таджикского языка» (1979) низ хусусияти этнолингвистӣ ба назар мерасад. Масалан, Розенфелд дар саҳифаи 118-уми монографияи худ истилоҳи ифодакунандаи номи гул «*гули сурх*»-ро дар шакли «*obkon*»

овардааст, ки маҳз хусусияти этнолингвистӣ дошта, ба ғӯйиши қавму қабилаҳои Бадахшон марбут аст [15,118]. Дар дигар лаҳҷаву шеваҳои навъи гулро *овҷикон*, *сурхак*, *сурхча* меноманд, ки дар лаҳҷаи Қаратоғи водии Ҳисор истифодаи гунаҳои гуногуни ин беморӣ аз қабили *овлаи харакон*, *гули гулафшон*, *гули калон-калон*, *гули майда*, *овлаи харакон*, *гули гулафшон*, *гули калон-калон*, *гули қазомук*, *гули қаромуз* ба назар мерасанд.

Дар таҳқиқоти дигари хеш «Говори Каратегина» ин муҳаққиқ хусусияти хоси этнолингвистии лаҳҷаи мазкурро ба назар гирифта калимаи «*пасак*»-ро ба ғайр аз маънои аслии худ ба маънои «*кокул-косичка*» корбаст шуданаширо зикр намудааст [14, 81]. Албатта, маънидоди муаллиф то андозае дуруст аст, зеро дар ғӯйишҳои мардуми водии Ҳисор калимаи *пасак* сермаъноиро ба худ касб намуда ба маъноҳои «*пушти куртаи занона*», «*пушти тоқипӯшаки занона*», «*пушти дар*» ва ғайраро ифода менамояд: *Пасаки* куртаам қитӣ тангтарак омадаст (Шунук); Да(р) *пасак* я(к) учкун пахта монда дӯз, ки пуштаки гарданам гармак шавад (Батош); *Пасаки* дара рӯв, духтарҷон, ки я(к) меҳмон омада монад шарманди ду дунё мешем (Дахбед)

Лаҳҷаи тоҷикони водии Ҳисор охири солҳои сӣ ва ибтидои солҳои чилуми қарни гузашта таваҷҷуҳи олимони ба худ ҷалб кард. Оид ба омӯзиши лаҳҷаҳои водии Ҳисор низ дар лаҳҷашиносии тоҷик як силсила корҳои илмӣ тадқиқотӣ ба сомон расонида шудаанд, ки аксарияташон хусусияти этнолингвистӣ доранд. Аз таърих ба мо маълум аст, ки Ҳисори Шодмон мулки қадим аст. Ин водӣ, бахусус шаҳри он, дар чорроҳаи Шохроҳи Абрешим- маркази тичорат, хунармандӣ ва илму фарҳангу маърифат буд [20, 5]. Ин боис гашт, ки дар ин мавзё на танҳо хунару хунармандӣ рушд намояд, инчунин барои иншои асарҳои манзуму мансур шароити мусоид фароҳам омад, ки боиси ташаккули тақомули ғӯйиши ин мардум гардида тавонист. Илова бар ин, Шохроҳи бузурги Абрешии на танҳо барои некуахлоқии мардумони ин мавзё хизмат менамуд, инчунин тавассути он тичорат рушд намуда, даста-даста калимаву истилоҳоте пайдо мешуданд, ки бевосита бо номи макон иртибот доштанд, масалан, номҳои ифодакунандаи навъҳои алоча, аз қабили *деҳнавӣ*, *кӯлобии миёнкӯфта*, *бойсунӣ*, *зарбӣ* ва ғайра.

Водии Ҳисор яке аз минтақаҳои фарҳанговарест, ки аҳли илму адаб дар тули таърих ба ин мулк рӯй меоварданд. Ҳисори шодмон ҳамчун яке аз марказҳои муҳими иқтисодӣ, сиёсӣ, илмӣ фарҳангӣ дар таърихи кишварҳои марказҳои Осиёи Миёна мақоми худро дошт [22,11]. Ғӯйиши сокинони ин мавзё низ хусусиятҳои хоссаро ба худ касб намуда, бо таъсири гурӯҳҳои этникие, ки барои сайқал додани хунари худ ин мавзёро интихоб намуданд, гуногун гардид. Аз рӯйи маълумоте, ки дар даст дорем, аслан, дар ин водӣ мардум аз ҳар ғӯшаву канор ба сабабҳои гуногун омада, ин маконро ба сабаби шароити мусоид доштани барои иқомат қардан интихоб намудаанд. Танҳо дар ин мавзё намоёндагони якҷанд гурӯҳи этникӣ, аз қабили *ковалӣ*, *паря*, *соғтарош*, *чистонӣ* ва *ҷӯғиҳо* зисту зиндагонӣ менамоянд, ки тасвири забони ҷаҳони ҳар яке аз онҳо гуногун мебошад. Масалан, калимаҳои *сафал* кӯза (кӯза), *кҳатако* хурҷин (хурҷин), *чхурӣ* (корд), *васкича* (камзул), *наринагӣ* курта (куртаи мардона), *боро* датӣ (дос), *чаву* (чоруб), ки маҳз дунёи намоёндагони гурӯҳҳои этникии паряро нишон медиҳад, сирф хусусияти этнолингвистӣ дошта, майдони маъноии ин калимаву истилоҳот аз деҳаи Афғонобод ва Болои канали ноҳияи Ҳисор, деҳаи Қаҳрамони ноҳияи Шаҳринав ва деҳаи Ҷаврат ва Санги сафеди ноҳияи Турсунзодаи водии Ҳисор дур рафта наметавонанд, ки инро кормандони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ тасдиқ намудаанд [16, 14, 15, 16, 17].

Муҳаққиқе, ки аввалин бор ба омӯзиши лаҳҷаҳои водии Ҳисор даст задааст, ба назари мо, М. С. Андреев ба ҳисоб меравад. Ин донишманд дар таҳқиқоти хеш «Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров», ки соли 1930- ум ба таъб расид, маълумоти мухтасарро оид ба баъзе лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ дода тавонистааст. Дар ин таълифот баъзе хусусиятҳои забони тоҷикони водии Ҳисор, аз он ҷумла Қаратоғ дарҷ гардидааст. Гарчанде ин таҳқиқот бунёдист, аммо муҳаққиқи лаҳҷаҳои Ҳисор Л. В. Успенская қайд менамояд, ки маълумот оид ба лаҳҷаи Қаратоғи водии Ҳисорро М. С. Андреев аз як хабарнигоре, ки намоёндаи деҳаи Чузии, ин мавзё гирифтааст ва тадқиқоти М.С. Андреев асоси амиқи илмӣ надошта, омӯзиши лаҳҷаи

точикони худи Қаратоғ ва деҳаҳои ба ҷамоати Қаратоғ дохиланд ва баъзе хусусиятҳои забони мардуми Қаратоғро фаро гирифта натавонист [13, 7].

Аммо бар хилофи ақидаи В.Л. Успенская, тадқиқоти М.С. Андреев сирф хусусияти этнолингвистӣ дошта, дар асоси омӯзиши амиқи ин лаҳҷаҳо сурат гирифтааст. Пажӯҳиши дигари ин муҳаққиқ таҳти унвони «Таджики долины Хуф» далели ин гуфтаҳо мебошад. Маҳз дар ин асар муаллиф олатҳоеро, ки барои шудгор кардани замин дар водии Ҳисор мавриди истифода қарор медиҳанд, дар муқоиса бо водии Хуф номбар карда, чунин овардааст: «соҳа», «сипорн» дар Қаратоғ ва Яғноб бо гунаи «испор» маъмул аст [2,35].

Ин ақидаи М.С. Андреев дуруст аст, зеро дар айни замон низ таркиби луғавии «*оғу испор*» миёни намоёндагони лаҳҷаҳои водии Ҳисор маъмул буда, то кунун доираи интишори васеъ дорад.

Муҳаққиқи дигаре, ки ба омӯзиши лаҳҷаҳои водии Ҳисор даст задааст, ин Л.Бузургзода мебошад. Дар тадқиқоти хеш «Фонетикаи забони адабии тоҷик» ба баробари тавсифи фонемаҳо баъзе қайдҳои ишораҳо оид ба хусусиятҳои фонетикӣ баъзе лаҳҷаҳо аз он ҷумла лаҳҷаҳои Сӯх, Ворух ва Ҳисор овардааст, гарчанде ин тадқиқот ба этнолингвистика робитае надорад, оид ба истифодабарии овози «и» назари хешро баён намуда, чунин овардааст: «Гарчанде ин овоз дар як қисми шеваҳо монанди забони адабӣ фонемаи мустақил ба шумор равад ҳам, дар як қисми шеваҳо (Самарқанд ва Ленинобод) аз овози *i* фарқ карда намешавад» [3, 37].

Лаҳҷашиноси дигар – В.С. Растургуева, маҳз дар соли 1952 дар асари хеш «Варзобский говор таджикского языка» оид ба лаҳҷаи Ҳисор андешаи хешро чунин ҷамъбаст намудааст: «Бояд лаҳҷаи Варзобро бо лаҳҷаи Ҳисор пас аз таҳқиқи лаҳҷаҳо ба гурӯҳи махсуси лаҳҷаҳои марказӣ дохил намоем. Дар қисмати муайян намудани мавқеи лаҳҷаҳои Варзоб миёни лаҳҷаҳои дигар, лаҳҷаҳои водии Ҳисорро ба лаҳҷаи Варзоб ба гурӯҳи махсуси марказӣ дохил намудааст» [9, 144].

Аммо дар ҳамон давра муҳаққиқи ин лаҳҷаҳо Л.В. Успенская оид ба ақидаи В.С. Растургуева эътироз баён намуда, чунин овардааст: «Ба як гурӯҳ бо лаҳҷаи Варзоб дохил намудани лаҳҷаи Ҳисор танҳо лаҳҷаи кӯҳиро метавонем. Дар ҳолате ки дигар лаҳҷаи ин водӣ омӯхта нашудааст. Чи тавре ки маълум аст, лаҳҷаҳои мардумони водӣ ба гурӯҳи калони ҷануби шарқии лаҳҷаҳои тоҷикӣ дохил карда шаванд» [18,114].

Дар тадқиқоти муҳаққиқи дигари ин мавзӯ Н. Ершов бо номи «Каратаг и его ремесло» (Очерки этнографӣ) гарчанде хусусияти этнографӣ ба назар мерасад, дар баъзе мавридҳо ба масъалаҳои этнолингвистика низ дахлат намудани муҳаққиқ дида мешавад, масалан, ҳангоми номбар намудани расму русум ва суннату анъанаҳои ин мардум оид ба пӯшидани сару либос чунин овардааст: *Шинакро* занҳои савдогарони мусобозорие, ки (як қавми ўзбекон) дар дар кӯҳҳои баланди дараи Қаратоғ иқомат доранд, мепӯшанд [4, 103]. Ин гурӯҳи калимаҳо на танҳо хусусияти этнолингвистӣ дошта, бештар дар онҳо хусусияти сотсиоллингвистӣ низ ба назар мерасад. Агар мо калимаҳои кафши чакӣ, кафши жижас, кафши пошнабаланд, кафши ҷармии ялақосиро вирди забон орем, он гаҳ оғаҳ мегардем, ки вазъи иҷтимоии мусобозориҳо барои пӯшидани ин навъи кавшҳо дар гузашта имкон наметод, аз он лиҳоз ки ин мардум ба ҷорводорию ҷорвопарварӣ шугл меварзиданд.

Ташаббускори омӯзиши лаҳҷаҳои водии Ҳисор Л. В.Успенская тасмим гирифта буд, ки тадқиқоти баъдии хешро маҳз ба лексикаи лаҳҷаҳои водии Ҳисор равона месозад, аммо бо баъзе сабабҳо ин тадқиқотро ба баъд гузошт [18, 5].

Аввалин муҳаққиқе, ки бевосита ба тадқиқи лаҳҷаи Қаратоғе, аз нигоҳи этнолингвистӣ даст задааст, забоншиноси маъруф Л. В. Успенская буд. Ин муҳаққиқ лаҳҷаи мазкурро ба сифати рисолаи номзадӣ ба таҳқиқ гирифта, натиҷаи онро соли 1956 зери унвони «Каратагский говор таджикского языка» дар шакли китоби алоҳида ба таъб расонид. Дар ҳақиқат, ҳангоми омӯзишу пажӯҳиши масъалаҳои фонетикаву морфологияи ин лаҳҷаҳо Л.В. Успенская ба фолклори ин мавзӯ диққати махсус дода, дар саҳифаҳои 107 то 123 и ин рисола, асосан, матнҳои фолклорӣ (афсона, рубой, қиссаҳои ривоятҳо), ки аз забони мардуми деҳаҳои Ҳисор шунидааст, гирд оварда, дар ин замина намунаи нутқи лаҳҷавии тоҷикони Қаратоғро бо забони адабии тоҷикӣ ва

дигар лаҳчаҳои тоҷикӣ муқоиса намудааст. Муаллифро бештар суннату анъанаҳои хонаводагӣ ба худ ҷалб намудааст. Масалан, дар саҳифаи 109 ин рисола афсонаи «*Мулло*»-ро оварда, маросими «*хонаба хондани хатм*», яъне баргузор намудани маросими хатмбахшони дар ин мавзё ёдрас намудааст [19, 109].

Метавон гуфт, ки ин асар пас аз тадқиқоти профессорон О.Чалолов дар соли 1949, Б. Ниёзмухаммадов соли 1951 ва В.С.Расторгуева дар соли 1956 дар забоншиносии тоҷик чорумин қорё буд, ки хусусияти муқоисавӣ дошт ва дар он ҷиҳатҳои овозӣ ва ҷо-ҷо морфологӣ яке аз лаҳчаҳои тоҷикӣ – лаҳҷаи Қаратоғ, мухтассар бошад ҳам, ба таври қиёс бо забони адабӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Чуноне ки аз мутолиаи асар бармеояд, профессор Л.В.Успенская, асосан, ба омӯзиши лаҳҷаи деҳшурои Пуштимиёна тавачҷу зоҳир мекунад. Ҳадафи муҳаққиқ аз таҳқиқи ин лаҳҷа натиҷагирӣ аз хусусиятҳои овозиву грамматикӣ он аст. Дар рафти тадқиқ оид ба масоили марбут ба луғат мухтасар баъзе ишораҳо қарда бошад ҳам, ба таҳқиқи комили лексикаи он даст назадааст, аммо муҳаққиқ тавонистааст намунаи афсона, ҳикояҳо аз нутқи ворисони лаҳҷаи Қаратоғ орад, ки бевосита ба этнолингвистика иртибот дорад.

Инчунин, пас аз муддати тулонӣ аз ҷониби муҳаққиқ Г. Абдуллоева соли 2017 монографияи зерини «Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ» нашр гардид, ки боби дуюми он сирф хусусияти этнолингвистӣ дошта, дар ин боб оид ба баргузориҳои ҳар як маросим дар лаҳҷаи Қаратоғи водии Ҳисор маълумоти муфасссал дода шудааст. Аслан, ин асар бештар хусусияти этнолингвистӣ дошта, дар он урфу одатҳои, ки хангоми бемор шудани шахс, аз қабили лавшаканӣ, қолак задан, момогӣ қардан, алас қардан, нукча мондан гузаронида мешавад, ҳамчун намуна оварда шудааст [1, 84].

Дар ҳақиқат, дар таркиби луғавӣ лаҳчаҳои маҳаллӣ калимаҳои, ки мафҳумҳои предметро ифода менамоянд ба ҷашну маросимҳои мардумӣ равона гардидаанд, ҳеле зиёданд. Ва онҳо яке аз нишонаҳои махсуси лексикаи ҳар як лаҳҷа ҳисоб меёбанд, зеро тавассути онҳо лаҳҷа, аз як тараф, аз забони адабӣ ва, аз ҷониби дигар, аз лаҳчаҳои дигар фарқ мекунад.

Таҳқиқоти Сулаймонов И.О. низ дар ин бобат арзиши қалони илмӣ дошта, муаллиф тавонистааст тасвири забони ҷаҳони мардуми Ҳисорро ба назар гирифта, калимаҳои *қарабой* (ҷойники сирдор), *лаганд* (тағораи либосшӯй), *қарсон* (зарф барои ҳамишӯрӣ), дастгирак (зарф барои шустани даст)-ро, ки дар дигар лаҳҷаву шеваҳои тоҷикӣ ба назар мерасанд, орад [17, 5].

Гарчанде, хангоми таҳқиқоти қардаи ҳеш собит намудем, ки оид ба баъзе хусусиятҳои хоси лаҳчаҳои водии Ҳисор аз ҷониби муҳаққиқони хориҷӣ ватанӣ қорҳои назаррас сурат гирифтаанд, аммо ин қорҳо фарогири тамоми мавзӯи мазкур буда наметавонанд ва омӯзишу пажӯҳиши ҷанбаҳои этнолингвистӣ гуиши ин мардум як таҳқиқоти этнолингвистӣ муқаммалро аз ҷониби муҳаққиқон тақозо менамояд.

КИТОБНОМА

1. Абдуллоева, Г. З. Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ / Г. Абдуллоева. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 190 с.
2. Андреев, М.С. Таджикӣ долини Хуф (Верховье Амударьи) / М.С. Андреев. Вып. 1 // Труды АН Тадж ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии. Т.7. / М.С. Андреев. – Сталинабад: Академии наук Таджикской ССР 1953, – 251 с.
3. Бузургзода, Л. Фонетикаи забони адабии тоҷик / Л. Бузургзода. - Сталинобад: Нашри дав. тоҷ, 1940. –94 с.
4. Ершов, Н. Н. Қаратағ и его ремесло / Н. Ершов. - Душанбе: Ирфон, 1984. - 100 с.
5. Зарубин, И.И. Отчёт об этнологических работах в Средней Азии 1926 / И.И. Зарубин // Известие АН СССР. – 1927. – 6 серия. – №5-6.
6. Исмоилов Ш. Лексикаи водии Рашт/ Ш.Исмоилов – Душанбе: Ирфон, 2018. - 332 с.
7. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара – / Мақсудов Т. – Душанбе: Ирфон, 1977. - 115 с.

8. Неменова, Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.-Қ.1. / Р.Л.Неменова, Ғ.Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. - 328 с.
9. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии вып. 1. (Варзобский говор таджикского языка) / В.С. Расторгуева. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. - 205 с.
10. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии вып. 2. (Северные таджикские говоры, палосы Шайдан- Ашт-Чуст-Касансай) / В.С. Расторгуева. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. - 322 с.
11. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии вып. 3 (Ленинабадско-Канибадамская группы северных таджикских говоров) / В. С. Расторгуева. – Москва: Издательство Академии наук СССР., 1956. - 190 с.
12. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып.4 (южно-ферганские говоры уратюбинской группы) / В.С. Расторгуева. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961.-223 с.
13. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии, вып.5 (Таджикско-русский диалектный словарь)/В.С. Расторгуева.- Москва: Издательство Академии наук, 1963.- 250 с.
14. Розенфельд А.З. Говор Каратегина.Тр. АН Тадж. ССР, т.ХУШ/ А.З. Розенфельд. – Сталинабад: Государственное издательство, 1960.-193 с.
15. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка / Л.З. Розенфельд: Издательство ЛГУ, 1971. - 192 с.
16. Сурат Луғатнала. - Душанбе: Эр – граф, 2022.-52 с.
17. Сулаймонов И.О. Лексика говора горного Гиссара // афтореф. дис... канд. ист. наук / И.О. Сулаймонов. - Душанбе, 2019. - 24 с.
18. Успенская Л.В. Каратагский говор таджикского языка / Л.В. Успенская.- Сталинабад: Государственное издательство, 1956.-126 с.
19. Успенская Л.В. Говоры таджиков Гиссарского района / Л.В. Успенская.- Душанбе: Дониш, 1962.- 170 с.
20. Шодибек Собирӣ. Доираи адабии Ҳисор (Аз асри X то аввали асри XX) /Шодибек Собирӣ.- Душанбе: ҶДММ «Ашӯриён», 2015. – 117 с.
21. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабӣ ва тоҷикӣ / Ҷӯраев Ғ.- Душанбе: Дониш, 1975.- 227 с.
22. Ҷӯраева Х. Ё. Мирзо Олимҷон Ҳазрати Ҳисорӣ ва муҳити адабии Ҳисор// дис.ном. илм. фил.- Душанбе, 2019. -152 с
23. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат ҳастии миллат. Китоби 1 / Раҳмон Э. – Душанбе: Таъминотӣ, 2016. – 516 с.
24. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат ҳастии миллат. Китоби 2 / Раҳмон Э. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 431 с.
25. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Қисми 1/ М. Эшнӣёзов. –Душанбе, УДТ, 1977.- 113 с.

АНДЕШАЕ ЧАНД ПЕРОМУНИ ОМУЗИШИ ЛАҲҶАҶОИ ВОДИИ ҲИСОР АЗ НИГОҲИ ЭТНОЛИНГВИСТӢ

Дар мақола дарҷ гардидааст, ки сарҷаишмаҳои забони адабии тоҷик лаҳҷаву шеваҳои тоҷикӣ ба шумор мераванд, ки ба инкишофи он мусоидат намудаанд. Забон ҳазинаест, ки дар он дуру гавҳарҳои нодире вучуд доранд, ки тавассути онҳо мо аз таърих ва фарҳангу тамаддуни миллатамон воқиф гаишта метавонем.

Муаллиф қайд намудааст, ки раванди беисти ҷаҳонишавӣ таъсири хешро на танҳо ба фарҳангу тамаддуни қавму қабилаҳо, инчунин ба забон ва махсусан лаҳҷаву шеваҳо низ гузошта истодааст. Агар ба гузаштаи хеш назар афканем, бисёр забонҳо ва лаҳҷаҳо, ки дар гузашта мардуми фарҳангофари моро зиннат медоданд, ноаён нест шуданд ва аз вучуд доштани онҳо мо танҳо тавассути сарҷаишмаҳои илмиву лугатҳо маълумот пайдо карда метавонем.

Дар водии Ҳисор низ якчанд гурӯҳҳои этникие истиқомат менамоянд, ки гӯйиши онҳо ниёз ба омӯзишу пажӯҳиши махсус аз нигоҳи этнолингвистӣ низ доранд.

Дар мақола оварда шудааст, ки оид ба гӯйишҳои водии Ҳисор муҳаққиқон аз, қабилӣ М.С. Андреев, В.С. Росторгуева, Н. Ёришов, Л.В. Успенская, И. Сулаймонов корҳои назарасеро ба анҷом расонидаанд, аммо ин барои нишон додани ҷанбаҳои этнолингвистии ҳамаи гӯйишҳои ин мардум кофӣ буда наметавонад ва як таҳқиқоти этнолингвистии мукамалро аз ҷониби муҳаққон тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: лаҳҷа, шева, водӣ, Ҳисор, таҳқиқот, мардум, забони тоҷикӣ, минтақа, мавзӯ, вожа, муҳаққиқ, лексика.

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ ПО ИЗУЧЕНИЮ ДИАЛЕКТОВ ГИССАРСКОЙ ДОЛИНЫ С ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

В статье отмечается, что истоками таджикского литературного языка являются таджикские диалекты и наречия, которые способствовали его развитию. Язык – это сокровищница, в которой находится множество уникальных жемчужин, благодаря которым мы можем узнать об истории, культуре и цивилизации нашего народа.

Автор отмечает, что процесс глобализации затрагивает не только культуру и цивилизацию народов и племен, но и их язык, и особенно их диалекты. В статье отмечается, что глобализация влияет не только на культуры и цивилизации отдельных народов, но и на языки и, особенно, на говоры и диалекты. Если мы посмотрим на наше прошлое, многие языки и диалекты, украшавшие когда-то наш культуросозидательный народ, исчезли, и об их существовании мы можем найти информацию только из научных источников и словарей.

В Гиссарской долине также проживает ряд этносов, диалекты которых нуждается в специальном этнолингвистическом изучении.

В статье отмечается, что значительную работу по диалектам Гиссарской долины проделали, такие исследователи, как М.С. Андреев, В.С. Росторгуева, Н. Ёришов, Л.В. Успенская, И. Сулаймонов, но этого может быть недостаточно, чтобы показать этнолингвистические аспекты всех диалектов жителей исследуемого региона и требует тщательного этнолингвистического изучения.

Ключевые слова: говор, диалект, долина, Гиссар, исследования, народ, таджикский язык, регион, тема, слово, исследователь, лексика.

OPINION OF SEVERAL COUNTRIES ON THE STUDY OF DIALECTS OF THE HISSAR

Valley from an ethnolinguistic point of view The article emphasizes that the literary language is borrowed from dialects and styles and, thus, enriched by its lexical composition. Language is a treasure in which there are rare pearls with which we can learn about the history, culture and civilization of our nation.

The author also noted that the continuous process of globalization has its impact not only on the culture and civilization of peoples and tribes, but also on the language and even dialects. If we look at our past, many languages and dialects that adorned the people of our culture in the past have disappeared, and since they exist, we can find information only from scientific sources and dictionaries. The Hissar Valley is also home to several ethnic groups who claim to need special training and research from an ethnolinguistic point of view.

The article tells that the dialects of the Gissar Valley were studied by researchers as. M.S. Andreev, V.S. Rostorgueva, N. Yorshov, L.V. Uspenskaya, G. Abdulloeva, I. Sulaymonov and others, but these works cannot contribute to showing the ethno-linguistic aspect of the dialects of this population.

During the study, it was proved that many works on some features of the Hissar dialects were completed, but all these works cannot cover all aspects of this topic, and a perfect ethnolinguistic analysis is required on the part of the researchers.

Keywords: dialect, valley, Gissar, research, people, Tajik language, region, theme, words, researcher, vocabulary. Opinion of several countries on the study of dialects of the Hissar.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоева Гулрухсор Зиёдуллоевна – Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони тоҷикӣ. **Нишони:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: 917116426

Сведения об авторе: Абдуллоева Гулрухсор Зиёдуллоевна – Таджикский государственный институт языков имени Сотима Улугзода, кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка. **Адрес:** 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: 917116426

Information about the author: Abdulloeva Gulrukhsor Ziyodulloevna – Tajik State Institute of Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of Philology, associate Professor of the Department of Tajik language. **Address:** 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., phone: (+992)917116426

УДК: 80/81- 894. 342-93

**ҶОНИШИНҲОИ ЭКЛИТИКӢ ВА ВАЗИФАҲОИ ЛУҒАВӢ-
ГРАММАТИКӢИ ОНҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ФОРСИИ БОСТОН, ФОРСИИ
МИЁНА ВА ФОРСИИ НАВ**

**Салтанат Қодирова
Идимо Қосимбойзода**

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Истилоҳи **ҷонишин** дар забони тоҷикӣ тарҷумаи тахтуллафзии калимаи **местоимение** мебошад, ки он дар навбати худ аз калимаи латинии **pronomen** **юнонии ant - onymia** тарҷума шуда, дар давраи атиқа ба гурӯҳи калимаҳои мансуб буд, ки ба ҷойи исмҳои истеъмол мешуданд. Баъдҳо забоншиносон дар забонҳои мухталиф истилоҳоти **pronomen** (фаронсавӣ), **pronoun** (англисӣ), **pronomini** (финӣ) ва ё тарҷумаи онро дар русӣ (**местоимение**) дар маҷорӣ (**nevmas**), олмонӣ (**furwort**), ҳиндӣ (**sarva-nama**), тоҷикӣ (**ҷонишин**) барои ин гурӯҳи калимаҳо ҳамчун ном интихоб кардаанд. Ба ин маънӣ ҷонишинҳо дар забонҳои ҷудогона бо истилоҳот гуногун зикр шаванд ҳам, асосан як хусусияти ин калимаҳоро инъикос меkunанд, ки ҳамеша дар ивази исмҳои ва умуман ҳиссаҳои номии нутқ истеъмол мешаванд. Дар ин ҷо ҳоло фақат ҳаминро мегӯем, ки истилоҳи **ҷонишин** дар забони тоҷикӣ таърихи дурудароз надорад, чунки дар аввалин дастурҳои забони тоҷикӣ, ки дар муқаддимаи як қатор фарҳангҳои асрҳои миёна дарҷ гардидаанд, ҷонишинҳо бо истилоҳи арабии замир номбар шудаанд. Ин анъана дар нахустин грамматикаи забони тоҷикӣ, ки соли 1926 таълиф шуда буд, нигоҳ дошта шудааст. Истилоҳи **ҷонишин** дар забони тоҷикӣ танҳо аз ибтидои солҳои сиём ворид шуда, тадричан мавқеъ пайдо кардааст.

Мо дар ин мақола вазифаҳои луғавӣ-грамматикӣ **ҷонишинҳои энклитикиро** дар забонҳои форсии бостон, форсии миёна, форсии нав мавриди таҳқиқ қарор додем.

Дар ҷараёни таҳқиқи баррасии масъалаҳои мазкур ба осори илмӣ забоншиносони маъруфи Русия, Тоҷикистону Эрон ва Афғонистон, аз ҷумла В. В. Виноградов, О. С. Ахманова, Г. О. Винокур, Н. М. Шанский, Е. М. Галкина-Федорук, Д. Н. Шмелев, О. Б. Сиротина, С. Айни, А. М. Мирзоев, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмуҳаммадов, Д. Тоҷиев, М. Н. Қосимова, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймуддинов, Т. Бердиева, Д. Хочаев, С. Назарзода, Б. Сиёев, Ҳ. Камолов чанде дигар таъя намудем.

Дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба ҷонишинҳо чун ҳиссаи нутқ аз нигоштаҳои муҳаққиқони тоҷик Н. Маъсумӣ, Б. Сиёев, С. Ҳалимов, К. Шукуров ва аз китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик», «Грамматикаи забони адаби ҳозираи тоҷик» маълумот пайдо намудан мумкин аст. Аз ҷумла, дар китоби дарсӣ ва грамматикаи академикӣ маълумоти муфасссал доир ба ҷонишинҳо чун ҳиссаи нутқ оварда шудааст. Ғайр аз ин, забоншинос Бегмурод Сиёев роҷеъ ба ҷонишинҳо тадқиқоти мукаммале анҷом додааст. Вай доир ба таърихи ҷонишинҳо (таърихи пайдоиши онҳо) рисолае таълиф намудааст ва дар он таърихи пайдоиши ҷонишинҳо ва таҳаввулоту тағйироти онҳоро нишон додааст, ки аз аҳаммият ҳолӣ нест. Бегмурод Сиёев ин кори тадқиқотии хешро идома дода, соли 2003 бо номи «Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ» рисолаи илмиро ба ҷоп расонид, ки ҷамъбасти тадқиқоти ҷадинсолаи ӯ дар омӯзиши ҷонишинҳои забони тоҷикӣ мебошад [12; 18, 480, 494].

Омӯзиши ҳиссаҳои нутқи забон аз ҷониби муҳаққиқон хеле тавсеа ёфтааст. Дар ин бобат метавон навиштаву таълифоти олимони тоҷикро чун «Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм»-и Шарофиддин Рустамов, «Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ»-и С. Ҳалимов ва К. Шукуров, «Ҷонишинҳо дар забони муосири тоҷик»-и М. Наҳангова, «Вижагиҳои наҳвии афсонаҳои тоҷикӣ» (ибораҳои исмии изофӣ) -и С. Қодироваро зикр намуд. «Дар афсонаҳои халқии тоҷикӣ ибораҳои исмии изофӣ, ки бо ҷонишинҳои шахсӣ ташкил ёфтаанд, доираи васеи истеъмол доранд. Ин нави ҷонишинҳо ба ҳамаи гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикӣ исмҳо тобеъ гаштаанд ва вобаста ба маънои луғавӣ ҷузъҳо, асосан, соҳибиятро нишон медиҳанд. Дар афсонаҳои тоҷикӣ ҷонишини шахсӣ ҷамъ дар қолаби изофӣ ғайр аз вазифаи асосӣ барои ифодаи тобиши хоксорию фурутанӣ нисбат ба шахси танҳо истифода гаштааст, ки ин тамоюл дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, забони гуфтугӯӣ, гурӯҳе аз шеваҳо ба назар мерасад.

Таърихи ҷонишинҳо яке аз масъалаҳои шавқовар ва муҳимми грамматикаи мо ба ҳисоб меравад. Ҷонишинҳо аз ҷиҳати миқдор нисбат ба дигар гуруҳи калимаҳо камтар бошанд ҳам, дар забони тоҷикӣ мисли дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ мавқеи муҳим дошта, барои шакл гирифтани фикр мавқеи калон доранд ва далелҳои зерин ин фикро тасдиқ мекунанд. Масалан, дар забони адабиёти классикӣ (дар забони ҳозираи тоҷик низ) ба воситаи ҷонишину феъли ёвари **ast** фикри том сурат мегирад [15; 18-152].

1. Ҷонишинҳои энклитикӣ, (шахсӣ - соҳибӣ) дар забони форсии бостон

Омӯзиши таърихи забон яке аз масъалаҳои муҳимми илми забон-шиносӣ буда, доир ба пайдоиши забонҳо ва дастури грамматикӣ он баҳс мекунад. Ҳодисаҳои муҳимми таърихӣ ба забон ва инкишофи он таъсир мерасонад. Табиист, ки ба ин гуна дигаргуниҳо на танҳо таркиби луғавӣ забон, балки сохти грамматикӣ он ҳам дучор мешавад.

Дар забони тоҷикӣ шакли энклитикии ҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ мавҷуд аст. Энклитика (фр. **enclitigut** < юн **enklina**) калимаи беадаст, ки аз тарафи рост бо калимаҳои задалдор дар шакли пайваст меояд. Ҷонишинҳои энклитикӣ дар забони тоҷикӣ далолат бар ду шумора ва се шахс мекунанд:

Танҳо
ш. I - ам
ш. II - ат
ш. III. - аш

Ҷамъ
ш. I. - амон
ш. II. - атон
ш. III. - ашон

Вазифаи ҷонишинҳои энклитикӣ дар раванди инкишофи таърихӣ тағйир ёфтааст. Ҷонишинҳои энклитикии забони тоҷикӣ бар мабной ҷонишинҳои забони форсии бостон шакл гирифтаанд. Муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки шаклҳои танҳои ҷонишинҳои энклитикии шахсӣ идомаи ҳолати генетив ва датиби забонҳои эронии қадим мебошанд. Дар забони авестой чунин шаклҳои ҷонишинҳои энклитикӣ мустақим буданд:

Ҳолат	Ҷинси мардона	Ҷинси занона	Ҷинси миёна
Accusative (винитель)	Im	Him / dim	I t/ dit

Dative (дательный)		Sai / he, st	
Accusative	I	hi /hl	
Accusative	dis / dis	his / his	di/di

Ҷонишинҳои энклитикӣ дар матнҳои Авесто дар таркиби ҷумла пас аз вожаи аввали ҷумла бо калимаҳои мустақилмаъно ва ёвар пайваст меоянд. Мисол: **Aat him jaibyat** - *синас ӯро нурсид*. **Na - it nah manah, na - it sanhah, na- it xratavan** *На пиндорҳои мо, на гуфторҳои мо, на хиради мо.....*

nas - ҷонишинҳои энклитикӣ, шумораи ҷамъ, ҳолати **Acc**.

Дар забони форсии бостон ба ҳатти меҳӣ ҷонишинҳои энклитикии **ši - /di** ва ҳолатҳои **Acc**, шакли танҳои ҷинси мардона **sim/dim**, ҳолати **Acc**. шакли ҷамъ **šis/diš** ҳолати **Abl. š/-šat**, ш. танҳо **-šiy**, шакли ҷамъ - **šam** мустақмал будаанд [10. 3]. Мисол:

Haruvašim kāra avaina. *Ҳама мардум ӯро диданд.*

Imaiy saka hačama aiša. *Ин сакоиҳо аз ман рафтанд.*

Pasāvašim Arbairāya uzmayāpatiy akunavam. *Пас ӯро дар Арбил ба дор кардам.*

Abamšim avacanam. *Ман ӯро куштам.*

Дар ҷумлаҳои боло ҷонишинҳои энклитикӣ бо ҷонишинҳои (**haruva** - ҳама), (**adam** - ман), пешояндҳои (**hačā** - аз), (**pasāva** - пас) васл шудаанд. Ҳамин тавр, ҷонишинҳои энклитикӣ вазифаҳои нахвири иҷро карда, дар баробари он маънои лексикӣ - ҷонишинии худ, яъне соҳибият ва объектҳои ифода мекунаанд.

Дар забони форсии қадим ҷонишинҳо ба падежҳо, се шумора ва се шахс тасриф гардида, ба ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ, нисбӣ, таъинӣ ва ҷонишинҳои саволӣ-номуайянӣ тақсим мешуданд.

Ҷонишинҳои форсии забони форсии бостон дорои шахсу шумора, ҷинсият ва падеж мебошанд. Ҷонишинҳои забони форсии бостонро тавассути чадвалҳо (бо дарназардошти падежҳо ва се шахсу ду шумора) ба тарикӣ зайл метавон тақсимбандӣ кард:

1. Ҷонишинҳои шахсӣ

а) шахси I муфрад (танҳо):

Ҳолат	Шакли ҷонишин	Маъно
Not. Gen. - Dat. Acc. Abl.	adam manā (энклитика - maiy) mān (энклитика - mā) - ma	Ман Аз они ман, ба ман Маро Аз ман

б) шахси I ҷамъ:

Ҳолат	Шакли ҷонишин	Маъно
Not. Gen.	vayam amāxam	Мо Аз они мо

в) шахси II муфрад:

Ҳолат	Шакли ҷонишин	Маъно
Not. Gen. Acc.	tuvam - taiy (энклитика) θuvām	Ту Ба ту Туро

г) шахси III муфрад:

Ҳолат	Шакли ҷонишин	Маъно
-------	---------------	-------

Gen. - Dat. Acc.	- šaiy - šim, - dim	Ба ў Ўро
---------------------	------------------------	-------------

д) шахси III чамъ:

Ҳолат	Шакли қонишин	Маъно
Gen. - Dat. Acc.	- šam - šiš, - diš	- шон, эшон, онҳо эшонро

[13; 179-180].

2. Қонишинҳои энклитикӣ дар забони форсии миёна

Дар забони форсии миёна қонишини шахси якуми шумораи танҳо дар ду шакл истифода мешуд: az-ман падежи мустақим ва man-ман (аз manā-азони ман, аз ман, падежи Gen. порсии қадим). Аммо истеъмоли шакли «az» ниҳоят маҳдуд буд ва қойи онро бештар қонишини «ман» мегирад.

Қонишини шахси дуҷуми шумораи танҳо –to-ту, шахси дуҷуми шумораи чамъ šmāh ва шахси якум, шумораи чамъ – amāh - мо дигар шаклҳои падежӣ надоштанд.

Қонишини шахси сеҷуми шумораи танҳо ба ишорақонишини ō -ӯ, вай, он ва шумораи чамъ дар шакли ōšān-онҳо, эшон ифода меёбад.

Ба ғайр аз ин қонишинҳои шахсӣ дар забони порсии миёна қонишинҳои энклитикӣ (калимаи беада, пайвож) низ вучуд доранд:

Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
1- -m	-mān
2- -t	-tān
3- -š	-šān

Қонишинҳои энклитикӣ (калимаи беада, пайвож) бо калима якҷо навишта мешаванд.

Дар забони порсии миёна ҳамчунин қонишинҳои ишоратии ēn, ē, (t)-ин, ān-он, ōu-он/ӯй, im-ин, ҳамин мустақим буданд. Қонишини ишоратии ōu (ӯй, он) шакли чамъ низ дошт: ōušān (онон, эшон). Қонишинҳои ишоратии забони порсии миёна одатан ва маъмулан пеш аз муайяншаванда меомаданд.

Қонишинҳои саволии kē-кӣ?, čē-чӣ?, katām-кадом?, čand-чанд? истифода мешуданд. Ҳамчунин, қонишинҳои нафсии xuat-худ ва xueš-хеш, хештан; қонишинҳои номуайянии har-ҳар, heš-ҳеч, ham-ҳам, hamāk-ҳама, visp-ҳар, ҳама ва як қонишини нисбӣ дар шакли i (аз порсии қадим-hya)-он ки, кадом ки, кӣ мавҷуд буданд.

Дар мақолаи профессор Шарифова Фарангис «Сайри таърихӣ қонишинҳои энклитикӣ» қонишинҳои энклитикии давраи миёна таҳқиқ шудаанд:

Чунонки медонем, ҳолатҳо (**падеж**) дар забони форсии миёна боқӣ намондаанд, бо вучуди ин қонишинҳои энклитикӣ дар осори давраи миёна ҳолати фоил, мафъулӣ ва вобастагиро ифода кардан метавонистаанд. Қонишинҳои энклитикии забони форсии миёна инҳоянд:

Танҳо	Чамъ
I.- ам - m	I. - амон - man
II. - ат - t	II. - атон - tan
III. - аш - š	III. - ашон - šan

[15; 3-6].

Қонишинҳои энклитикӣ дар забони форсии миёна низ маъмул аст. Онҳо на ба калимаи ба он вобаста меоянд, балки бо калимаи аввали ҷумла васл шуда, мавридҳои корбурди мухталиф доштаанд. Мисол:

1. Бо пайвандҳо:

U-š pad salarih be kasnedahed. *Ӯро ба солори касе надиҳад.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 18].

Zankē-šsālārih pad mard-ā. *Зане ки солорияш бо мардест.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон).

Ēg-ši sālārih pad kē. *Он гоҳ солорияш бо кист.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [15; 3-6].

2. Бо чонишини нисбӣ:

Nas-ē andarī-šhambārd de bawēd. *Насоие андар анбошта шуда бошад.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 23].

Бо чонишин:

Har(w) cē-š az āb ud ātaxš bīm be hišt. *Ҳар чӣ аз бими об ва оташ бар ҷой ниҳод.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон).

3. Бо пешоянд:

Az-išēk widerān bawēd. *Яке аз он ду мегурезад.* (Ривоят Озарфаранбағи Фаррухзодон). [18; 18]. [11; 25].

Abārīg īpad-išān pahikōbišn. *Дигар (чиз) ҳое, ки он бо онҳо бархӯрмекунад.*

U- š xōn az-išāmad. *Ва хун аз он омада бошад.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 27].

4. Бо феълҳо:

Nimud- išt xwadāy xwēš purqānā u - š pēš ramān. *Нишон дод Худованд наҷоти хешро пеши пайравон.* (Забури паҳлавӣ). [10; 17].

Энклитикаи **-š** дар феъли замони гузаштаи тарзи гузарандаи **nimud išt** таъсири амалро ба мафъул ё шахси сеюм нишон дода, маънои «ба ӯ нишон дод»-ро ифода кардааст.

Ҷонишинҳои энклитикӣ дар матнҳои осори форсии миёна вазифаҳои гуногуни грамматикӣ ва семантикиро иҷро мекарданд:

Барои баёни фоили аслӣ:

(субъекти мантиқӣ) бо феълҳои сохти пасив (мачхул) ва замони гузашта гоҳе ба унвони фоили мантиқӣ ва грамматикӣ дар сохти феълҳои активӣ (маълум) монда, дар ҳама замонҳо ва дар феълҳои гузаранда дар замонҳои ҳозира ва оянда меоянд.

Čišt - šō frazand rāy paydāgenīd. *Чизеро ӯ барои фарзанд (хеш) муайян кард.* (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 29].

U-m urwāzist ō - t andarz. *Ман шодмон шудам ба андаризи ту.* (Забури паҳлавӣ). [10; 36].

Ҷонишинҳои энклитикии шахси якум ҳам ба сурати энклитика ва ҳам ба сурати мустақил (дар ибораҳои изофӣ ва ҳам бо пешояндҳо) барои ифодаи фоил дар забони форсии миёна омадаанд:

U-m nē hišt zyān ud wardag kardan. *Ман нагузаштам аз зиён ва горат кардан.* (Катибаи Картир дар каъбаи Зардушт) [10; 57].

Ба вазифаи мубтадо ҷонишинҳои энклитикии **m-** «ман» омадааст. **Hišt** асоси замони гузаштаи феъл ба маънии «гузаштан» буда, бе бандаки феълӣ омадааст. Гуфтан мумкин аст, ки ҷонишини энклитикии **m-** барои ифодаи шахсу шумораи феъл низ, омадааст. Дар забони форсии миёна ҷонишинҳои энклитикӣ ба ҷойи ҷонишинҳои шахсӣ ба унвони мубтадо ва пуркунанда ва муайянкунанда дар ҷумла меоянд. Дигар ҷонишинҳои энклитикӣ ба монанди **- š, - t, šān** низ ба вазифаи мубтадо меоянд: **U- š ān nē dāništ rāh ī mān.** *Онон надонистанд роҳи маро.* (Забури паҳлавӣ) [10; 57].

Барои баёни мафъул:

Дар ҷумлаи зер ҷонишини энклитикии шахси сеюми танҳо **-š** бо пайвандаки пайваस्तкунандаи **u** - «ва» пайваст омада, дар ҳолати мафъули қарор дорад:

U- š wast abag puqānābozād. *Ва ӯро наҷоти фаровон ҳамроҳ аст.* (Забури паҳлавӣ) [10; 58].

Ҷонишини энклитикии **š** нисбат ба дигар ҷонишинҳо дар ифодаи мафъули қарордори бештаре дорад: дар китоби «Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон» ҷонишини энклитикии шахси сеюми танҳо **-š** тақрибан сад бор мавриди қарордори гирифтааст ва аксар энклитикаи **š** бидуни пасоянд пуркунандаи «вай» - ро ифода кардааст.

U- š *xwātag-ē fraz dād*. *Ва ўро хоста дод*. (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [14; 24].

U- š *zānē hāst*. *Ўро зане ҳаст*. (Ривоят Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 59].

U- š *zān ud farzand pād im dudag*. *Ўро зану фарзанд дар ин хонавода бошад*. (Ривоят Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 68].

Дар баъзе мавридҳо ҷонишини **-š (-аш)** ба шахси ғоиб далолат мекунад ва танҳо барои нишон додани шахсу шумораи хабар омада, вазифаи грамматикиро дар ҷумла иҷро мекунад. Мисол: U-š *pāyabarnihed*. *Пой бар он мениҳад*. (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон). [11; 66]. Ka-šān *gumārd estād*. *Агар гуморида шуда буданд*. (Ривоят Озарфаранбағи Фаррухзодон). [11; 78].

Барои баёни соҳибият:

Eg-iš *pādixšāy zanih xub bawed*. *Он гоҳ подшоҳ зани ӯ хуб бувад*. (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон).

Ҷонишини энклитикии **-š** бо ҷонишини нисбати **ī** дар шакли пайваст дар миёни муайяншаванда ва муайянкунанда барои ифодаи соҳибият меояд: Дар забони форсии нав маъмулан дар ин қолаб ҷонишин пас аз сифати *pākīh* «пок» меояд. Мисол: Namāz *bared ō xwadāy andar*. *Намоз баред ба Худованд дар саронардаи поки ӯ*. (Ривоят Озарфаранбағи Фаррухзодон). [11; 80].

Мавқеи ҷонишини энклитикӣ дар ҷумлаи осори забони форсии миёна гуногун аст. Чунончи, дар ҷумлаи зер энклитикаи **-t** барои ифодаи соҳибият дар байни ҷузъҳои хабари номӣ омада, дар ҳар ду маврид бо муайяншавандаҳои **saxw «сухан»** ва **bandag «банда»** дар ҳолати препозитивӣ қарор гирифтаанд.

Wizidag - *itasaxwanaber u - t-išbandagdostbud*. *Сухани ту гузида аст ва бандаи ту уро дустдор будааст*.

4) мансубияти чизеро ба шахсе нишон медиҳад:

Uš *pad ruwān bawed*. *Барои равонаш суд ҳаст*. (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 86].

U-š *wināh cand*. *Гуноҳаш чӣ қадар аст*. (Ривояти Озарфаранбағи Фаррухзодон).

5) барои баёни тараф ва мухотаб:

Mard - *efarzandixešgrāvgowedkuei -šdahom*. *Марде фарзанди хешро гӯянд, ки чизе (ба ту) медиҳам*.

Ā - *tpadšoyneadahom*. *Он гоҳ туро ба шавҳар надихам* (Ривоят Озарфаранбағи Фаррухзодон) [11; 88].

Вазифаи (**объект**) мафъул яке аз вижагиҳои ҷонишинҳои энклитикӣ дар забони форсии бостон ва форсии миёна мебошад. Ҷонишинҳои энклитикии забони форсии миёна бо пайвандакҳо, пешояндҳо, ҷонишинҳои нисбӣ дар шакли пайваст омада, дар ҷумла ҷойи муайян надоштаад. Ҷонишинҳои энклитикии забони форсии миёна дар ҷумла ба вазифаи муайянкунанда, пуркунанда ва мубтадои мантикӣ омадаанд.

Дар забони форсии дарӣ ҷонишини шахси сеюми танҳои **-аш** корбурди бештар доштааст.

а) барои ифодаи мафъул:

Мо *шон* ҳалок кардем [14; 18]. (Қуръони Мачид, қ. 2, 8). - Мо (онҳоро) ҳалокшон кардем.

Худой *шон* ниғаҳ дорад [14; 27]. (Таърихи Табарӣ, 207). Худо (онҳоро) ниғаҳ дорад.

Густохӣ *тот* надиханд. (Таърихи Табарӣ, 207) [14; 37]. - Густохӣ то надихандат (ба ту), макун.

б) Ин ҷонишинҳо дар шакли муттасил бо феълҳо омада, гузаштани амали мубтадоро ба шахси ғоиб ифода мекунад. Мисол:

Ба арафот берун фармудаиш. (Таърихи Табарӣ) [5; 19- 41].

Ва муҳр бинамудаиш. (Таърихи Табарӣ) [5; 42-56].

Ва муғон Пешдод хонандаиш. (Таърихи Табарӣ) [5; 66-67].

Бандакҷонишини **-аш** ба сурати зоида барои ифодаи субъекти мантикӣ ба кор рафтааст, ки онро муҳаққиқони эронӣ «**шини фоилӣ**» номидаанд. (Абулқосимӣ. Таърих. заб. форсӣ, 290). [14; 45]. Мисол:

..... *Писаре омадаиш Тур ном кардаиш*. (Таърихи Табарӣ). [5; 77].

Бародаре будаи Нарсӣ ном.(Таърихи Табарӣ). [5; 78].

Дар забони форсии бостон ҷонишинҳои энклитикии ҳамаи шахсу шумора дар худ семантикаи дативро таҷассум мекунанд, вожаҳои мустақил бошад вазифаи генетивро иҷро мекунанд. Генетив ба исм мансуб аст ва датив ба феъл. Ҷонишинҳои энклитикӣ, ки вазифаи дативро иҷро мекунанд, инҳоянд - **maiṣy**, **-taiṣy**, **-šām**. Дар таркибҳо бо ҷонишинҳои энклитикӣ дар вазифаи субъекти мантиқӣ бо таркиби сифати феълии **-ta** наздикшавии баъдаи энклитика бо феъл мушоҳида мешавад.

ф. б. Auramazd āmaiṣy upastām abara. - *Ахурамаздо маро ёрӣ дод.*

ф. м. U - š xwāstag nést. *Ӯро хоста нест* [15; 87]; Ка - tām nékih rasad. - *Ба шумо некӣ расад*; U - š frazand az - iš né zāvēd. - *Ӯро аз ӯ фарзанд наояд.*

Падаре даҳ писар будаи. Писаре омадаи. Тур ном кардаи. (Таърихи Табарӣ) [14; 86].

Чунонки аз мисолҳо бармеояд, ҷонишинҳои энклитикӣ дар конструксияҳои эргативӣ форсии бостон ба сифати субъекти мантиқӣ меоянд ва дар форсии миёна аз нав ин энклитикаҳо (бештар энклитикаи - аш ё шини фоилӣ) бо феълҳои маънои хузур ва дорой омада дар ҷумла субъекти мантиқиянд.

Дар забони муосир энклитикаи **-аш** нисбат ба исмҳои шахсу ғайришахс ва исмҳои хосу чинс баробар истеъмол мешавад, аммо дар забони порсии дарӣ ин энклитика танҳо барои шахс корбаст мешудааст.

Ҷонишинҳои энклитикӣ дар инкишофи таърихии худ таҳаввулоти ҷиддиеро аз сар гузаронидаанд. Дар гузашта майдони вазифаҳои ин ҷонишинҳо васеътар ва мавқеи онҳо дар, ҷумла озодтар будааст, аммо бархе аз вижагиҳои онҳо чун ифодаи маънои мафъул ва ба кудрат ифодаи маънои субъекти мантиқӣ дар онҳо боқӣ мондаанд.

3. Ҷонишинҳои энклитикӣ дар забони форсии нав

Тахти мафҳуми давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ дар эроншиносии муосир марҳалае дар таърихи забонҳои эронӣ фаҳмида мешавад, ки пас аз эҷоди осори эронии исломӣ дар қаламрави ривочи ин забонҳо (асрҳои IX - X мелодӣ) оғоз ёфта, то рӯзҳои мо идома ёфтааст.

Ҳоло забонҳои эронӣ дар Эрон, Афғонистон, Осиёи Миёна, Туркистони Чин, Покистон, Қазқоз ва қаронаҳои арабнишини Халиҷи Форс истеъмол гашта, аз назари ҷуғрофӣ дар ҳудуде густариш ёфтаанд, ки тақрибан ба густараи забонҳои ҳиндуаврупоӣ баробар аст, ҳарчанд шумораи ғӯйишварони ин забонҳо то ба имрӯз ҳудуди 60 миллион нафарро ташкил дода, қисмати хеле ками теъдоди умумии ғӯйишварони забонҳои ҳиндуаврупоиро фаро гирифтааст.

Дар даврони порсии нав ҷонишинҳои энклитикӣ ҷаҳор вазифаро иҷро мекунанд. Доир ба ин масъала профессор Қосимова М. Н. дар китоби «Забони адабии асри X» чунин мегӯяд:

«Бандакҷонишинҳо дар забони ин аср ҷаҳор вазифаро адо кардаанд: яке соҳибиятро, дигаре мубтадоро, сеюмӣ объектро (пурқунандаро) чорумин, муайянқунандаро» [5; 16].

Масалан дар ин байт дар калимаи падарат - ат ба вазифаи соҳибият, яъне ту = падари, падари худ ва дар калимаи ёдат - ат ба вазифаи мубтадо, яъне, ту омадааст:

*Ёдат овар падаратро, ки мудом,
Гаҳ табанкаш будию гаҳ ҳинаҷак.* [1; 18].

Бандакҷонишини - **ам** муроди ҷонишини **ман** шуда метавонад ва вазифаи мубтадоро адо менамояд:

*Шавам, гар набинам руҳи Бежанама,
Ҳамон гаҳ сараширо зи тан барканам.* [1; 21].

Бандакҷонишини - **аш** ва **-ашон** дар мисолҳои зер вазифаи пурқунандаро (ӯро ва онҳоро) адо кардаанд:

Ва Маждакро бигирифтанд ва хостанд, ки бидушандаш; Кучо барамашон?

*Чу тилон ба ҳам барфикандемашон
Ба мисмор дандон бикандемашон* [1; 24].

Дар мисраи дуом - **ашон** ба вазифаи муайянкунанда омадааст (яъне ба мисмор: дандони онҳоро бикандем).

Бадақҷонишинҳои - **ам** ва - **амон** низ вазифаи пуркунандаро адо менамоянд:

*Унноб агар набува**мон**, раво бошад* [6; 34].

Хулоса, таърихи ҷонишинҳо яке аз масъалаҳои шавқовар ва муҳимми грамматикаи мо ба ҳисоб меравад. Ҷонишинҳо аз ҷиҳати миқдор нисбат ба дигар гуруҳи калимаҳо камтар бошанд ҳам, дар забони тоҷикӣ мисли дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ мавқеи муҳим дошта, барои шакл гирифтани фикр мавқеи муҳим доранд.

Ҳамин тавр, ҷонишинҳои энклитикӣ вазифаҳои нахвиرو иҷро карда, дар баробари он маъноӣ лексикӣ-ҷонишинии худ, яъне соҳибият ва объектро ифода мекунанд.

Ба ин маънӣ, ҷонишинҳо дар забонҳои ҷудогона бо истилоҳоти гуногун зикр шаванд ҳам, онҳо асосан як хусусияти ин калимаҳоро инъикос мекунанд, ки ҷонишинҳо ҳамеша бар ивази исмҳо ва умуман ҳиссаҳои номии нутқ истеъмол мешаванд.

КИТОБНОМА

1. Абулқосим Фирдавӣ. Шохнома.- Ҷ. 1. – 501. Ҷ. 2.-318.- Ҷ. 3. – 527. Ҷ 4. - 406, Ҷ. 5. - 489. / Ф. Абулқосим. Душанбе. Адиб. 1987. - 501.
2. Ализода С. С. Сарфу наҳви тоҷикӣ / С.С. Ализода. - Душанбе, 2006. - 79с.
3. Баяндур А. Энклитические местоимения в среднеперсидском/ Памяти В. С. Расторгуевой./ А. Баяндур. - М., 2007. - С 18 - 31.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. - Ҷ. 1. - Душанбе: Дониш, 1985. - 356 с.
5. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX -X) Қисми 1./М. Н. Қосимова. - Душанбе, 2003. - 490с.
6. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ / З. Мухторов. – Душанбе: Хумо, 2003. – 162 с.
7. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. - М.: Наука, 1979. – 386 с.
8. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки - М.: «Наука», - 1981. – 543 с.
9. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык / В. С. Расторгуева. - М: Наук, 1966, - 159 с.
10. Саймиддинов Д. Форсии бостон / Д. Саймиддинов.- Душанбе: Пайванд, 2007. - 190 с.
11. Саймиддинов Д. Фарҳангомаи форсии миёна / Д. Саймиддинов. - Душанбе: Дониш, 1994. – 87 с.
12. Сиёев Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ./Б. Сиёев. - Душанбе: Ирфон, 2002. – 494 с.
13. Сиёев Б. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ / Сиёев Б.- Душанбе: Дониш, 1972.- 235 с.
14. Хоҷаев Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Диловар - ДДМТ, 1998. - 152с.
15. Шарипова Ф. Сайри таърихӣ ҷонишинҳои энклитикӣ. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / Ф. Шарипова. – Душанбе: Сино, 2012. – № 4/4. – С. 3-6.

ҶОНИШИНҲОИ ЭНКЛИТИКӢ ВА ВАЗИФАҲОИ ЛУҒАВӢ - ГРАММАТИКИИ ОНҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ФОРСИИ БОСТОН, ФОРСИИ МИЁНА, ФОРСИИ НАВ

Муаммои ҷонишинҳо дар забоншиносӣ аз масъалаҳои хеле муҳим ба назар мерасад. Ин масъала паҳлуҳои муҳталиф дошта, иддае аз масъалаҳоро фаро мегирад, ки бе шарҳу эзоҳи онҳо табиати калимаҳои мазкур ва хусусияти онҳоро муайян кардан душвор аст. Ҳамаи масъалаҳои ҷонишинҳо хеле муҳим буда, тадқиқи ҷонишинҳо на танҳо дар ҳудуди забонҳои алоҳида, балки дар забоншиносии умумӣ низ мубрам мебошад.

Таърихи ҷонишинҳо яке аз масъалаҳои шавқовар ва муҳими грамматика ба ҳисоб меравад. Ҷонишинҳо аз ҷиҳати миқдор нисбат ба дигар гуруҳи калимаҳо камтар бошанд ҳам, дар забони тоҷикӣ мисли дигар забонҳои ҳиндуаврупоӣ мавқеи муҳим дошта, барои шакл гирифтани фикр муфиду судманданд.

Калидвожаҳо: ҷонишинҳо, пайвандакҳо, пешояндҳо, феъл, энклитикӣ, маъно, савтӣ, лугавӣ, забониносоӣ, забони тоҷикӣ, вожа, грамматика, бандакҷонишин, муродиф, забонҳои ҳиндуаврупоӣ, форсии миёна, форсии қадим, забони форсии нав, таърихи забон.

ЭНКЛИТИЧЕСКИЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ И ИХ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ДРЕВНЕПЕРСИДСКОМ, СРЕДНЕПЕРСИДСКОМ, НОВОПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКАХ

Проблема местоимений является одним из важнейших вопросов современного языкознания. Данная проблема имеет различные аспекты и охватывает ряд вопросов, без их разъяснения которых трудно определить природу этих слов и их характеристики. Все вопросы местоимений очень важны, и их исследование актуально не только в области отдельных языков, но и в общем языкознании.

История местоимений — один из самых интересных и важных вопросов грамматики. Хотя местоимения меньше по количеству, чем другие группы слов, они занимают важное место в таджикском языке, как и в других индоевропейских языках и играют большую роль в формировании мысли.

Ключевые слова: местоимения, союзы, предлоги, глагол, энклитика, значение, звук, лексический, языкознание, таджикский язык, слово, грамматика, местоимение, синоним, индоевропейские языки, среднеперсидский, древнеперсидский, новоперсидский язык, история языка.

ENCLITIC PRONOUNS AND THEIR LEXICAL AND GRAMMATICAL FUNCTIONS MIDDLE PERSIAN. OLD PERSIAN, NEW PERSIAN LANGUAGE HISTORY

The problem of pronouns is one of the most important problems of linguistics. This question has various aspects and covers a number of issues, without explaining them it is difficult to determine the nature of these words and their characteristics. All questions of pronouns are very important, and their study is relevant not only in the field of individual languages, but also in general linguistics.

The history of pronouns is one of the most interesting and important issues in our grammar. Although pronouns are fewer in number than other groups of words, they occupy an important position in the Tajik language, as in other Indo-European languages, and play a large role in the formation of thought.

Key words: Pronouns, conjunctions, prepositions, relative pronoun, verb, enclitic, meaning, sound, vocabulary, linguistics, Tajik language, vocabulary, grammar, pronoun, synonym, Indo-European languages, Middle Persian, Old Persian, New Persian, language history.

Маълумотнома дар бораи муаллиф: Кодирова Салтанат — номзоди илмҳои филологӣ, ходими калони илмӣи шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Суроға: хиёбони Рӯдакӣ 21.Тел: 900- 92- 02- 43.

Қосимбойзода Идимо — магистри курси якуми шуъбаи забони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ Қосимбойзода Идимо. Суроға: хиёбони Рӯдакӣ 21. Тел: 888 77 13 19.

Сведения об авторах: Кодирова С. - кандидат филологических наук, старший научный сотрудник языкового отдела Института языка и литературы имени Рудаки АМИТ.Адрес: проспект Рудаки 21.Тел: 900-92-02-43.

Косимбойзода Идимо – магистр первого курса Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ. Адрес: проспект Рудаки 21. Тел: 888 77 13 19.

About the authors: Kodirova S.- candidate of Philology, Senior Researcher of the Language Department of the Institute of Language and Literature named after Rudaki AMIT, address: Rudaki Avenue No. 21, phone 900-92-02-43.

Kasimbayzoda Idimo – Master of the first year of the Institute of Language and Literature. Rudaki NAST. Address: Rudaki Avenue No. 21, phone: 888 77 13 19.

УДК:491.550+495,1-3

ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚИ СОМАТИЗМҲО ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ЧИНӢ

Саттор Искандарзода

Докторанти Донишгоҳи Чанубу Ғарбии Ҷумҳурии Мардумии Чин

Соматизмҳо ё калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон дар забон қорбурди зиёд доранд. Соматизмҳои забони тоҷикӣ аз лиҳози ҳосилои таърихашон бо забони қадимаи ориёӣ нисбат доранд. Онҳо вожаҳои бунёдин буда, аз забони гуфтугӯӣ айнан ба забони адабӣ ворид гардидаанд ва асрҳои зиёд мавриди истеъмол қарор доранд. Талаффуз ва шакли навишти аксари онҳо тағйир ёфтааст [4, 150].

Мардуми ҳақон дар заминаи муносибатҳои фарҳангии ҳеш эҳсоси отиҷаҳои ҳудро тавассути соматизмҳо баён мекунад. Ҳар узви бадан дар мақоми маҷоз эҳсоси отиҷаеро ифода мекунад. Оид ба ин мавзӯ В. А. Маслова чунин менависад: «Ҳиссиёти халқҳои гуногун дар узвҳои гуногуни бадани онҳо ҷойгир шудаанд. Масалан, ҳиссиёти мардуми Чин дар гурда, аз мардуми Африқо дар ҷигар ва бинӣ, аз мардуми Фаронса дар испурҷ ҷойгир шудааст» [6, 313].

Таҳқиқи соматизмҳо дар забонҳои тоҷикӣ собиқаи қадимӣ надорад. Забоншиноси тоҷик Д. Т. Тоҷиев нахустин бор дар мақолаи муқаммал ва пурмуҳтаво [12, 208-238] ба масъалаи сермаъноии калимаҳои сар, дил, даст ва ғайра ишора намуда, дар робита ба онҳо таъкид доштааст, ки чунин калимаҳо дар калимасозии забони тоҷикӣ фаровон қор фармуда мешаванд.

Дар асоси маводҳои ҷамъовардашуда маълум гардид, ки дар забони чинӣ роҷеъ ба мавзӯи соматизмҳо таваҷҷуҳи бештар зоҳир шудааст. Муҳаққиқи чинӣ 黃碧蓉 (Хуан Биронг) дар мақолае [18, 14] мавқеи вожаи «даст»-ро дар забони чинӣ мавриди таҳлил қарор дода, ба тарзи системавӣ тағйирёбии мафҳум ва маъноро муайян намудааст. Вожаи «даст» дар забони чинӣ 17 маъно дорад.

Забоншинос 张建理 (Ҷанг Ҷианли) вожаи «дил»-ро дар забони чинӣ мавриди баррасӣ қарор дода, дар робита ба ин мавзӯ чунин менависад, ки ин вожа аз нигоҳи семантикӣ маърифати инсонро ифода мекунад [27, 40]. Инчунин, дар мақолаи 吴恩锋 қорбурди маҷозии вожаи «дил» нишон дода шудааст [24, 18].

Нақши забоншиносони чинӣ: 赵永新, 侯玲文, 李树新, 杨德, 杨小洪, 许晋 [29, 17, 21, 30, 26] ва дигарон, ки дар таҳқиқи маънои луғавии калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон кӯшишҳои зиёд намудаанд, муҳим арзёбӣ мегардад.

Ф. Алишерзода зимни муайян намудани тобишҳои маъноии вожаи «сар» маъноҳои аслӣ ва ғайриасли ин калимаро дар осори Фарзона нишон додааст. Номбурда ба ҳулоае меояд, ки вожаи соматикӣ «сар» дар калимасозӣ ҳеле ғаъол мебошад ва шоир бо истифода аз вожаи маъмур якҷанд калимаи мураккаб, амсоли «фурӯсар», «сарфурӯ», «хонабасар» сохтааст, ки дар луғатҳо дида намешаванд. Баъзе калимаҳои мураккаби бо соматизми «сар» сохташуда, монанди «сарпишиш» ва «сарторик» дар ашъори шоир истифода шудаанд [4, 150].

Ш. Э. Мирзоалиева дар мақолае [7, 88] дар бораи мавқеи соматизмҳои «даст», «пой», «гӯш», «чехра», «дил», «забон», «бинӣ», «даҳон» дар зарбулмасалҳои англисӣ ва тоҷикӣ андешаронӣ намудааст. Инчунин, Ҳ. М. Ишратова дар мақолае [5, 122] ба муқоисаи фразеологияи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ пардохта, маънои калимаҳои «head» ва «sar» (сар) -ро дар ҳар ду забон шарҳ додааст. Мақола аз таърихи пайдоиши фразеология дар забоншиносии аврупоӣ оғоз шуда, сипас дар он маънои аслии воҳидҳои забон баррасӣ шудаанд.

Масъалаи таҳқиқи соматизмҳо на танҳо дар қорҳои илмӣ пажӯҳишгарони тоҷику чинӣ мушоҳида мешавад, балки магистрантҳои докторантҳои ин кишварҳо низ дар таҳқиқи ин навъи воҳидҳои лексикӣ саҳми худро гузоштаанд.

Аз ҷумла, Туйғунов Н. Ҳ. [13] яке аз авалинҳо шуда, дар рисолаи худ соматизмҳоро зимни таҳлили асарҳои С. Айни дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ муқоиса кардааст. Сабинова М. А. [9] доир ба қорбасти ҷанде аз соматизмҳо дар повести К. Хучандӣ андешаронӣ кардааст. Дар забони тоҷикӣ рисолаҳои дигар низ мавҷуданд [8].

Дар забони чинӣ 刘志成 (Лиу Чичен) [23] дар қори доктории худ масъалаи сермаъноии соматизмҳоро дар забонҳои англисӣ ва чинӣ тадқиқ кардааст. 陈家旭、许晋、赵学德 ва дигарон соматизмҳоро ба риштаи таҳқиқ кашидаанд [15, 25, 28]. Қобили қайд аст, ки дар забони чинӣ баъди дифоъ намудани қорҳои доктории худ ба қорҳои хеш тағйиру иловаҳо даровардаву ҷоп намудаанд [15, 19, 20].

Дар забони тоҷикӣ таҳқиқи муқоисавии соматизмҳо асосан бо забонҳои англисӣ ва русӣ сурат гирифтааст. Дар забони чинӣ муқоисаи соматизмҳоро ғайр аз забонҳои англисӣ ва русӣ, ба забонҳои дигар низ дидан мумкин аст.

Дар ин замина мақолаи Л. Р. Сакаеваро [10], ки роҷеъ ба таҳқиқи воҳидҳои фразеологии соматикӣ вожаи «сар» дар забонҳои русӣ, англисӣ ва тоҷикӣ баҳшида шудааст, қайд намудан зарур аст. Номбурда зикр мекунад, ки воҳидҳои фразеологии соматикӣ забонҳои русӣ, англисӣ ва тоҷикӣ як гурӯҳи қалонро ташкил медиҳанд. Таъсири мутақобилаи забонҳои германӣ, славянӣ ва эронӣ қамтар омӯхта шудааст ва мавзӯ аз ин ҷиҳат қолиб мебошад. Л. Р. Сакаева дар мақолаи дигар [11, 272] воҳидҳои фразеологии вожаи «даст» -ро дар забонҳои русӣ, англисӣ ва тоҷикӣ таҳлил намуда, онҳоро ба ҳафт микросфера ҷудо кардааст: 1) воҳидҳои фразеологии ифодакунандаи мафҳумҳои неқ (дӯстӣ, ситоиш, эҳтиром); 2) воҳидҳои фразеологии, ки болоравии ангеҷаҳо (шодӣ, хушбахтӣ, қайфу сафо, ишқ)-ро ифода мекунанд; 3) воҳидҳои фразеологии, ки ангеҷаи ҳайратоварро тавсиф мекунанд; 4) воҳидҳои фразеологии, ки ангеҷаи эътимод, пирӯзӣ, муваффақиятро тавсиф мекунанд; 5) воҳидҳои фразеологии ифодакунандаи ангеҷаи ғайрат, майлу хоҳиш; 6) воҳидҳои фразеологии, ки ангеҷаи ҳолатҳои ихтиёро инъикос менамоянд.

Аз рӯи маводди бадастомада дида мешавад, ки дар забони тоҷикӣ соматизмҳоро бо забони чинӣ танҳо Абдурахимова Ш. ба қалам кашидааст. Аз ҷумла муаллиф дар мақолаи хеш [1, 15], воҳидҳои фразеологии соматикӣ бо ҷузъи «даст» ва хусусиятҳои семантикӣ воҳидҳои фразеологии соматикӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ бо ҷузъҳои даст, сар ва дил [3, 63] – ро таҳлил карда, дар мақолаи дағари худ [2, 101] назаре ба таҳлилҳои фразеологӣ пардохта қайд менамояд, ки воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи соматизм бештар диққати забоншиносонро ба худ ҷалб менамоянд ва дар солҳои ахир мавзӯҳои тадқиқотии худро низ оид ба сохтори семантикӣ, таҳлили муқоисавии воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи соматизм баҳшидаанд.

阿荣宝丽尔 дар рисолаи худ [14], зимни муқоисаи соматизмҳои чинию муғулӣ ба ҷунин натиҷа даст ёфтааст: 1) ба воситаи тасвир ва муқоиса намудани ҳамаи калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон дар забонҳои муқоисашаванда миқдорашон дар забони чинӣ нисбат ба забони муғулӣ зиёдтар мебошад; 2) дар забонҳои муқоисашаванда миқдори калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон аз якдигар фарқи зиёд надоранд, лекин аз рӯи маъно фарқ зиёд мекунанд; 3) дар забонҳои чинӣ ва муғулӣ калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани инсон ба маънои маҷозӣ истифода шудаанд.

Мутобики нишондоди баррасии мақолаҳо танҳо як ҳолати муқоисаи соматизмҳо дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ мушоҳида мешавад. Гарчанде муаллифи мақола ба ному таҳаллуси чинӣ худро муаррифӣ кардааст, лекин аз рӯи таҳлил ва феҳристи адабиёт бармеояд, ки муаллиф на шахрванди Ҷумҳурии Халқии Хитой, балки шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. 刘曼 (Люман) [22] вожаи «даст»-ро дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор дода, ба ҳулосае меояд, ки маъниҳои маҷозие, ки аз вожаи «даст» дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ ҳосил мешаванд, ҷанбаҳои монанд ва мутафовит доранд.

Тавре ки мушоҳида мешавад, таҳқиқи соматизмҳо дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ ба сурати якранг шакл нагирифтааст. Вале натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки соматизмҳо мисли дигар воҳидҳои луғавӣ дар ҳар ду забон ба шакл гирифтани муносибатҳои иҷтимоӣ мусоидат менамоянд. Дар ҳар сурат, таҳқиқи маънаҳои мавриди назар дар ҳар ду забон ба қадри зарурат ва ниёзҳои иҷтимоӣ мардуми ин кишварҳо амалӣ шудааст.

КИТОБНОМА

1. Абдурахимова Ш. Воҳидҳои фразеологии соматикӣ бо ҷузъи «даст» дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ / Ш. Абдурахимова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Филологияи Шарқ дар масири фарҳанг ва тамаддунҳо». – Душанбе: ДДЗТ, 22.12.2020. – С. 15-17.
2. Абдурахимова Ш. Назаре ба таърихи омӯзиши воҳидҳои фразеологии соматикӣ (дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ) / Ш. Абдурахимова // Вестник Педагогического университета, 2021. № 2 (91). – С. 101-104.
3. Абдурахимова Ш. Хусусиятҳои семантикии воҳидҳои фразеологии соматикӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ (бо ҷузъи даст, сар ва дил) / Ш. Абдурахимова // Вестник института языков, 2021. № 2 (42). – С. 63- 69.
4. Алишерзода Ф. Тобишҳои маъноӣ сохтори вожаи «сар» дар ашъори Фарзона / Ф. Алишерзода // Номаи донишгоҳ, 2017. – №1 (50). – С. 150- 157.
5. Ишматова Ҳ. М. Хусусиятҳои семантикии воҳидҳои фразеологӣ бо вожаи «head» ва «сар» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз нигоҳи тарҷума / Ҳ. М. Ишматова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. 2021. №3(92). – С. 122 -127.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: В. А. Маслова // Издательский центр «Академия», 2001. Мехди, Нассири. Соматические фразеологизмы с компонентом рука и их качественно-характеризующее значение. Преподаватель 21 век, 2014. С. 313-322.
7. Мирзоалиева Ш. Э. Мавқеи соматизмҳо дар зарбулмасалҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ш. Э. Мирзоалиева // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. 2021. №1(90). – С. 88-91.
8. Рахмонова Н. Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках / Рахмонова Н. Ш. // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Душанбе, Российско – таджикский славянский университет, 2006 г.
9. Сабирова М. А. Структуро-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Худжанди / М. А. Сабирова // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Худжанд, Худжандском государственном университете имени академика Бабаджана Гафурова, 2018 г.
10. Сакаева Л. Р. Позитивные соматические фразеологические единицы с компонентами «голова» в русском, английском и таджикском языках / Л. Р. Сакаева // Вестник Чувашского университета. 2008. №1. – С. 214-218.
11. Сакаева Л. Р. Широкий ассоциативный диапазон фразеологических единиц с соматизмом «рука» в русском, английском и таджикском языках / Л. Р. Сакаева // Вестник Чувашского университета. 2007. №1. – С.272-277.
12. Тоҷиев Д. Т. Осори мунтахаб / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 484 с.

13. Туйгунов Н. Х. Сопоставительный анализ лексики, обозначающей части тела в таджикском и английском языках (на основе произведений С.Айни). / Н. Х. Туйгунов // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Душанбе, Таджикский национальный университет, 2012 г.
14. 阿荣宝丽尔, 现代汉蒙语人体词汇对比研究[D]. 华中师范大学, 2014年.
15. 陈家旭, 英汉隐喻认知对比研究[D]. 华东师范大学, 2004.
16. 冯凌宇, 汉语人体词汇研究[M]. 北京: 团结出版社, 2008年出版.
17. 侯玲文, «心»义文化探索, 汉语学习[J]. 2001 (3): 54-60.
18. 黄碧蓉, 人体词语«手»个案的语义体系研究[J]. 外语研究, 2010 (6): 14-
19. 黄碧蓉, 人体词语语义对比研究[M]. 上海: 复旦大学出版社, 2010年出版.
20. 黄树先, 汉语身体词探索[M]. 武汉: 华中科技大学出版社, 2012年出版.
21. 李树新, 论人体词语的文化意蕴, 内蒙古大学学报[J]. 2002 (5): 58-63.
1. 刘曼, 汉塔手部词语隐喻对比研究[D]. 新疆师范大学, 2017年.
22. 刘志成, 英汉人体词一词多义认知对比研究[D]. 上海外国语大学, 2014年.
23. 吴恩锋, 再论«心»的隐喻——兼与齐振海先生商榷[J]. 外语研究, 2004 (06): 18-23.
24. 许晋, 人体词语及其文化内涵分析[D]. 内蒙古大学, 2004年.
25. 许晋, 人体词语转类用法的文化语言学考察[J]. 术语标准化与信息技术, 2006 (4): 16-19.
26. 张建理, 汉语«心»的多义网络: 转喻与隐喻[J]. 修辞学习, 2005 (1): 40-43.
27. 赵学德, 人体词语语义转移的认知研究[D]. 复旦大学, 2010年.
28. 赵永新, 反映人体器官的词语及其文化因素[J]. 语言文字应用, 1993 (6): 96-100.
29. 杨德龙, 杨小洪, 汉语文化鼻赋值的溯源[J]. 杭州师范学院学报 (社会科学版), 2005 (3): 104-108.

ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚИ СОМАТИЗМҶО ДАР ЗАБОНҶОИ ТОҶИКӢ ВА ЧИНӢ

Дар мақола роҷеъ ба таърихи таҳқиқоти соматизмҷо дар забонҷои тоҷикӣ ва чинӣ суҳан меравад. Натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҷараёни таҳқиқи соматизмҷо дар забонҷои чинӣ ва тоҷикӣ ба сураати яқинан шакл нагирифтааст. Вале натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки соматизмҷо мисли дигар воҳидҳои луғавӣ дар ҳар ду забон ба шакл гирифтани муносибатҳои иҷтимоӣ мусоидат менамоянд.

Дар ҳар сураат, таҳқиқи масъалаи мавриди назар дар ҳар ду забон ба қадри зарурат ва ниёзҳои иҷтимоӣ мардуми ин кишварҳо амалӣ шудааст.

Калид вожаҳо: соматизмҷо, забони тоҷикӣ, забони чинӣ, лексика, даст, сар, дил, бадан, чашм, пешонӣ, бинӣ, гӯш.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ СОМАТИЗМОВ В ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматривается история исследования соматизмов в таджикском и китайском языках. Результаты исследования показывают, что процесс изучения соматизмов в таджикском и китайском языках находится на разных уровнях. Однако результаты исследования показывают, что соматизмы, как и другие лексические единицы, способствуют формированию социальных отношений в обоих языках.

В любом случае изучение рассматриваемого вопроса велось на обоих языках в определенной мере в соответствии с социальными потребностями народов этих стран.

Ключевые слова: соматизмы, таджикский язык, китайский язык, лексика, рука, голова, сердце, тело, глаз, лоб, нос, ухо.

HISTORY OF THE STUDY OF SOMATISM IN TAJIK AND CHINESE

The article is devoted to the history of the study of somatism in the Tajik and Chinese languages. The result of the study shows that the process of studying somatisms in the Chinese and Tajik

languages is heterogeneous. However, the results of the study show that somatisms, like other lexical units, contribute to the formation of social relations in both languages.

In any case, the study of the issue under consideration has been conducted in both languages in accordance with the needs and social needs of the peoples of these countries.

Key words: somatisms, Tajik language, Chinese language, vocabulary, hand, head, heart, body, eye, forehead, nose, ear.

Маълумот дар бораи муаллиф: Искандарзода Саттор – докторанти Ph.D Донишгоҳи Чанубу Ғарбии Ҷумҳурии Мардумии Чин. Тел.: (992) 888 738 989.

Сведения об авторе: Искандарзода Саттор – докторант Ph.D Юго-западного университета Китайской Народной Республики. Тел.: (992) 888 738 989.

About the author: Iskandarzoda Sattor – Doctoran Ph.D, southwest university People's Republic of China. Tel: (992) 888 738 989.

УДК:490.550.0

МУРОДИФОТ ДАР «ГАРШОСПНОМА»-И АСАДИИ ТУСӢ

Насихулло Шоев

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масъалаи шинохти муносибатҳои синонимӣ дар замони муосир яке аз вазифаҳои муҳими бахши луғатшиносӣ ё лексикология ба шумор меравад. Забоншиноси машҳур Ю. Д. Апресян зимни таҳлилу таҳқиқи мавзӯҳои луғатшиносӣ бо зикри ин далел, ки дар заминаи омӯзиши мавзуи муродифот ё синонимия дар илми забоншиносии муосир ҳазорон мақолаи назарӣ таълиф шуда ва садҳо адад луғати синонимӣ таҳия гардидаанд, аҳамияти масъалаи мавриди назарро тасдиқ менамояд. Илова бар ин, номбурда боз ба ин нукта ишора мекунад, ки «дар солҳои 50-уми асри XX танҳо дар забони англисӣ наздик ба 300 луғати синонимӣ вучуд дошт» [1,216]. Пас, тавачҷуҳи зиёди пажӯҳишгарон ба ин масъала бори дигар арзишмандии масъалаи муродифотро дар илми забоншиносӣ исбот менамояд. Аз ин рӯ, дар давраи нави муносибатҳои гуногунҷанбаи иҷтимоӣ таҳлилу таҳқиқи ҳамаҷонибаи муносибатҳои синонимӣ дар доираи забони адабии муосир тоҷик барои шинохти бештари паҳлуҳои норавшани мавзӯ мусоидат мекунад.

Тавре ки аз мутолиаи осори таҳқиқотии ин бахши илми забоншиносӣ маълум мешавад, раванди таҳлилу баррасии мавзуи муродифот ё синонимия дар доираи забони адабии ҳозираи тоҷик вобаста ба имкону шароити мавҷуд тадриҷан ривочу раванқ меёбад. Забоншинос М. Муҳаммадиев аз зумраи он пажӯҳишгаронест, ки бештар ба таҳлилу баррасии масъалаи муносибатҳои синонимӣ пардохта, дар ин замина таҳқиқоти арзишманде анҷом додааст. Номбурда дар китобҳои «Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ)» [10], «Баъзе хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» [11], «Луғати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ» [12] дар заминаи омӯзиши таҷрибаи забоншиносони шуравии собиқ роҷеъ ба мафҳум ва моҳият, омилҳои пайдоиш, роҳҳои инкишоф ва навҳои муродифот маълумоти судманде пешниҳод менамояд. Ё, инчунин зимни баррасии масъалаи мавриди назар аз собиқаи қорҳои дар ин замина анҷомшуда, бахусус дар бораи мақолаи «Оид ба синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ»-и И. Саидов [14] ва баъзе таҳқиқоти Н. Маъсумӣ [9], ки доир ба мавқеъ ва моҳияти синонимҳо дар забони тоҷикӣ изҳори назар намудааст, ёдовар мешавад. Баъд аз интишори дигари асарҳои илмӣ муҳаққиқони ин ришта Ҳ. Маҷидов («Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик») [6] ва Б. Камолиддинов («Синтаксическая синонимия в современном таджикском языке») [5] паҳлуҳои дигари муродифот ё синонимия дар забони тоҷикӣ барои соҳибзабонон ошкор гардиданд.

Қобили зикр аст, ки солҳои охир пажӯҳишгарони зиёде ба таҳқиқи мавзуи муносибатҳои синонимӣ таваҷҷуҳ зоҳир карда, дар баробари омӯзиши вижагиҳои луғавӣ-маъноии калимаҳои забони тоҷикӣ ба масъалаи баррасии муродифот низ даст задаанд. Забоншиносони шинохта М. Қосимова, Д. Хоҷаев, С. Ҳошимов, А. Ҳасанов, Т. Шокиров, О. Қосимов, Ш. Бӯриев, З. Назарова, Р. Усмонов, Р. Шодиев, С. Чураева, М. Мирзоева зимни баррасии масъалаҳои луғатшиносӣ ба мавзуи муродифот рӯчуъ карда, дар ин росто андешаҳои муфиде баён кардаанд. Ҳамчунин, М. Саломов дар китобу мақолаҳои хеш ба масъалаи баррасии муносибатҳои синонимии калимаҳо рӯчуъ намудааст. Баррасии ин масъала дар китоби «Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV» (таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ) [15] низ аз мадди назари муҳаққиқ дур намодааст. Забоншинос Гулназарова Жило низ дар китоби «Семантика глагола в таджикском литературном языке» (на примере художественного наследия Абдуррахмона Джами) [4] зимни баррасии вижагиҳои семантикии феъл ба масъалаи муродифоти феълӣ дахл намуда, ин мавзӯро аз дидгоҳи дигар баррасӣ мекунад.

Чунонки аз мутолиаи мухтасари осори илмӣ марбут ба баҳши луғатшиносӣ ё лексикологияи забони тоҷикӣ маълум мешавад, раванди таҳқиқоти ин қисмати муҳимми забон, ки ҳомили бори маъноӣ ва вижагиҳои гуногунҷанбаи он мебошад, тадриҷан густариш меёбад. Бино бар ин, мавзуи мавриди назар, ки ба масъалаи баррасии муносибатҳои синонимӣ дар достони «Гаршоспнома»-и шоири машҳур ва луғатшиноси маъруф Асадии Тӯсӣ, ки муаллифи китоби «Луғати фурс» низ мебошад, баҳсида шудааст, бо таъя ба донишу таҷрибаҳои дар ин замина бадастовардаи пажӯҳишгарони ин ришта баррасӣ ва таҳқиқ мегардад.

Замони зиндагӣ ва ғазалияти эҷодии Асадии Тӯсӣ ба асри асри XI, ба яке аз даврҳои шукуфоии забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) рост меояд. Ин адиби тавоно дар сохтори қолабу маъноӣ шеър аз сабки эҷодии шоири бузург Абулқосим Фирдавсӣ пайравӣ намуда, кӯшидааст, ки мухтасари гуфтори худро ба воситаи вожаҳои нобу асил баён карда, қаламрави забони тоҷикиро аз вуруди бемавқеъ ва нодаркори калимаҳои бегона эмин нигоҳ медорад. Забони «Гаршоспнома», агарчи шукӯху шахомати баёни «Шоҳнома»-ро надорад, вале зебову оростави бадеъ ба назар мерасад. Асадии Тӯсӣ дар боби «Дар сабаби гуфтани қисса» аз забони ҳамасрон гуфтореро меоварад ва мутобиқи он худро бо ифтихор ҳамшахрию ҳампешаи Абулқосим Фирдавсӣ медонад:

*...Ки Фирдавсии Тӯсии покмағз
Бидодаст доди суҳанҳои нағз.
Ба «Шаҳнома» гетӣ биёростаст,
Бад-он нома номи нақӯ хостаст.
Ту ҳамшахрӣ ўрову ҳампешай.
Ҳам андар суҳан чобукандешай.
Бад-он ҳамраҳ аз номаи бостон
Ба шеър ор хуррам яке достон [2, 37].*

Масъалаи муродифот ё синонимия дар ҳамаи забонҳои дунё мушоҳида мешавад. Аксари вохидҳои луғавӣ дорои маъноҳои зиёд буда, дар матнҳои гуногуни забони адабӣ ё лаҳҷа вобаста ба шароити вазъияти мавҷуд ва мақсади гӯянда барои баён кардани матлаби муайяне истифода мешаванд. Ҳар як калима дар ҷараёни сайри таърихӣ худ рушду инкишоф меёбад. Мо дар мисоли содаи калимаи «забон» метавонем раванди инкишофи тадриҷии ҳодисаи сермаъноии забонро мушоҳида кунем. Калимаи «забон», пеш аз ҳама, ҳамчун воҳиди луғавӣ номи узви бадани инсонро ифода менамояд. Баъдан ин калима моҳияти истилоҳӣ пайдо карда, барои муаррифии як баҳши муҳимми илми филология ба кор меравад. Дар давраи баъдии ривочи муносибатҳои иҷтимоӣ калимаи мазкур дар соҳаи ҷарбӣ барои баёни маъноӣ «асири махсуси низомӣ» (сарбоз ё афсари барои дарёфти хабари муҳим дастгиршуда) истифода шудааст. Ҳамин тавр, ҳар як воҳиди луғавӣ вобаста ба тағйиру таҳаввулоти муносибатҳои иҷтимоӣ тадриҷан рушд менамояд ва майдони маъноии худро васеъ карда, ба таври табиӣ дорои имконоти

тавоноҳои бештар мегардад. Чунки забон низ як падидаи муҳимми иҷтимоӣ буда, дар баробари доштани хусусиятҳои бозу боланда (динамики)-и вучудӣ ва қобилияти дарҷи рӯйдодҳо, инчунин муҳимтарин пайвандгари муносибатҳои гуногунҷанбаи иҷтимоӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, забон ҳамқадами замон буда, бо замон рушду инкишоф менамояд.

Гоҳе баъзе нишона ва хусусиятҳои табиӣ чизҳо: зебӣ, рангу бӯ, маза, ҳаҷм, гунҷоиш ва ғайра ба шаклгирӣ маъноҳои нави калимаҳо мусоидат мекунанд. Масалан, барои калимаи «гул» дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [17,335-336] илова бар маънои луғавӣ калима дар робита ба зухури ҷилваҳои гуногуни аломату нишонаҳои зоҳирии он гунаҳои зиёди маъноӣ муқаррар кардаанд. Ин зухуроти гуногунмаъноӣ, ки дар ҳавзаи имконоти як воҳиди луғавӣ ба вучуд меояд ва дар асл моҳияту муҳтавои чизе, падидаи иҷтимоӣ ё рӯйдоди табиӣро таҷассум менамояд, дар таносуб бо сифату хусусиятҳои ҳамсон ва ба он монанди ашёи дигар робитаи ҳаммаъноӣ ё қаробати маъноӣро ба вучуд меорад. Таваҷҷуҳи зиёди инсон ба зебӣ ва хушиҳои зиндагӣ боис мегардад, ки гул дар тасаввуроти ӯ бо маъноҳои баҳор, зебӣ, шукуфӣ, гармӣ, шодӣ ва хушиҳои дигар ҳамроҳангӣ ва пайванди маъноӣ пайдо кунад. Бино бар ин, вожаи «гул» дар матнҳои бадеӣ дар робита бо баёни маънии зебӣ бо «рӯй, чехраи маъшук» таносуб пайдо кардааст. Чунончи: «Барафрӯхт он моҳ чун офтоб, / Фурӯ рехт бар гул зи наргис гулоб» [ниг.: 16].

Дар ҳолати дигар «гул» бо «лаби маъшук» аз лиҳози ранг ҳаммаъноӣ пайдо мекунанд, ки намунаи он дар байти Абулқосим Фирдавсӣ баён шудааст: «Ба мушкин каманд андар афғанд чанг, / Ба фундуқ гулобро ба хун дод ранг» [ниг.: 16].

Калимаи «гул» маҷозан барои баёни маъноҳои «беҳтарин чиз, зубдаи ҳар чиз; ҳар чизи нозук ва латиф; нақшу нигоре, ки ба шакли гул дар деворҳо кашида ё ба матоъҳо бофта мешавад» [17] низ истифода мешавад. Калимаи мазкур дар мавқеи истифодаи услуби касбӣ метавонад бо калимаи «сурҳакон» (номи як навъи беморӣ) синоним бошад.

Калимаи «гул» ҳамчун унсурӣ меҳварӣ ва маънисоз дар сохтори як силсила муродифоти фразеологӣ нақши муҳим дорад: «гули сари сабад – чизи беҳтарин..., зинатбахши маҳфилҳо; гули чашм – як навъ доғи сафеде, ки дар чашми одам пайдо мешавад; гули шамъ (чароғ) – сари нимсӯхтаи пилтаи чароғу фатилаи шамъ; гул-гул шукуфтани: а) аз ҳад зиёд хурсанд шудан; болидан; б) нашвунамо кардан, ривочу раванг ёфтан, тараққӣ кардан; гули мақсуд чидан – ба мақсад расидан; шукуфтани гули умеди касе – ба орзу расидан; аз сад гул якҷоя нашукуфтан – ҳоло ҳама чиз дар пеш будан; акнун зоҳир шудани қувваю раванг, ҳанӯз ҷавон будан» [17, 335-336].

Забоншиносон дар асоси як силсила таҳқиқоту арзёбиҳои илмӣ барои муайян намудани сохтори шаклӣ (овозӣ)-ю маъноӣ ва дигар шохисҳои муштараку мутафовити калимаҳое, ки дар ҳодисаи синонимия иштирок мекунанд, меёриҳои назарӣ таъин кардаанд. Ҳамаи ин меёриҳои назарӣ дар қоидае, ки барои муаррифии ин навъи воҳидҳои забонӣ муқаррар кардаанд, дарҷ гардидаанд: «...ду ва зиёда калимаҳои бо яке аз маъноҳои луғавӣ худ ба ҳам наздик ва гоҳе баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори муҳталифи эҳсосотии худ фарқ мекунанд, бояд муродиф ё синонимҳои луғавӣ номида шаванд» [7,75].

Мувофиқи талаботи ин меёриҳои назарӣ гурӯҳи калимаҳое, ки дар заминаи яке аз тобишҳои маъноӣ худ як мафҳуми умумиро мефаҳмонанд, силсилаи муродифро ташкил медиҳанд. Аксари муродифҳои луғавӣ ҳангоми тавзеҳи ҷузъии мафҳумҳои умумӣ ба вучуд меоянд: Аз қабилӣ ҳаҷм: калон, бузург... ё хурд, майда...; бӯй: хуш, форам... ё нохуш, нофорам...; масофа: дур, дароз... ё наздик, қариб ва ғайра. Калимае, ки мафҳуми умумии барои ҳамаи калимаҳои ин силсилаи муродифӣ ҳосро нисбат ба дигар воҳидҳои луғавӣ он комилтар баён карда, дар забон қорбурди бештар дорад, сарсилсилаи синонимӣ номида мешавад. Бо дарназардошти чунин хусусият дар силсилаи синонимии зер калимаи «рӯй» дар фаро гирифтани маъноӣ як узви бадани инсон барои соҳибони забон ошнотар буда, аз бисёр ҷиҳат барои сарсилсила будан муносибтар ба назар мерасад: «*рӯй, рух, чехра, рухсора, сурат, лиқо, ораз, афт, башара, андом, симо, қиёфа, намуд, суроб, тарҳ, узор, сохт, сумот, нақш*» [7, 76].

Азбаски Асадии Тӯсӣ дар эҷоди «Гаршоспнома» бештар аз вожаҳои аслан тоҷикӣ (форсии дарӣ) истифода бурдааст, корбурди калимаҳои иқтибосӣ, ки ҳамчун яке аз омилҳои пайдоишу густариши муносибатҳои синонимӣ [ниг.: 10, 26] шинохта шудаанд, дар ин асар камтар ба назар мерасад. Бино бар ин, дар силсилаи синонимии «Гаршоспнома» калимаҳои иқтибосӣ қариб истифода нашудаанд. Масалан, аз силсилаи синонимии мисоли боло дар матни достони мазкур танҳо чор вожаи он: *рӯй*, *рух*, *чеҳр/чеҳра* ва *рухсора*, ба кор рафтаанд.

Албатта, ин масъала низ аз лиҳози забоншиносӣ шарҳи худро дорад. Маълум аст, ки силсилаи синонимиие, ки дар заминаи имконоти номаҳдуди як забони дорои собиқаи чандҳазорсолаи таърихӣ ва мероси гаронмояи адабӣ он ба вучуд меояд, дар муқоиса ба ҳодисаи ҳамсони забониие, ки дар маҳдудии як асари мушаххаси бадеӣ *рӯй* медиҳад, аз ҳар ҷиҳат мукамалтар мебошад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар матни достони мавриди назар калимаи «*рӯй*» 168 бор ба кор рафта, аммо дар аксари мавридҳо бо вожаҳои «*рух*», «*чеҳра*» ва «*рухсора*» муносибати синонимӣ нашоаст. Бо вучуди ин, мавқеи калимаи «*рӯй*» дар ин силсилаи муродифӣ нисбат ба муродифҳои дигари он мустаҳкамтар буда, корбурди бештар дорад:

چو هندو به قار اندر اندوده روی...

Чу ҳинду ба қор андар андуда *рӯй*, ... [3, 250].

Вожаҳои дигари ин силсилаи синонимӣ ба тартиби зер: «*рух*» 73, «*чеҳр*» 61, «*чеҳра*» 34 ва «*рухсор*» 5 бор дар матни достон ба кор рафта, дар аксари мавридҳо бо маънои «*рӯй*» муносибати синонимӣ доштаанд:

به رخ دلبر از درد شد چون زریر...

Ба *рух* дилбар аз дард шуд чун зарир... [3, 32].

رخ مرگ در تیغ پر خون ز پیش
بدیدی چو در آینه چهر خویش.

Рухи марг дар теғи пурхун зи пеш
Бидидӣ чу дар оина *чеҳри* хеш [2, 69].

Табиатан, калимаи «*рӯй*» дар забони тоҷикӣ дорои майдони маъноии густардатаре буда, дар ҷараёни рушду инкишофи таърихӣ хеш дар баробари маънои луғавӣ хеш тобишҳои маъноии дигар низ пайдо кардааст. Мувофиқи ақидаи забоншиносон тобишҳои маъноии як калима дар заминаи муносибатҳои забонӣ метавонанд бо майдони семантикии вожаҳои дигар таносуб ё қаробати маъноӣ пайдо карда, барои ба вучуд овардани муносибатҳои нави синонимӣ шароит фароҳам оваранд. Масалан, калимаи «*рӯй*» дар миқёси дигари муносибатҳои маъноӣ бо калимаи «*сатҳ*» ё «*боло*»-и чизе қаробати семантикӣ пайдо карда, дар услуби адабӣ ҳамон маъноро ифода мекунад. Намунаи чунин корбурд дар матни достони мазкур дида мешавад:

ز کفکش چو قطران شده روی خاک...

Зи кафкаш чу қатрон шуда *рӯйи* хок... [3, 76].

مه نو شدش ماه روی درفش...

Маҳи нав шудаш моҳи *рӯйи* дирафш [3, 110].

Инчунин, калимаи «*рӯй*» дорои тобиши маъноии «*сабаб*», «*боис*» ва дигар вожаҳои ҳамсони онҳо буда, дар матни достон чунин маънихоро ифода менамояд:

بدو داد شاهی ز روی هنر...

Бад-ӯ дод шохӣ зи *рӯйи* ҳунар, ... [3, 10].

از اورنگ و آن بازو و برز و چهر
فرمانده بُد دختر از روی مهر

Аз аврангу он бозуву бурзу чеҳр
Фурӯ монда буд духтар аз *рӯйи* меҳр [3, 27].

Гоҳе дар матни достон таносуби маъноии калимаи «рӯй» бо вожаҳои «ичозат», «самт», «тараф» ва «ҷониб» дида мешавад, ки дар натиҷа бо ин қабил калимаҳо муносибати синонимиро ба вуҷуд меоварад:

Бубинад-т ва дидан варо *рӯй* нест, ... [3, 11].

بيندند و دیدن و را روی نیست...

Бад-ин лашкар он ҷо шудан нест *рӯй*. [3, 70].

بدین لشکر آنجا شدن نیست روی...

Бад-ин сон назора ду шоҳ аз ду *рӯй*... [3, 107].

بدینسان نظاره دو شاه از دو روی...

Бад-ин *рӯй* дарёву з-он *рӯй* кӯх,... [3, 143].

بدین روی دریا و زآنروی کوه

Инчунин, калимаи «рӯй» дар шаклгирии феълҳои таркибӣ ҳамчун ҷузъи номӣ иштироки фаъл дошта, дар заминаи инкишофи муносибатҳои семантикӣ дар сохтори майдони маъноии воҳидҳои грамматикӣ бо як гурӯҳи феълҳо қаробати маъноӣ пайдо карда, дар ташаккули муродифоти нави грамматикӣ нақш бозидааст. Дар натиҷа бо иштироки фаъоли калимаи «рӯй» феълҳои таркибии *рӯй тофтан*, *рӯй печидан*, *рӯй овардан*, *рӯй додан*, *рӯй баргоиштан*, *рӯй ниҳодан*, *рӯй намудан* сохта шуданд, ки баъзе аз ин феълҳои таркибӣ дар ифодаи маъно бо ҳамдигар муносибати синонимӣ доранд. Масалан, дар матни достон таркибҳои феълии «*рӯй тофтан*» бо феълҳои *рӯй печидан*, *рӯй баргоиштан* ва «*рӯй овардан*» бо феълҳои *рӯй ниҳодан*, *рӯй намудан*, *рӯй додан* қаробати семантикӣ пайдо карданд:

Натобанд *рӯй* аз набард андаке, ... [3, 78].

نتابند روی از نبرد اندکی...

Гурезон зи кин *рӯй баргоиштан* [3, 48].

گریزان ز کین روی برگاشتند .

Шабу рӯз *рӯй оварида* ба *рӯй* [3, 36].

شب و روز روی آوریده به روی.

Ба кин *рӯй бинҳод* бар ҳар ҷаҳор [3, 75].

به کین روی بنهاد بر هر چهار.

Аз он пас ба тороч *доданд* *рӯй*, ... [3, 278].

از آن پس به تاراج دادند روی...

Ба кас *рӯй манмой*, ҷуз гоҳ-гоҳ, ... [3, 265].

به کس روی منمای جز گاه گاه...

Ҳамон равиши эҷодӣ дар истифодаи воҳидҳои луғавии таркиби силсилаи синонимии «*дониш*, *биниш*, *хирад*, *шинохт*, *маърифат*, *илм*, *фазл*, *ҳикмат*, *фарҳанг*, *андеша*» [19, 632] мушоҳида мешавад. Аз ин гурӯҳи калимаҳо дар матн фақат вожаҳои тоҷикии *хирад* 116, *дониш* 96 ва *фарҳанг* 39 бор истифода шудаанд. Намуна:

Басе дон раҳи дониш афзуну кост,
Надонад *хирад* ҷуз яке роҳи рост...
Чароғи *хирад* дар дил афрӯхтам,
Фаровон зи ҳар *дониш* омӯхтам [2, 155].

Бар-ин гар ба савганд паймон кунӣ,
Хирадро ба *фарҳанг* фармон кунӣ [2,240].

Маълум аст, ки калимаҳои «*хирад*» ва «*дониш*» дар ин силсилаи муродифӣ дар ифодаи мафҳуми умумии «дарки воқеият ё касби донишу маърифат» қаробати маъноӣ пайдо кардаанд. Вале ин воҳидҳои луғавӣ тобишҳои маъноии хоси худро низ доранд. Вожаи «*дониш*» бештар ба

чанбаи табиӣ маърифат, яъне донишҳои илмӣ ва воқеиятҳои заминӣ ишора мекунад, аммо калимаи «хирад» ба ҷиҳати фитрии маърифат ва навъи донишҳои ирфонӣ ва фалсафӣ далолат менамояд. Дар ин росто калимаи «хирад» бо вожаи «хикмат», ки дар матни дoston танҳо як бор ба кор рафтааст, таносуби бештар дорад:

Саховат дарахтест андар биҳишт,
Ки Яздонаш аз *хикмати* маҳз кишт [2, 453].

Тавре ки мушоҳида шуд, дар таркиби силсилаи синонимии мазкур вожаҳои илм, ақл, фазл ва маърифат, ки калимаҳои иқтибосӣ буда, дар осори адибони асрҳои X-XI зиёд ба кор рафтаанд ва дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ корбурди фаровон доранд, мавриди истифода қарор наёфтаанд. Ҳатто Абулқосими Фирдавӣ, ки дар замони худ ба асолати забон беш аз дигарон таваҷҷуҳ зоҳир мекард, аз истифодаи ин калимаҳо дар «Шоҳнома» парҳез накардааст [ниг.: 13,206].

Дар корбурди муодили сифатии ҳамин силсилаи синонимӣ, яъне ҳангоми истифодаи калимаҳои *доно*, *фарзона*, *огоҳ*, *оқил*, *фозил*, *хирадманд*, *олим* ва ғайра ҳам ҳамин ҳолат ба назар мерасад, чунки дар ташаккули ин силсила танҳо воҳидҳои луғавии аслан тоҷикии *доно*, *хирадманд*, *фарзона* ва *огоҳ* иштирок доштаанд ва калимаҳои иқтибосии *оқил*, *фозил*, *олим* тамоман истифода нашудаанд. Ин чанд калимаи тоҷикӣ дар мавқеи муайян дар ифодаи як мафҳуми умумӣ ҳамчун муродиф ба кор рафтаанд:

Чунон зӣ *хирадманду донову род*,
Ки то бар бадат кас набошанд шод [2, 442].

Яке марди фарзона ҳар чанд гоҳ,
Биёяд, намояд дигар дину роҳ [2,147].

Дамаш ҳар замон гашта кӯтоҳтар,
Дилаш з-он дигар гетӣ огоҳтар [2, 443].

Муносибатҳои синонимӣ дар ҳавзаи рӯйдодҳои мавзуи марказии дoston, ки масъалаҳои кишваркушӣ, лашкаркашӣ, майдондорию паҳлавониро дар бар мегирад, бештар зоҳир мешаванд. Масалан, калимаҳои *чанг*, *набард* ва *овард*; *пахлавон*, *ял*, *гав*, *гурд*; *сипоҳ*, *лашкар*; *ҷавшан*, *зиреҳ*, *хафтон*, *баргустувон*; *далер*, *диловар*, *шердил* ва ғайра дар ифодаи яке аз тобишҳои маъноии майдони семантикии худ ба ҳам қаробат пайдо карда, гурӯҳҳои синонимиро ба вучуд овардаанд.

Дар забони дostonи мазкур шеваи махсуси корбурди шумораҳо дида мешавад. Масалан, дар дoston барои ифодаи рақами «дусад ҳазор» таъбири «ду раҳ сад ҳазор» истифода мешавад. Дар натиҷа як маъноӣ луғавӣ ба воситаи ду воҳиди гуногуншакли грамматикӣ ифода ёфта, дар ин замина муносибати синонимӣ шакл мегирад. Дар намунаҳои зер барои ифодаи мафҳуми ададҳои 15, 14 ва 200 000 таъбирҳои дигаре истифода мешаванд ва ҳамон маъноро мерасонанд:

Чу болиду солаш *даху панҷ* шуд, ... [2, 62].
Гузар кард солаш *ду панҷу чаҳор* [2, 68].
Ду раҳ садҳазор аз ялон мард ҳаст, ... [2,269].

Асадии Тӯсӣ «Гаршоспнома»-ро мутобиқ бо муҳтавои сарчашмаҳои бostonӣ, ки ба осори аҳди Сосониён рост меоянд, эҷод намудааст. Аз ин рӯ, дар матни қиссаҳо аз воҳидҳои луғавие истифода мекунад, ки собиқаи таърихӣ бештар дошта, муносибатҳои иҷтимоӣ ва суннатҳои фарҳангии даврони қадимро беҳтар таҷассум намоянд. Бино бар ин, тағйироту дигаргуниҳои

забоние, ки дар ҳавзаи ашъори адибони замони ӯ ва давраҳои баъдӣ мушоҳида мешаванд, дар қаламрави баёни ӯ ниҳоят кам ба назар мерасанд.

Адиб вобаста ба тақозои мавзуи дoston ва шавку рағбати инфиродие, ки ба асолату пок доштани забони тоҷикӣ (форсии дарӣ) дорад, бештар аз вожаҳои ноби худ истифода карда, аз қорбурди калимаҳои иқтибосӣ огоҳона иқтиноб меварад. Ин шеваи ғаъолияти эҷодии шоир боис мешавад, ки дар матни дoston калимаҳои бегона камтар нуфуз пайдо кунанд. Маъмулан, чунин равиши эҷодӣ, аз як ҷиҳат барои баҳрабардории бештар аз имконоти дохилии забон – истифода аз калимаҳои худӣ шароит фароҳам меоварад, аммо, аз ҷониби дигар доираи густариши забонро маҳдуд менамояд. Ин маҳдудият махсусан дар ҳавзаи муносибатҳои синонимӣ бештар ошкор мегардад, зеро забоншиносон назарияи вуруди калимаҳои иқтибосиро ҳамчун яке аз омилҳои пайдоиши инкишофи муносибатҳои синонимӣ [10,26] эътироф кардаанд. Бино бар ин, дар силсилаҳои синонимии матни «Гаршоспнома» калимаҳои иқтибосӣ қариб истифода нашудаанд.

Ин адиби забоншинос, ки аз меъёру қоидаҳои илми забони замони худ хуб огоҳӣ дошт, аз имконоти дохилии забон ва қобилиятҳои зехнӣ (малака ва маҳоратҳои ҳунарий)-и худ ба таври шоиста истифода намуда, ба воситаи як забони пуробуранг ва қобили тавачҷуҳ ба эҷоди як асари арзишманди бадеӣ даст ёфт. Тавре ки аз баррасии мавзуи муносибатҳои синонимӣ дар матни ин дoston бармеояд, бо дарназардошти баъзе маҳдудиятҳои мавзӯӣ ва шеваи вижаи ифодаи воҳидҳои луғавӣ қорбурди ин ҳодисаи забонӣ дар дoston ба таври шоиста сурат гирифтааст. Муносибати синонимӣ бештар ба воситаи ҳиссаҳои номии нутқ ва феъл ифода ёфтааст. Навъҳои гуногуни муродифоти луғавӣ, грамматикӣ ва фразеологӣ дар мавқеи муносиб истифода шудаанд, ки чанд намуна аз онҳо ҳамчун муште аз хирвор пешниҳод гардиданд.

АДАБИЁТ

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Избр. производ, т. 1/ Ю.Д. Апресян. – М.: Восточная литература, 1995. – 479 с.
2. Асадии Тӯсӣ Абумансур. Гаршоспнома / Абумансур Асадии Тӯсӣ // Ахтарони адаб. - Ҷ. 15. Таҳияи матн ва шарҳи луғот аз Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2011. – С. 26-480.
3. Асадии Тӯсӣ Абумансур. Гаршоспнома / Абумансур Асадии Тӯсӣ // ба эҳтимоми Ҳабиби Яғмоӣ. – Техрон: Тахурӣ, 1354. – 536 с.
4. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдуллоҳи Қомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 168 с.
5. Камолитдинов Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском языке . Автореф. докт. дисс. – Душанбе, 1988. – 46 с.
6. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 1982. – 104 с.
7. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ.- Ҷ.1 / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 241 с.
8. Мачидов, Ҳ. Сермаъноии луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1997, № 9-12. – С. 7-9.
9. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1959. – С. 65.
10. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ). – Душанбе, 1962. – 160 с.
11. Муҳаммадиев, М. Баъзе хусусиятҳои лексии «Шоҳнома» / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005. – 138 с.
12. Муҳаммадиев, М. Луғати мухтасари синонимҳои забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1975. – 256 с.
13. Ризозода Шафқ. Фарҳанги «Шоҳнома» / Ризозода Шафқ.-Техрон: Интишороти миллӣ, 1350. – 240 с.
14. Саидов И. Оид ба синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ / И. Саидов // Маҷмуаи илмии УДТ, ҷ. XXVI, серияи фанҳои филологӣ, нашри 2, 1952. – С. 107-118.

15. Саломов, М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ) дисс. ... докт. илми. фил: 10.02.22/ М. Саломов. – Душанбе, 2018. – 367 с.
16. Фарҳанги «Воҷаҷӯ / *وآژمجو*». [Манбаи электронӣ], маҳалли ручуъ: <https://vazhaju.com>
17. Фарҳанги забони тоҷикӣ. - Ҷ. 1. / Таҳти таҳрири Назарзода ва дигарон. – Душанбе: ҶДММ Шӯҷоиён, 2014. – 950 с.
18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. / Таҳти таҳрири Назарзода ва дигарон. – Душанбе: ҶДММ Шӯҷоиён. 2014. – 945с.
19. Худопарастӣ Ф. Фарҳанги ҷомеи вожагони мутародиф ва мутазоди забони форсӣ / Ф. Худопарастӣ. – Шероз: Донишномаи Форс, 1376. – 1510 с.
20. Шодиев, Р. Вижагиҳои маъноии феълҳои сода дар «Шоҳнома»/ Р. Шодиев. – Душанбе, 2010. – 80 с.
21. Шодиев, Р. Феъл дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (сохтор ва маъно) \ Р.Шодиев. – Душанбе: Зинат, 2012. – 152 с.

МУРОДИФОТ ДАР «ГАРШОСПНОМА»-И АСАДИИ ТУСӢ

Муродифот ё робитаҳои синонимӣ яке аз ҳодисаҳои муҳими забонӣ буда, дар қаламрави баён ҳангоми ифодаи як маъно ё маъноӣ ба ҳам наздик истифодаи шудани калимаҳои гуногунишакл ба вуҷуд меоянд. Дар достони «Гаршоспнома» вожаҳои ноби худӣ беиштар истифодаи шуда, калимаҳои иқтибосӣ камтар ба кор рафтаанд. Маъмулан, чунин равиши эҷодӣ, аз як ҷиҳат, барои баҳрабардории беиштар аз имкониятҳои дохилии забон – истифодаи аз калимаҳои худӣ шароит фароҳам меоварад, аммо, аз ҷониби дигар, доираи густариши имконоти забонро маҳдуд менамояд. Ин маҳдудият махсусан дар ҳавзаи муносибатҳои синонимӣ беиштар ошкор мегардад.

Бо вуҷуди ин, ин адиби забониносо, ки аз меъёру қоидаҳои илми забони замони худ хуб огоҳӣ дошт, дар ин чорҷӯба мутаносибан аз тамоми вижагиҳои забон истифодаи мебарад. Тавре ки аз баррасии мавзӯи муносибатҳои синонимӣ дар матни ин дoston бармеояд, бо дарназардошти баъзе маҳдудиятҳои мавзӯӣ ва шеваи вижаи ифодаи воҳидҳои луғавӣ корбурди ин ҳодисаи забонӣ дар дoston ба таври шоиста сурат гирифтааст. Муносибати синонимӣ беиштар ба воситаи ҳиссаҳои номи нутқ ва феъл ифодаи ёфтаанд. Навъҳои гуногуни муродифоти луғавӣ, грамматикӣ ва фразеологӣ дар мавқеи муносиб истифодаи шудаанд, ки чанд намунае аз онҳо ҳамчун муштарак аз хирвор пешниҳод гардиданд.

Калимаҳои калидӣ: луғатиносоӣ, маъно, маъноиносоӣ, воҳидҳои луғавӣ, фонди луғавӣ, калимаҳои иқтибосӣ, муродифот, силсилаи муродифӣ.

СИНОНИМИЯ В «ГАРШОСПНАМЕ» АСАДИИ ТУСИ

Синонимы или синонимические отношения являются одной из важных явлений языка, в котором используются несколько разных слов для выражения одного или идентичного значения. В поэме «Гаршоспнаме» широко использовались исконно таджикские слова, а заимствованные слова мало применялись. Обычно, такой творческий подход создает условия для более полного использования внутренних возможностей языка, но, с другой стороны, ограничивает расширения лексической возможности языка. Эта ограниченность становится все более заметной, особенно в области синонимических отношений.

Автор поэмы – литератор и лингвист, который прекрасно знал норму и правил языка своего времени, используя внутренние возможности языка и свои интеллектуальные способности, создает бесценную поэзию.

Как следует из тематического обзора синонимов в контексте данной поэмы, с учетом некоторых тематических ограничений и специфического способа выражения лексических единиц, хорошо использовались синонимовые отношения в этой поэме. В произведении по необходимости употреблялись различные виды лексических, грамматических и фразеологических синонимов, нескольких примеров из которых показаны в настоящей статье.

Ключевые слова: лексикология, семантика, семасиология, лексические единицы, лексический фонд, заимствованные слова, синонимический ряд.

SYNONYMOUS RELATIONS IN THE «GARSHOSPOM» OF ASADIYA TUSI

Synonymic relations are one of the important phenomena of the language, it uses several different words to express the same meaning or expresses a similar meaning. In the poem «Garshospoma» Tajik words were widely used, and borrowed words were little used. As a rule, such a creative approach creates conditions for a more complete use of the internal capabilities of the language, but, on the other hand, limits the scope of language expansion. This limitation is becoming more and more noticeable, especially in the field of synonymous relations.

The author of the poem is a writer and linguist who perfectly coped with the norms and rules of language knowledge of his time, uses the internal capabilities of the language and his intellectual abilities (skill and talent) creates invaluable poetry.

As follows from the thematic review of synonyms in the context of this poem, taking into account some thematic restrictions and a special way of expressing lexical units, synonymous relations were well used in this poem. Synonymous relations are more often expressed through the nominal parts of speech and the verb.

Observations show that different types of synonyms: lexical, grammatical and phraseological were used in the corresponding positions, several examples were presented in the study.

Keywords: lexicology, semantics, semasiology, lexical units, lexical fund, borrowed words, synonymic series.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шоев Насихулло – докторанти PhD соли аввали таҳсили факултети забонҳои Осиё ва Аврупои ДМТ. Тел.: 0000 52 596.

Сведения об авторе: Шоев Насихулло – докторант PhD первого года обучения факультета языков Азии и Европы ТНУ. Тел.: 0000 52 596.

About the author: Shoev Nasehyllok, first – year doctoral student of the Faculty of Asian and European Languages of TNU. Тел.: 0000 52 596.

УДК:491.550+495

МАВҚЕИ ТОПОФОРМАНТҲОИ СУҒДИАСЛ ДАР ТАШАККУЛИ ТОПОНИМИЯИ КҶҲИСТОНИ МАСЧОҶ

Абдуманон Одинаев

Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров

Таърих шоҳиди ба вучуд омадан, ташаккул ёфтани, нашъунамо кардан ва таназзули забонҳои зиёд мебошад, ки имрӯз аз баъзеи онҳо танҳо ном боқӣ мондаасту бас ва калимаҳои дигаре дар таркиби луғавии забонҳо ба назар мерасанд. Забони суғдӣ аз ҷумлаи забонҳои ба истилоҳ матрук мебошад, ки ҳудуди ҳазор сол инҷониб аз доираи истифода берун мондааст. Бояд ёдовар шуд, ки ҳарчанд асрҳои зиёд ин забон дар зерфишори забонҳои арабиву тоҷикӣ мақоми ҳудро аз даст дода бошад ҳам, бақуллӣ фаромӯш нагардид ва, бо эътирофи аҳли тадқиқ, яке аз ғуишҳои он дар дили кӯҳсор бо номи «забони яғнобӣ» мутадовил аст.

Профессор О.Маҳмадҷонов таъкид мекунад, ки «...аслан забони яғнобие, ки мардумони водии Яғнобдара ба он суҳбат мекунанд, забони суғдӣ наваз ва ё дурусттараш яке аз ғуишҳои забони суғдӣ бостонӣ ба шумор меравад. Бо вучуди он ки забони суғдӣ аллакай дар асрҳои VIII-X-и мелодӣ ҳамчун забони расмӣ аз байн рафта буд, баъзе ғуишҳои он дар қисмати шарқии вилояти Суғд – водии Яғнобу Фалғар то имрӯз боқӣ мемонад ва ин ғуиш дар адабиёти илмӣ

эроншиносӣ аз номи маҳали сукунати мардумонаш номи забони яғнобино маъхуз кардааст» [8, 141].

Тазаккур бояд дод, ки ба ҷуз забони яғнобӣ вожаҳои суғдӣ зиёдро дар фонди луғавии ғӯиши мардуми сарғаи Зарафшон ва номвожаҳои ин минтақа мушоҳида намудан мумкин аст. Чунонки собит шудааст, топониму микротопонимҳо хусусияти маҳфуздории калимаҳои мебошанд, ки ҳуди он забонҳо садсолаҳо қабл аз байн рафтаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аксари топонимҳои сарғаи Зарафшон, бавижа Кӯхистони Масҷох аз забони суғдӣ маншаъ мегиранд.

Масъалаи омӯзиши тапонимҳои суғдиасоси манотиқи мухталифи Осиёи Миёна, бавижа Тоҷикистону Ёзбекистон, мавриди тадқиқи олимони зиёд қарор гирифтааст. Ҳамчунин, масъалаи ҳифозати вожаҳои суғдӣ дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ аз ҷониби як гурӯҳ олимони мавриди пажӯҳиш қарор дода шудааст. Дар раъси ин гурӯҳ забоншиносони варзида, профессорон В.А.Лившиц ва А.Л.Хромов меистанд, ки бо хизматҳои чандинсола ва таълифи осори мондагори хеш мақоми шоистаро дар номшиносии тоҷик касб кардаанд.

Ҳазинаи бузурги номвожаҳои ҷуғрофии Кӯхистони Масҷох, ки аз ҷиҳати мансубияти забонӣ мухталиф мебошанд, дар баъди худ аносири луғавиёро ҳифозат намудаанд, ки имрӯз ҳуди он забонҳо ба дасти фаромӯшӣ супурда шудаанд ва нишонашон дар сестемаи ҷойномҳо ва диалектика боқӣ мондааст, ки забони суғдӣ ва топониму микротопонимҳои суғдиасли ин минтақа аз ҳамин шуморанд.

Омӯзишу баррасии номвожаҳои ҷуғрофии Кӯхистони Масҷох нишон медиҳад, ки онҳо аз ҷиҳати сохту таркиб мухталиф буда, топониму микротопонимҳои сохта, ки аз реша ва топоформантҳо ташаккул ёфтаанд, аз мавқеи муҳим бархӯрдор мебошанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки дар низоми топонимияи Садаи Миёнаи Кӯхистони Масҷох ин қабил номҳои ҷуғрофӣ ба касрат истифода гардида, як гурӯҳи калонро ташкил медиҳанд, ки ба таври алоҳида баррасӣ намудани онҳо ба мақсад мувофиқ аст.

Чунонки тазаккур ёфт, теъдоди топониму микротопонимҳои сохтаи минтақаи мавриди назар хеле зиёд аст ва дар доираи як мақола баррасӣ намудани онҳо аз имкон берун буда, мо тасмим гирифтем танҳо доир ба топоформантҳои суғдӣ, ки дар ташаккули як даста номвожаҳои ҷуғрофӣ саҳми назаррас доранд, иброи назар намоем.

Аз рӯи маводи ҷамъовардашуда маълум гардид, ки як гурӯҳ топоформантҳо дар ташаккули номвожаҳои минтақаи мавриди назар иштироки фаъол доранд. Мусаллам аст, ки ба воситаи пасванд сохта шудани номвожаҳо «дар забоншиносӣ ва ҳосатан, дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нисбатан маъмулӣ ба шумор меравад» [8, 25]. Аҳамияти омӯзишу баррасии ин навъ топониму микротопонимҳо аз он ҷиҳат ба мақсад мувофиқ аст, ки пажӯҳиш дар ин замина «...ба муҳаққиқ имкон медиҳад, ки унсурҳои оммавӣ тақроршавандаи топонимҳо: асосҳои топонимӣ, пасванд ва ҳамчунин пешвандҳои топонимсоз муайян ва муқаррар карда шаванд» [4, 19].

Топоформантҳои Садаи Миёнаи Кӯхистони Масҷохро аз ҷиҳати мансубияти забонӣ ба ду гурӯҳ тақсим намудан ба мақсад мувофиқ мебошад. Гурӯҳи аввал, ки аксари топоформантҳои номвожасозро дар бар мегирад, мансуби забони тоҷикӣ буда, дар ҳамин замина ташреҳ намудани онҳо имконпазир аст. Гурӯҳи дувум мансуби забони суғдӣ мебошанд, ки дар ташаккули ҷанд номвожаҳои минтақа саҳм гузоштаанд. Мо дар ин навишта оид ба топоформантҳои суғдӣ дар минтақаи мавриди назар ва саҳми онҳо дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофӣ иброи андеша хоҳем намуд.

Чунонки қаблан зикр гардид, замоне ҳудуди интишори забони суғдӣ будани сарғаи Зарафшон, аз ҷумла Садаи Миёнаи Кӯхистони Масҷох аз ҷониби олимони соҳа тасбит шудааст. Калимаҳои аз забони суғдӣ меросмонда дар қолабҳои мухталиф шакл гирифтаанд. Маводи ҷамъоварӣ намуда нишон медиҳад, ки аксари ин вожаҳо дар қолаби калимаҳои сохта, яъне аз реша ва топоформантҳо ташаккул ёфтаанд.

Илми забоншиносӣ, бавижа этимология муайян намудааст, ки як гурӯҳ анҷомаҳои номвожасоз дар гузашта ҳамчун калимаи мустақилмаъно мавриди қорбурд буданд, аммо бо гузашти замон истиқлоли маъноии худро аз даст дода, ба қатори калимаҳои ёрирасон даромадаанд. Топоформантҳои суғдӣ, ки мо дар бораи онҳо сухбат мекунем, шояд дар гузашта

калимаҳои мустақил буданд, вале имрӯз маводи дардастбуда шаҳодат медиҳад, ки онҳо аллакай ба гурӯҳи унсурҳои ёвар ворид шудаанд.

Форманти «-кат». «-Кат» яке аз топоформантҳои сермахсули суғдӣ мебошад, ки на танҳо дар таркиби микротопонимҳо ба назар мерасад, балки топонимҳои зиёд низ ба воситаи он ташаккул ёфтаанд. Ҷоиз ба қайд аст, ки ҳудуди паҳншавии ин анҷомаи номвожасоз ниҳоят густурда буда, муҳаққиқон дар манотиқи мухталиф ба қасрат қор бурдани онро дар сохтани номвожаҳои ҷуғрофӣ мушоҳида намудаанд ва имрӯз низ шаҳру рустоҳои зиёдро мисол овардан мумкин аст, ки дар номи онҳо топоформанти «-кат» истеъмоли мегардад.

Муҳаққиқи шинохтаи тоҷик Тӯрақул Зехнӣ пасванди «-кат»-ро мавриди баррасӣ қарор дода, ба шаш маънӣ қорбасти гардидани онро ба тариқи зайл таъкид кардааст:

1. Ба маънии тахт, қаравот; 2. Аз баъзе исмҳои ҷинс маълум мешавад, ки ин калима (кат - О.А.) ба маънии хона меояд; 3. Маънои деҳаро ифода мекунад; 4. Ба маънии шаҳр низ меояд; 5. Аз рӯи маълумоти «Ғиёс-ул-луғот» «-кат» ба маънои қорпо, миз ба қор меравад; 6. Ба маънои қорез низ меояд [6, 107].

А.Девонакулов зимни баррасии топоними **Тошқанд** оид ба топоформанти «-кат» менависад, ки «... «қанд»-и паҳлави ба тариқи «қанта» (kahta) ва инчунин суғдӣ ба тарзи «қанп» (kanp)», яъне «шаҳр» вучуд дорад...» [5, 152].

А.Рустамов дуруст таъкид мекунад, ки «ҳарчанд топонимҳои ба воситаи «-кат» ташаккулёфта дар шимоли Тоҷикистон ва Ўзбекистон номи ҷойҳои аҳолинишинанд, вале дар сарғаи Зарафшон ва дараи Киштӯд мавзёҳои гуногуни ғайримасқунро ифода мекунад» [11, 36]. Қобили зикр аст, ки дар Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масҷох ду номвожаи ҷуғрофӣ ба назар расид, ки дар таркиби худ топоформанти «-кат» доранд: Хушиникат (номи кӯҳ) ва Бекат (номи мавзё).

Бояд зикр намуд, ки микротопоними **Хушиникат** ба номвожаи **Хушекат** (номи деҳа дар ноҳияи Айни) хеле монандӣ дорад, ки шояд ин ду вожа аз як реша маншаъ гирифта бошанд. Хушекат яке аз деҳоти қадима ба шумор рафта, дар ҳуҷҷатҳои суғдӣ кӯҳи Муғ, дар баробари рустоҳои дигар, номи он низ зикр зикр шудааст.

Ҳамчунин дар ғӯиши сокинони Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масҷох ба маънии «қароват» истифода шудани «кат» зиёд ба назар мерасад, ки ин аз серистеъмолии он шаҳодат медиҳад. Ҷоиз ба зикр аст, ки «-кат» дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар истеъмоли буда, характери умумихалқиро доро мебошад.

Доир ба ҳудуди интишор ин анҷомаи номсоз, ки дар як қатор забонҳои эронӣ, махсусан суғдӣ, ба қасрат қорбасти шудааст, зикри ин нукта муҳим аст, ки он ба се серистеъмоли буда, садҳо номвожаи ҷуғрофиро дучор омадан мумкин аст, ки дар таркибашон ин топоформант ба қор рафтааст.

Форманти «-ич». Ин анҷомаи номсоз, ки аз забони суғдӣ сарчашма гирифтаниро муҳаққиқон собит намудаанд, дар ҳудуди густурдаи ҷуғрофӣ қорбасти фаъол доштааст. Профессор О.Маҳмадҷонов мавҷудияти топоформанти мазқурро дар таркиби якҷанд номвожаи қисмати шимолии водии Ҳисор ба мушоҳида гирифта, навиштааст, ки «...анҷомаи мазқур ҳоси вожаҳои ҷуғрофии субстратӣ буда, бештар доираи интишораш бо маҳалаҳои ҳамҷавори водии Зарафшон ва Раштонзамин маҳдуд мегардад. Маҳз ҳамин хусусияти онро ба эътибор гирифта, муҳаққиқон анҷомаи «-ич/-уч<(уҷ)»-ро пасванди исмсозии забони суғдӣ мешуморанд ва бо вожаи суғдӣ «quštus» (дашт, киштзор, замин) қаробат медиҳанд» [8, 132]. Топоформанти «-ич» дар забонҳои эронӣ собиқаи тӯлонӣ дошта, аз забони порсӣ «-ēč», «-ič < aičiya п. м. < āka +iya п.қ.» сарчашма мегирад ва то имрӯз дар низоми топонимияи забонҳои эронӣ маҳфуз мондааст [8, 132].

Забоншиноши шинохта А.Л.Хромов оид ба ҳудуди паҳншавии номвожаҳои ҷуғрофӣ, ки ба топоформанти «-ич/-уч» дар қаламрави Тоҷикистон сохта шудаанд, изҳори ақида намуда, менависад: «... топонимҳои бо пасванди «-ич» анҷом ёфтаанд, дар низоми топонимияи минтақаҳои болооби дарёи Зарафшон нисбатан фаровон (д.Артуч, Шамтуч, Хортич, Уптич ва ғайраҳо) буда, дар дараи Яғнобу (д.Симич) водии Қаротегин (д.Нимич, Ялдимич, Шинглич), ҳамвориҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисору Туркистон қамтар ба назар мерасанд» [12, 93]. Муҳаққиқи номбурда дар як мақолаи дигари хеш, ки ба номвожаҳои суғдӣ диёри Рӯдакӣ таҳсис

дода шудааст, зимни баррасии топонимҳои **Роғич** ва **Ғазнич** оид ба анҷомаи «-ич» андешаронӣ намуда, ба маънии макон омадани онро таъкид намудааст [13, 29].

Забоншинос Б.Бердиев сохта шудани як гурӯҳ номвожаҳои чуғрофиро тавассути ин формант дар сарғаи Кофарниҳон хабар дода, навиштааст, ки «ин суффикс ҳам аз ҷиҳати вазифа бо суффикси суғдӣ **-уҷ**, ки бо исмҳои кор фармуда мешаванд, баробар аст» [3, 257].

Дар Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ як гурӯҳ номвожаҳое ба назар мерасанд, ки дар таркибашон форманти мазкур истифода шудааст. Бояд қайд намуд, ки ҳамаи номвожаҳои чуғрофӣ бо форманти «-ич» сохта шуда, мавзёҳои ғайримаскунӣ мебошанд: Ғарсич (номи мавзё), Истирич (номи мавзё), Коки Рович (номи кӯҳ), Хатич//Хутич (номи кӯҳ).

Форманти «-иф». Ин топоформант на танҳо дар Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ, балки умуман дар сарғаи Зарафшон, қисмати шимолии водии Ҳисор ва Бадахшон доираи истифодаи васеъ дорад. Дар бораи ин пасванд олимони зиёд, аз ҷумла, А.Л.Хромов, Б.Бердиев, О.Маҳмадҷонов, Б.Алиев ва дигарон ибрози андеша намуда, бо далелҳои раднопазир аз забони суғдӣ маншаъ гирифтани онро собит намудаанд. Мувофиқи пажӯҳишҳои номшиноси варзида А.Л.Хромов, пасванди «-īf» бозмондаи ғӯишҳои суғдӣ болооби водии Зарафшон мебошад [10, 85-87].

Номшинос Б.Алиев бар он ақида аст, ки пасванди «-īf/-ev» ҳамчун нишонаи ҷамъ дар баъзе забонҳои шарқии эронӣ мавриди истифода қарор дошта, пасванди мазкур дар аксар маврид маънии аслии худро ҳифз намуда, баъдан ба топоформант мубаддал шудааст [1, 76].

Мувофиқи ҳисоби Б.Алиев, дар водии Зарафшон 30 топоним ва дар Бадахшон 30 топоним тавассути топоформанти «-иф» ташаккул ёфтаанд. Танҳо дар Кӯҳистони Масчоҳ тавассути топоформанти мазкур ҳафт деҳа - Резғиф, Роғиф, Худғиф, Муждиф, Пакшиф, Ланглиф, Водиф ва ҳафт микротопоним - Ҷағандиф, Ғутғиф, Чориф, Зуниф, Рухшиф, Лодахшиф, Лағарғиф сохта шудаанд.

Дар Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ тавассути топоформанти мазкур се топоним $\text{Рог}+\text{иф}=\text{Роғиф}$, $\text{Худг}+\text{иф}=\text{Худғиф}$, $\text{Мужд}+\text{иф}=\text{Муждиф}$ ва ду микротопоним $\text{Чор}+\text{иф}=\text{Чориф}$ (номи кӯҳ) ва $\text{Зун}+\text{иф}=\text{Зуниф}$ (номи чарогоҳ) шакл гирифтаанд.

Дар минтақаи мавриди назар дар баробари анҷомаҳои номвожасоз гоҳ-гоҳ пешвандро ҳам ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Ҳарчанд номшиноси машҳур В.А. Никонов таъкид мекунад, ки «...аффиксатсия – воситаи сермахсули ташаккули номвожаҳои чуғрофӣ ба шумор меравад ва дар ин бахш нақши асосӣ ва ҳалкунандаро пешвандҳои топонимсоз бозида, дар ташаккули номвожаҳои чуғрофӣ нисбат ба пасвандҳои нақши ҳалкунанда доранд» [9, 23] ва О.Маҳмадҷонов зикр менамояд, ки ин хусусият ба номвожаҳои чуғрофӣ Тоҷикистон низ хос аст. Аммо саҳми пешвандҳои топонимсоз дар Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ ночиз буда, танҳо як номвожаи **Бекатро** пайдо намудем, ки дар ин минтақа тавассути пешванди «бе-» сохта шудааст. Мавҷудияти ин пешванд (бе-)ро дар осори қарнҳои IX-X забоншинос М. Қосимова ба мушоҳида гирифта, зарф ва сифат сохтани онро таъкид кардааст [7, 144]. Ҳамчунин, дар ҷойҳои дигар корбаст гардидани онро дар таркиби номвожаҳои чуғрофӣ манотиқи мухталиф ба мушоҳида гирифтаанд [2].

Бекат номи мавзё дар деҳаи Ревомутки садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ мебошад, ки имрӯз ба дасти фаромӯшӣ супурда шудааст ва насли ҷавон аз он иттилоъ надоранд ва чанд шахси солхӯрдаи деҳа онро медонанду бас.

Ҷоиз ба қайд аст, ки топоформантҳои суғдӣ Садаи Миёнаи Кӯҳистони Масчоҳ бори дигар шаҳодат аз он медиҳанд, ки замоне ин минтақа қаламрави густариши забони суғдӣ маҳсуб мешуд. Ҳарчанд дар ин минтақа анқариб ҳазор сол боз забони суғдӣ аз гардиш монда бошад ҳам, аммо ин аносири забони суғдӣ дар низоми топонимияи минтақа ҳифз гардидаанд ва ин падида гувоҳи он аст, ки аз байн рафтани забонҳо ҳам наметавонад боиси дигар гардидани баъзе номвожаҳои чуғрофӣ гардад.

Он ҷузъҳои номвожаҳои чуғрофӣ, ки мо онҳоро ба гурӯҳи топоформантҳои топонимсоз дохил намудем, шояд дар гузашта ҳар кадоме калимаи алоҳида ва дорои маънии мустақил буданд, вале баррасиҳо нишон медиҳанд, ки имрӯз аз маънои аслии худ маҳрум гардида,

функсияи навро қабул кардаанд. Бояд қайд намуд, ки ин зухурот махсуси забони суғдӣ набуда, дар аксар забонҳои қадимаи дунё онро мушоҳида намудан мумкин аст.

КИТОБНОМА

1. Алиев, Б. Пасванди -if дар номҳои ҷуғрофии водии Зарафшон/ Б.Алиев.// Номаи Пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи Пажӯҳишгоҳи эроншиносӣ. Соли чаҳорум, шумораи шашум.- Душанбе, 2004.- С.75-80
2. Алимӣ, Ҷ. Топонимика/ Ҷ.Алимӣ. - Душанбе, 1995. - 63 с.
3. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои топонимикаи сарғаҳи Кофарниҳон/ Б.Бердиев.// Забоншиносии тоҷик. - Душанбе, 1984. - С. 251-262.
4. Бондарук, Г.П. История формантного метода в топонимике/ Г.П.Бондарук// Развитие методов топонимических исследований. - М., 1970. - С. 13-25.
5. Девонакулов, А. Асрори номҳои кишвар/ А.Девонакулов. - Душанбе: Ирфон, 1989. - 223 с.
6. Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ/ Т.Зехнӣ. - Душанбе: Дониш, 1987. - 235 с.
7. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1/ М.Н. Қосимова. - Душанбе, 2012. - 568 с.
8. Маҳмадҷонов, О. О. Топонимия ва микротопонимияи қисмати шимолии водии Ҳисор/ О.О.Маҳмадҷонов. - Душанбе: Шучоён, 2010. -288с.
9. Никонов, В. А. Славянский топонимический названия/ В.А.Никонов// Вопросы географии. - М., 1962. - №58. - С. 17-33.
10. Хромов, А.Л. Ещё раз о согдийском топоформанте -уф/ А.Л.Хромов // Известия АН Тадж. ССР. ООИ, вып 3 (32), 1968. - С. 85-87.
11. Рустамов, А. Топонимҳои суғдии дараи Киштут/ А.Рустамов// Мактаби Советӣ. - Душанбе, 1976, №11. - С. 33-38.
12. Хромов, А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана/ А.Л.Хромов// Топонимика Востока: Исследования и материалы. - Москва: Наука, 1969. - С. 87-99.
13. Хромов, А. Согдийская топонимия родины Рудаки/ А.Л.Хромов // Ёдбуди устод Рӯдакӣ (тартибдиҳанда А. Афсаҳзод). - Душанбе: Дониш, 1978. - С. 27-31.

МАВҶЕИ ТОПОФОРМАНТҲОИ СУҒДИАСЛ ДАР ТАШАККУЛИ ТОПОНИМИЯИ КҶҲИСТОНИ МАСЧОҲ

Тавассути топоформантҳои ташаккул ёфтани номвожаҳои ҷуғрофӣ ҳодисаи маъмул буда, дар системаи топонимикаи Кӯҳистони Масчоҳ як гурӯҳи калонро ҷойномхое ташкил медиҳанд, ки бо ин роҳ сохта шудаанд. Азбаски дар гузашта Кӯҳистони Масчоҳ қаламрави забони суғдӣ буд, дар низомии топонимикаи он номвожаҳои ҷуғрофии зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки аз ин забон сарчашма мегиранд. Дар ин мақола чанд топоформантҳои суғдӣ, ки дар ташаккули номвожаҳои ҷуғрофии ин минтақа саҳми назаррас доранд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Дар мақола топоформантҳои **-кат**, **-ич** ва **-иф**, ки баромади суғдӣ доранд, мавриди омӯзиши баррасӣ қарор гирифта, муаллиф дар асоси тадқиқотҳои номшиносӣ саҳми онҳоро дар ташаккули топониму микротопонимҳо нишон додааст.

Калидвожаҳо: забони суғдӣ, топоним, микротопоним, топоформант, системаи номвожаҳои ҷуғрофӣ, Кӯҳистони Масчоҳ, номвожаҳои сохта

РОЛЬ ТОПОФОРМАНТОВ СОГДИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ТОПОНИМИИ ГОРНОЙ МАСЧЫ

Формирование географических названий с помощью топоформантов — явление обычное, а в системе топонимии Горной Масчы большую группу составляют топонимы, которые построены таким образом. Поскольку в прошлом Горная Масча входила в согдийское языковое пространство, в его системе топонимии можно найти множество исконно согдийских географических названий. В данной статье рассматривается ряд согдийских топоформантов, внесших существенный вклад в формировании географических названий региона, а также

исследуется микротопонимия с топоформантами *-кат*, *-ич* и *-иф*, которые имеют согдийское происхождение. На основе анализа микротопонимии согдийского происхождения автор показывает их вклад в формировании топонимии исследуемого региона.

Ключевые слова: согдийский язык, топоним, микротопоним, топоформант, система географических названий, Горная Масча.

THE ROLE OF SOGDIAN TOPOFORMANTS IN THE FORMATION OF THE TOPONYMY OF GORNAYA MASCHA

The formation of geographical names with the help of topoformants is a common phenomenon; in the toponymy system of Gornaya Mascha, a large group consists of toponyms that are constructed in this way. Since in the past Gornaya Mascha was part of the Sogdian linguistic space, in its system of toponymy one can find many place names originating from this language. This article discusses a number of Sogdian topoformants that have made a significant contribution to the formation of geographical names in the region, also examines the topoformants *-kat*, *-ich* and *-if*, which are of Sogdian origin, and the author, based on toponymic studies, shows their contribution to the formation of toponyms and microtoponyms.

Key words: Sogdian language, toponym, microtoponym, topoformant, system of geographical names, Mountain Mascha.

Сведения об авторе: Одинаев Абдуманон Иброхимович - кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, E-mail: hammor@mail.ru

Information about the author: Odinaev Abdumanon Ibrokhimovich - Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the University- Wide Department of the Tajik Language of KhSU named after Academician B.Gafurov, E-mail: hammor@mail.ru

УДК: 491.59.28

МУТОБИҚАТИ САВТИИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ РУСИВУ АВРУПОЙ ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ (АЗ РӢӢИ МАВОДИ САРЧАШМАҲОИ СОЛҲОИ 20-УМ ВА 30-ЮМИ САДАИ XX)

Назарзода Сайфиддин
Холова Мохира

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Яке аз рукнҳои асосии ҳар як миллат забони ӯ мебошад, ки инъикосгари вазъи таърихӣ, сиёсӣ, маънавӣ, илмӣ ва иқтисодии он ба шумор меравад. Забон, хусусан, таркиби луғавии он дар ҳолати инкишофёбии доимӣ аст, инро метавон дар мисоли калимаҳои ба он воридшуда мушоҳида намуд. Калимаҳо ифодагари шайъҳо, мафҳумҳо ва унсурҳои эҳсосотӣ буда, аксари вақт дар заминаи равобит, доду гирифт, ҳамзистии якҷоя аз як забон ба забони дигар иқтибос мегарданд. Агарчи ҳар як забон бо калимаҳои асли соҳиб бошад ҳам, калимаҳои иқтибосӣ низ ҳамчун як қисми таркибии он ба мушоҳида мерасанд. Дар ин хусус профессор Ҳ. Маҷидов бамаврид қайд кардаанд, ки «қисмати бузурги таркиби луғавии ҳар як забони мутамаддини оламро калимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳад. Теъдоди калимаҳои худӣ дар таносуби вожаҳои

иктибосӣ дар чунин забонҳо кам аст, вале он аз заифӣ ё нуқси имкониятҳои ин забон шаҳодат намедихад. Баръакс, он аломати тавоноӣ ёст» [10, 246-263].

Забони тоҷикӣ ба хотири ғанӣ гардонидани таркиби луғавии худ дар давраҳои гуногуни таърихӣ аз забонҳои арабӣ, юнонӣ, латинӣ, русӣ ва дигар забонҳо калимаҳо иқтибос намудааст. «Иқтибос гуфта, унсури лексикӣ, фонетикӣ, семантикӣ, грамматикӣ ва синтаксии аз як забон ба системаи забони дигар дохил шударо меноманд» [4, 5-18]. Воридшавии калимаҳои иқтибосӣ, ба тавре ки забоншиносон муайян намудаанд, бо ду роҳ: а) қабули калимаҳои бегона ва б) тарҷумаи таҳтуллафзии калимаву маъноҳои бегона (калкаҳо) ворид гаштаанд [8, 19-24].

Вожаҳои иқтибосии русӣ, ки аксарияташон ифодагари мафҳумҳои нави ҳамон замон мебошанд, ҳанӯз аз охири асри XIX дар миёни мардум роҳ ёфта, гунаи ба савтиёти забони тоҷикӣ мувофиқро гирифтаанд. Инро дар мисоли калимаҳои **бағоч**, **бонк**, **вулқон**, **диплӯм**, **қунсӯл**, **кафтанса**, **пӯшта**, **сирк**, **суғурта**, ки дар асарҳои Аҳмади Дониш, Мирзо Сироҷи Ҳаким ва ё дар мақолаҳои нашршудаи ибтидои асри XX, ки ба шакли талаффузи халқӣ оварда шудаанд, метавон мушоҳида намуд. «Қонуни якуми иқтибосот низ мувофиқати савтиро талаб мекунад» [4, 5-18]. Аз рӯйи ҳамин меъёр Аҳмади Дониш дар китоби худ «Наводир-ул-вақоъ» калимаҳои русиву аврупоиро бо талаффузи сирф тоҷикӣ ба қор бурдааст: **Аврӯпо**, **Африқо**, **ангилис**, **губернот**, **имперотур**, **Итолиё**, **Инглис**, **Ландан**, **Маскав**, **Порис**, **телегроф**, **Фарангистон** - **Фарангиён** (муроди **Аврӯпо** ва **аврупоиён**), **Фетербурх** (**Петербург**), **Урунбурх** (**Оренбург**) ва монанди инҳо [3]. Чунончи:

Ва як ҳафта дар **Фетербурх** ва се рӯз дар **Маскав** чашни чароғон фармуд [3, с.173]. Дар ин асно ҳуди **имперотур** низ ҳамроҳи аёл ва занону хешовандон аз миёни ин маҷлис мегузаштанд ва боз меомаданд (ва муқаррар давр мезаданд ва тамошои фуқарои хеш мекарданд ва ба маҷлисиён табодур менамуданд, ки «хуш бошед ва вақти хуш қунед») [3, с.176]. Дар арсаи олам се шаҳр аст, аввалаш **Ландан**, дуввум **Порис**, сеюм **Фетербурх** [3, с.193]. Ва ман боре дар пойтахти **Русия** будам, яке аз хавотини муаззама ба васотати мутарҷим, ки дӯсти ман буд, толеи масъаларо пурсид [3, с.152].

Аз рӯйи мушоҳидаҳои академик Б. Ниёзмұхаммадов калимаҳои русӣ дар асари дигари ин маорифпарвар «Рисола ва ё худ мухтасар аз таърихи салтанати амирони манғития» низ ба талаффузи тоҷикӣ дода шудаанд [13, 378-383]. Масалан:

Амриқо аз назари ҷаҳониён пӯшида аст [13, с.81]. Акнун туро мартабае намонд, ки суҳан аз мӯл гӯй, магар ба **губирнот** [13, с. 69].

Ё гирем китоби «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироҷи Ҳакимро, ки дар он ҳамагӣ «200 калимаву ибораҳои тоҷикиву русӣ истифода шуда» [6] он ҳама ифодагари мафҳумҳои маъмурӣ, иқтисодӣ, нақлиёт, саноат, ҳоҷагӣ ва маданӣ мебошанд, бо талаффузи тоҷикӣ оварда шудаанд. Барои намуна мо танҳо мафҳумҳои маъмурӣ, соҳаи нақлиёт ва ҳаёти маданият маиширо дар қиёс бо шакли аслиашон, мисол меоварем: **имперотур** – император, **қирол** – карол, **полис** – политсия, **қўмандир** – командир, **қумиссар** – комиссар, **пулковник** – полковник, **ҷенерал губернатур** – генерал губернатор, **ҷондор** – жандарм; **вағзол** – вокзал, **вағўн** – вагон, **истанса** – стансия, **қўнка** – конка, **қоласка** – коляска, **лўдка** – лодка, **мошин** – машина, **нумра** – номер, **парахўд** – параход, **трамвой** – трамвай, **депў** – депо, **ўвтўмўбил** – автомобил; **грамафўн** – грамафон, **қулуб** – клуб, **маскарот** – маскарад, **музук** – музыка, **муза** – музей, **парк** – парк, **покет** – пакет, **телегроф** – телеграф, **тилифун** – телефон, **теотр** – театр ва ба инҳо монанд:

Аз **истансаи Гарчақуф** (Горчаков), ки истоғҳи роҳи оҳани Марғелон аст, хатти роҳи оҳани алоҳида кашидаанд [6, с.14]. Шабҳо ҳам ба тамошохонаҳо ва боғҳои миллӣ рафта, то вақти хоб сайру гашт намуда, вақти хоб ба **хўтел** бармегаштам [6, с.16]. Аз Тошканд то **Авлиёато** ду саду панҷоҳу ду **вирс** (вёрст) роҳ мебошад [6, с.18]. Шабонарӯзи ду манот кирои **нўмраи** он буд [6, с.15].

Хусусияти истифода аз калимаҳои русиву аврупоии ин давра дар он буд, ки ба талаффузи тоҷикии онҳо аҳамияти калон дода мешуд. Аз ҳамин сабаб, аксари вожаҳои русиву аврупой, аз ҷиҳати савтӣ мутобиқ гашта буданд.

Баъзе ҳамин гуна тағйироти овозии калимаҳои русиву аврупоии он марҳила вобаста ба талаффузи сирф тоҷикӣ, дар китоби «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат»-и Носирҷон Маъсумӣ низ, мавриди назар шудаанд: **белат** – билет, **брича** – биржа, **бонк** – банк, **зовуд** – завод, **газета**, **рӯзнома** – газета, **мошин** – машина, **мӯбил** – мебел, **милйӯн** – миллион, **парахӯд** – параход, **пилон** – план, **пӯрӯгиром**, **пурӯгиром** – программа, **сигор** – сигара, **салун** – салон, **шӯса** – шоссе, **тилискӯб** – тилескоб [7, 226 - 253].

Аксарияти забонҳои олам аз ҷиҳати сохтори овозӣ аз ҳам фарқ менамоянд. Аз рӯйи ҳамин хусусият, калимаҳо вақте аз як забон ба забони дигар ворид мешаванд, шакли мувофиқ ба савтиёти забони иқтибоскунандаро мегиранд. Гирем тафовут байни калимаҳои забони тоҷикӣ ва забони русиро. Дар онҳо таркибҳои овозии махсус истифода мешаванд. Масалан, бо ду ва ё се ҳамсадо: **брак**, **взвод**, **грамм**, **страна**, **страница**, ё бо ду садонок: **аудитория**, **аукцион**, **аудит**. Дар дохили калима вучуд доштани ду садонок, се ва ё чор ҳамсадои пасиҳам, ки хоси забонҳои русиву аврупоист: **соединение**, **гангстер**, **гангстеризм**, **инспектр** ба табиати забони тоҷикӣ, мувофиқ намеояд, зеро калимаҳои аслии забони тоҷикӣ, дар доираи шаш қолаб С - а, о; ҲС - ба, бо; СҲ - аз, об, он; СҲҲ - абр, аст, асп, орд; ҲСҲ - бар, дар, рав; ҲСҲҲ - даст, дост, бурд ба вучуд омадаанд.

Тафовути дигар, решагӣ ё якҷиҷой будани калимаҳои тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Албатта, асоси якҷиҷой доштани калимаҳои тоҷикӣ, маънои онро надорад, ки ҳамаи калимаҳои аслии забони мо, танҳо аз як ҷиҷо иборатанд. Баръакс, аз решаи якҷиҷой, калимаҳои ду, се, чор ва панҷҷиҷой низ дар забони тоҷикӣ, сохта шудаанд: хештан, хондан, давидан, баргаштан, даргирифтани, баромадан, гузаронидан ва ба инҳо монанд. Ин ҷиҷатро ба он хотир зикр намудем, ки баъзе аз калимаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ, аз ин микдор зиёдтар ҷиҷо доранд: **информационный**, **интернациональный**, **многонациональный**, **коммуникабельность** ва ғайраҳо [8, с.19-24]. Аксар калимаҳои русиву аврупоӣ ба забони тоҷикӣ қабул шуда, то шаш ҷиҷо доранд.

Аз рӯйи ҳамин қонуният солҳои аввали иқтибосшавӣ калимаҳое, ки бо ду ҳамсадо оғоз шудаанд, дар аввали онҳо садонокӣ **и** ё **у** гузошта мешуданд: **исухолостикӣ**, **Истолинобод**, **испекулятсия**, **исловиён**; **устул**. Гоҳо дар миёни ду ҳамсадои онҳо, садонокӣ **и** зам мешуд: **гиражданин**, **гирофин**, **кифтанса**, **пиринсип**, **пилон**, **тилигроф**, **тирикотаҷ**, **ширифт**.

Мувофиқи сохтори овозии калимаҳои тоҷикӣ, вожаҳои русие, ки як ҷиҷо дошта дар худ ду ва ё се ҳамсадои пасиҳам доранд, бо иловаи садонок аз як ҷиҷо ба ду ҷиҷо табдил дода мешуданд: **испирт** – спирт, **искалод** – склад, **метир** – метр ё аз ду ҷиҷо ба се ҷиҷо: **истанса** – стансия, **гирадус** – градус:

Кафтонсаи (квитанция) пилларо баъзеро дар Хӯканд дар бонки хитоинский дода аз болои пули он оғоз гирифта будам [6, с.23]. Мактабу маризхона ва **қулуб** ҳам дар Чимканд аз тарафи давлат сохта шуда [6, с.21].

Тағйирёбиҳои дигари калимаҳои русиву аврупоӣ аз ҳисоби садонокҳои тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад: **а** ба **о**: архив – **орхив**, артел – **ортел**, банк – **бонк**, банка – **бонка**, батрак – **ботрок**, вокзал – **вагзол**, кадр – **кодр**, трамвай – **тирамвой**, театр – **теотр**, татар – **тотор**; **а** ба **у**: балгар – **булгор**, совхоз – **совхуз**:

Нафъу сарвати мамлакатро ағлаб **бонкҳо** ва **кампонияҳои** русу яҳудиён мебаранд [6, с.12]. **Вагзоли** Тошканд яке аз **вагзолҳои** бузурги маъмури Туркистон аст [6, с.15]. Вақте ки ба Самарканд омада ўро дида талаби пулу одами маъхӯд, яъне **ортилчик** (артельшик) кардам, мушорунилайҳ қавли худро нукӯл намуду, ҷавоб намуд [6, с.23].

Ивази **о** ба **а**: комсомол – **камсамол**, одияло – **адиёл**, фонтан – **фантан**; **о** ба **у** ва **ӯ**: восток – **вустук**, завод – **зовуд**, закон – **зокун**, дипломат – **диплумот**, депо – **депӯ**, идеология – **идеулогӣ**, кооператив – **куператиф**, консул – **кӯнсул**, конка – **кӯнка**, контора – **кантӯр**, комитет – **кумита**, килограмм – **килугром**, Лондон – **Лундун** ё **Ландан**, лорд – **лурд**, лодка – **лӯдка**, метод – **метуд**, матор – **мотур**, ноябр – **нӯёбр**, роман – **рӯмон**, формула – **фурмул**, фонетика – **фунитика**, форма – **фӯрма**, фонология – **фунулугия**:

Ба мо лозим аст, ки дар ин роҳ аз ҳамаи қувваҳои мавҷудаамон истифода кунем ва, махсусан, муаллимони **камсамолҳои** саводноки тоҷикро дар ҳар райун, дар ҳар туман ва кишлок

барои паҳн кардани алифбои нав водор кунем [5, с.458]. **Мотурҳои** буғӣ, **мотурҳои**, ҳарорат, **мотурҳои** иликтрик, корҳои техникагии **фабрика** ва зовудҳо, корҳои маъдан ва кӯҳҳо, илми **миллиоратсия**, илми сохтани роҳи хушк ва об, илми дар ҳаво паридан, **телефун**, телеграфи бесим ва дигарҳо, ки ҳар кадоми инҳо ҳам аз даҳ то 15 балки зиёд шуъбаҳо доранд [5, с.135].

Йотбарсарҳо я **ба** ё дар аввал ва охири калима, баъзан тағйир меёфтанд: Албания – **Олбоний**, Азия – **Осиё**, Ангария – **Онғорий**, Италия – **Итолий**, Испания – **Ипони**, Якутия – **Ёкутий**, Япония – **Ёпун**:

Буржуозий бисёр иттифоқ ва зидиятҳои печ дар печи ачибе дорад [5, с.665]. Дар натиҷа ҳаминро меғӯем, ки имрӯз тамоми миллатҳои қитъаи Аврупо, Амрико, Африко, **Австролий** ва баъзе миллатҳои **Осиё** ҳам алифбои лотиниро ба ҳаёти худ татбиқ кардаанд, ки дар ин бора ҳеҷ як шакли шубҳае нест [5, с.135].

Гоҳо баъзе аз йотбарсарҳо ба садонокҳо, ё баъзе аз садонокҳо ба йотбарсарҳо иваз мегаштанд: **я** ба **а**: отряд – **атрад**; **е** ба **и**: артел – **артил**, телеграмма – **тилигром**, табель – **табил**, телеграф – **тилигроф**; **ю** ба **ӯ**: бюджет – **буча**, **бюджет**, плюс – **пулус**; **а** ба **ё**: диалект – **диёлект**, идеалист – **идеёлист**, комиссариат – **комисорий**, материал – **материёл**:

– Ба ҳайати кумитаи алифбои нави тоҷикӣ супорида мешавад, ки ба воситаи бюрои илмӣ **Комисорий** маорифи Тоҷикистон корҳои иншо ва имло, умуман усули таълим ва тарбияро дида баромада, дар ин ҳусус чораҳои асосӣ дида шавад [5, с.503]. Моли зарфӣ ҳам **милёнҳои** дар **милён** ҳар сола ба фуруш мерасад [6, с.12].

Ивазшавии ҳамсадоҳо аксар вақт бо сабаби набудани баъзе овозҳо ба амал меомаданд. Аз ҷумла овози **ц** дар калимаҳои концепсия ба **концепсия**, акцент – **оксинт**, цемент – **семент** ва ба таркиби овози **тс** иваз шудаанд: **ассимилятсия**, **испекулётсия**, **дифферинсиатсия**, **консерт**, **милиоратсия**, **мобилизатсия**, **форматсия**. Овози **щ** дар забони тоҷикӣ ба овози **ш**: **борш**, **Шорс**, **Шедрин**, ҳамчунин ба **ч**: **чӯтка** ва **шч**: **совешчания** табдил меёфт. Овози **ы** дар забони тоҷикӣ бо **и** ифода меёфт: выставка – **виставка**, шашлык – **шашлик**, выписка – **виписка**:

Баъзе меҳоханд, ки ба ҳамдигар зид будани ду **пиринсипи** ба боло гуфташударо нишон диҳанд [5, с.205]. Пленуми Кумитаи марказии алифбои нави тоҷикӣ қарор мекунад, ки минбаъд тамоми **вивескаҳо**, мӯҳру иштомпилҳо ва ғайра танҳо ба алифбои нав бароварда шавад [5, с.505].

Ҳамчунин, баъзан овозҳои (миёна ва охири) калима ҳазф мешуданд: шоссе – **шосе**, шӯса альпы – **алп**, бригадир – **биргад**, консервы – **консерв**, парламент – **парлумон**, транскрипция – **транскрипс**, фабрика – **фобрик**:

... бо ширкати роҳи **шӯса** (шоссе) гуфтугӯ кардем, гӯё ба чиҳил **манот** се асбро кироя намудем [6, с.17]. – **Биргад**... Садакат бишам, чӣ меҳохӣ аз мо? [14, с.101]. Барои ин алифбоҳои махсус (**транскрипс**) мавҷуд мебошад [5, с.141]. Аз обирини савора панҷ **кӯпак** (копейка) дарёфт мешавад [6, с.30].

Ё баъзе аз овозҳои охири калима тағйир меёфтанд: **ий**, **ие** ба **я**: лекторий – **лектория**, санаторий – **санатория**, правление – **правления** ва монанди инҳо.

Аз ҳисоби ҷойивазкунии овозҳои таркиби калима, ҳусусан, садонокҳо гунаҳои гуногуни як калима, ба вучуд омада буданд: **Аврупо**, Оврупо, Урупо, Аврупис; аируплон, аэруплон, аероплон; **автомобил**, афтумубил, утумубил; **октябр**, октабр, октобир, октёбир, уктубр, ўктобир; **Кавказ**, Кафкоз, Қафкоз; **комсомол**, кумсумул, камсомул; нул, нолон, нолун вале оҳиста-оҳиста, онҳо як шакли муайяни худро гирифтаанд:

Ба тавре ки дар шумораи гузаштаи «Раҳбари дониш» хабар дода шуда буд, **канфаронси** якуми алифбои нави тоҷикӣ дар 28 моҳи **октобри** 1928, дар Тошканд, дар хонаи маҷлиси (зол)-и Дорулмуаллимини тоҷикон кушода гардид [5, с.370]. «Дар натиҷаи Инқилоби **Уктобир** зиндагонӣ чунин як масъаларо пеш оаврдааст, ки бояд мо як забони адабии омма дошта бошем... [5, с.48]. Ҳолия аксари имороти онро аз рӯйи план ба тарҳи **Ўрӯп** (**Аврупо**) сохтаанд [6, с.13].

Адабиёти бадеӣ яке аз роҳҳои инкишофи таркиби луғавӣ ба ҳисоб меравад. Дар он ғайр аз таҳайюллотӣ нависанда, воқеъияти давр низ инъикос меёбад. Мо чанде аз калимаҳои русиву аврупоиро бо шакли талаффузи тоҷикӣ, аз асарҳои устод С.Айнӣ ҷамъоварӣ намудем. Ба

монанди: Америка – **Амриқо**, англичанин – **англис ё инглис**, Балкан – **Болқон**, бриллиант – **бирилиён**, смирно – **исмерна**, дворец – **дворес**, контора – **кантӯр**, керосин – **каросин**, Казан – **Қазон**, пулемёт – **пулемут**, пивной – **пиваной**, робот- **работ**, солдат – **саллот**, товарищ – **тавориш**, татарин – **тотор**, Франция – **Фаронса**, форма – **фӯрма**:

Дар дари яке аз хучраҳо, ки нисбат ба дигарҳояш кадре калонтар аст «**золи** заседани» (машваратхона), «нишемангоҳи амир» гуфта навиштаанд; [1, с.302]. Пирамард, пас аз он ки обро ба майдони **нумури** 2 сар дод, ба меҳмони худ гуфт [1, с.408]. **Мошин** ва роҳҳои обкашӣ ба замин яксон шуданд [2, с.215]. Моҳи **сентябри** соли 1910 **духтур** Мирзо Сироч аз саёҳати чандинсола ба Бухоро баргашта, дар хонаи худ ҷо гирифт [2, с.83].

Ҳамчунин, дар ибтидои асри 20 баъзе тағйиротҳои овозӣ, дар сурати талаффузи тоҷикӣ, дар насабҳои русӣ «ов», «ев» низ дар шакли «уф» ,»юф» ба мушоҳида мерасиданд. Чунончи, **Асторомахуф**, **Козлакуф** дар асари Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоъ» ва «Горчаков – **Гарчакуф**», «Скобелов **Искубилуф**», «Черняев – **Чернаюф**» дар китоби «Тухафи аҳли Бухорои»-и Мирзо Сирочи Ҳаким:

Масалан, **Козлакуф** ном сипоҳ муддати даҳ сол дар Туркистон ба тасхири мамолики (Туркистон) маъмур ва номвар буд, ҳамоҳангии мо ба пойтахти имперотур рафт, зани худро бо ҳамоҳангии се - чаҳор баччаи сесола ва панҷсола ва ҳафтсола ба ҳузури мо овард ва ба рӯи эшон шодмону мубоҳӣ буд (ва ҳар кадомро ба фарзандии худ нисбат меод) [3, с.170]. Аз истансаи **Гарчакуф** (Горчаков), ки истгоҳи роҳи оҳани Марғелон аст, хатти роҳи оҳани алоҳида кашидаанд [6, с.14]. ... аз Хўқанд то Ҳавос як истансаи бисёр бузург дар васати роҳ аст, русон **Чернаюф** (Черняев) меноманд [6, с.15]. Аз марказ Нусратулло Махсум, Ҳочибоюф, Случок, Шохтемур, Чичеруф, Муҳаммадсаидуф, Асадуллоюф, Неъматуллоюф, Дайламӣ, Мусавӣ, Ҳасануф С., Бурҳонуф М., Лоҳутӣ, Комилий, Мунзим, Ҷабборӣ, Айний, Ҳошимуф Р., Маҳмудуф Т., Абдусаломуф, Қамбарзода, Саидзода, Ализода Ғ., Назароф [5, с.493-494].

Дар хусуси тарҷумашавии калимаву ибораҳои русӣ ҳаминаро метавон гуфт, ки ханӯз дар оғози воридшавӣ ва ибтидои асри XX аз рӯи намунаҳои баъзе асарҳои назмиву насрӣ чанде аз калимаҳову ибораҳо тавассути имконияти дохилии забони тоҷикӣ баргاردонида шуда буданд, аз қабилӣ **бозигархона** – цирк, **боғи тафаррӯҷ** – парк, **вазирӣ кулл** – главный министр, **варзишҷо** – спортзал, **гулхона** – парник, **истгоҳ** – остановка, **коши** – кафель, **қироатхона** – библиотека, **мошини суудкунанда** (лифт), **мӯзахона** – музей, **роҳи оҳан** – железная дорога, **савдохона** – биржа, **тазкира** – паспорт, **тамбар** – марка, **тамошохона** – театр, **хонаи ғизохӯрӣ** – столовая, **хаммом** – баня, **шаҳодатнома** – диплом ва монанди инҳо:

Хонаи ғизохӯрӣ ва **қаҳваомой**, **боғи тафаррӯҷ**, боғчаи сарпӯшидаи булӯрӣ, хонаи таҳрир, **қироатхона**, **варзишҷо**, **хаммом**, **мӯзахона**, **гулхона** дар он ҷо мавҷуд [6, с.68]. Бо **мошини суудкунанда** (лифт) баромадем [6, с.61]. **Тамошохона** ва театрҳои хуб ҳам дорад [6,с.16].

Дар мақолаҳои илмиву оммавӣ низ ба тариқи тарҷума истифода бурдани калимаҳои иқтисодии русиву аврупоӣ вучуд дошанд. Аз рӯи таҳқиқи профессор С. Назарзода тарҷумаи калимаҳои русӣ аз ҷониби форсизабонон барои ифодаи мафҳумҳои нав бо калимаҳои мавҷудаи забони тоҷикӣ сохта мешуданд: **рӯзнома** – газета, **солнома** – ежегодник, **истгоҳ** – вокзал, остановка, **корхона** – мануфактура, мастерская, **корфармо** – работодатель, хозяин, промышленник, **чопхона** – типография, **сарбозхона** – казарма, гарнизон, **тӯпхона** – артиллерия, **оташароба**, **аробаи оҳан** – поезд [12, с.105-106].

Дар ин маврид калимаҳои арабии дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавҷуда низ истифода мешуданд: **давлат** – государство, **миллат** – нация, **ҳукумат** – правительство, **вазир** – министр, **ҷамъият** – общество, **ҷумҳурият** – республика, **сафир** – посол, **тамаддун** – цивилизация, **маҷалла** – журнал, **ҷарида** – газета, **маориф** – просвещение, **маданият** – культура, **мудир** – директор, заведующий, управляющий, **идора** – учреждение, **муҳаррир** – редактор, **муҳандис** – инженер, мастер, **матбаа** – издательство, **ширкат** – компания, товарищество, фирма, кооперация, **саҳм** – акция, пай, доля, **интиҳобот** – выборы, **ислохот** – реформа [12, 106-107].

Набояд фаромӯш кард, ки қабули калимаҳои иқтибосӣ дар забон, пеш аз ҳама, ҳангоми зарурат ба вучуд омада, он ҳамчун қисмати таркибии ҳамаи забонҳои олам, ба ҳисоб меравад. Мисолҳои боло гувоҳӣ он мебошанд, ки аксари вожаҳои русиву аврупоӣ, дар солҳои аввали иқтибосшавӣ ифодагари мафҳумҳои нав буда, ҳамчун воқеияти нави таърихӣ, то андозае мувофиқ ба меъёрҳои савтии забони тоҷикӣ, ворид шудаанд. Сабабҳои тағйири овозҳои таркиби вожаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ, ба мисли садоноку ҳамсадоҳо, ки намунаи онҳо дар мақола истифода бурдем, ба қолаби калимаҳои тоҷикӣ, мувофиқ кунонидани онҳо равона гардида буд. Мутаассифона, он равияе, ки маорифпарварони охири асри XIX ва ибтидои асри XX пеш гирифта буданд, дар солҳои минбаъдаи замони шуравӣ идома наёфтанд. Аз ин сабаб, қисми зиёди калимаҳои русиву аврупоӣ то ҳол бидуни мутобиқат дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд.

КИТОБНОМА

1. Айнӣ, С. Дохунда: Роман / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 432с.
2. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240с.
3. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ. – Китоби 1. – Душанбе: Дониш, 1988. – 287с.
4. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128с.
5. Забони тоҷикӣ дар мабноси мувоҳисаҳо: А. Набавӣ, Н. Одинаев, П. Олимова. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 720с.
6. Мизо Сирочи Ҳ. Туҳафи аҳли Бухоро. (Сафарнома). – Душанбе, Адиб, 1992. – 272с.
7. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 296с.
8. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик / Ҳ. Мачидов. – Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 243с.
9. Мачидов, Ҳ. Меъёрҳои истеъмолии забони адабии муосири тоҷикӣ / Ҳ. Мачидов // Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 352 с.
10. Мачидов Ҳ. Қонуни мутобиқат – меъёри муҳим / Ҳ. Мачидов // Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 352с.
11. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 2003. – 148с.
12. Назарзода, С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ - сиёсӣ забони тоҷикӣ дар садаи XX [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе, 2004. – 302с.
13. Ниёзмухаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб) / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 384с.
14. Сорбон. Ҷӯғӣ. Буд, набуд (Повестҳо). – Душанбе: Ирфон, 1974. – 350 с.

МУТОБИҚАТИ САВТИИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ РУСИВУ АВРУПОӢ ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (АЗ РӢӢИ МАВОДИ САРЧАШМАҲОИ СОЛҲОИ 20-УМ ВА 30-ЮМИ САДАИ XX)

Дар мақола баъзе тағйиротҳои овозии калимаҳои иқтибосии русиву аврупоӣ баррасӣ карда мешавад. Вожаҳои иқтибосии русӣ, ки аксарияташон ифодагари мафҳумҳои нави ҳамон замон мебошанд, ҳанӯз аз охири асри хх дар миёни мардум роҳ ёфта, сурати ба савтиёти забони тоҷикӣ мувофиқро гирифтаанд. Инро дар мисоли калимаҳои **бағоч**, **бонк**, **вулқон**, **диплӯм**, **кунсӯл**, **кафтанса**, **пӯшта**, **сирк**, **суғурта**, ки дар асарҳо ва ё дар мақолаҳои навишудаи ибтидои асри хх, ки ба шакли талаффузи халқӣ оварда шудаанд, метавон мушоҳида намуд.

Аз рӯйи он тавафутҳои овозиву сохторие, ки дар миёни калимаҳои забони тоҷикӣ ва русӣ вучуд доранд, чунин мутобиқшавиҳои савтӣ ба мушоҳида расиданд. Ба монанди тағйирёбии садонокҳо: **а ба о**: банк – **бонк**, вокзал – **вагзал**, театр – **теотр**; **а ба у**: балгар – **булгор**, закон – **зокун**, совхоз – **совхуз**; **о ба а**: комсомол – **камсамол**, одияло – **адиёл**, фонтан – **фантан**; **о ба у**: восток – **вустук**, матор – **мотур**, конка – **кӯнка**, роман – **рӯмон**.

Ҳамсадои **ц** ба **с** ва **тс** табдил меёбад: **консерт**, **консенсия**, **оксинт**, **ассимилятсия**, **форматсия**. Овози **ш** дар забони тоҷикӣ ба овози **ш** иваз мешавад: **борш**, **Шорс**, **Шедрин**,

ҳамчунин ба **ч:** **ҷӯтка** ва **шч:** **совещания**. Овози **ы** бо **и** мубаддал шудааст: выставка – **виставка**, вывеска – **вивеска**, выписка – **виписка**.

Калидвожаҳо: иқтибосот, калимаҳои русиву аврупоӣ, меъёрҳои савтӣ, мутобиқат, қолаб, ҳичо, имло, гунаҳои, зада.

ФОНЕТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ РУССКИХ И ЕВРОПЕЙСКИХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ИСТОЧНИКОВ 20-30 ГОДОВ XX ВЕКА)

В статье анализируются некоторые фонетические изменения русского и европейского заимствованных слов в таджикском языке. Заимствованные русские слова, которые, в основном, обозначают понятие и обозначение новых слов в языке, еще в конце XIX века нашли путь к сердцу народа и получили созвучие с таджикским языком. Это можно проследить в таких словах, как багаж (**багоҷ**), банк (**бонк**), вулкан (**вулқон**), диплом (**диплӯм**), консул (**кунсӯл**), квитанция (**кафтанса**), почта (**пӯшта**), цирк (**сирк**), страхование (**сӯғурта**), которые засвидетельствованы в письменных памятниках XX века, можно проследить, что эти слова употреблены в том виде, в котором произносятся в живой речи народа.

С фонетической точки зрения, те звуки которые произносятся в таджикском и русском языках, прижились и свободно произносятся в таджикском языке.

Изменения гласных: а на о: банк – **бонк**, вокзал – **вагзол**, театр – **теотр**; а на у: болгар – **булгор**, закон – **зокун**, совхоз – **совхуз**; о ба а: комсомол – **камсамол**, одеяло – **адиёл**, фонтан – **фантан**; о на у и у: восток – **вустук**, матор – **мотур**, коньки – **кӯнка**, роман – **рӯмон**.

Гласные **ц** на **с** и **тс** переходят: концерт, концепсия, оксид, ассимилируются, форматсия. Звук **щ** в таджикском языке произносится как звук **ш:** борш, Шорс, Шедрин, а также как **ч:** **ҷӯтка** или **шч:** **совещания**. Гласный звук **ы** произносится как **и:** выставка – **виставка**, вывеска – **вивеска**, выписка – **виписка**.

Ключевые слова: заимствование, русские и европейские заимствованные слова, орфографические нормы, сочетаемость, адаптация, форма, слог, правописание, ударение, фонетическая трансформация.

PHONETIC COMPATIBILITY OF RUSSIAN AND EUROPEAN BORROWED WORDS IN THE TAJIK LANGUAGE (ACCORDING TO SOURCES FROM THE 20-30 OF THE XX CENTURY)

The article analyzes some phonetic changes in Russian and European borrowed words. The borrowed Russian words, which denote the notion and designation of new words in the language, found the way to the heart of the people at the end of the nineteenth century, and they got in tune with the Tajik language. This can be traced in such words as bagaj (**bagoj**), bank (**bonk**), vulkan (**vulkon**), diplom (**diplum**), konsul (**kunsul**), kvitanci (kaftansa), pochta (**psuhta**), tcikr (**sirk**), nalog (**nalug**) which were written in the works and articles of the twentieth century, and one can observe that these words are used in the form in which it is pronounced by the people.

From the phonetic point of view, those sounds that are pronounced in the Tajik and Russian languages, have taken root and are freely pronounced in the Tajik language. Changes in vowels: а to о: bank – **bonk**, vogzal – **vagzol**, the teatr – **teotr**; а to u: balgar – **bulgor**, zakon – **zokun**, sovkhov – **sovkhuz**; о to а: komsomol – **kamsamol**, odiyalo – **adiyol**, fontan – **fantan**; о to u and u: vostok – **vustuk**, mator – **motur**, konki – **kunka**, roman – **rumon**.

The consonant **ts** to **c** or **mc**: concert, concepsiya, okcint, assimilyatsiya, formatsiya. The sound **щ** in Tajik changes to the sound **ш:** borsh (borsh), Shors (Shors), Shedrin (Shedrin), and also to **ч:** chutka (chutka) and to **шч:** soveshchanie (soveshchaniya). The sound **ы** changes to **и:** vistavka – **vistavka**, viveska – **viveska**, vipiska – **vipiska**.

Key words: borrowing, Russian and European borrowed words, orthographic norms, compatibility, adaptation, form, syllable, spelling, stress, phonetic transformation.

Маълумот дар бораи муаллифон: Сайфиддин Назарзода узви вобастаи АМИТ, доктори илми филология, мудири шуъбаи фарҳангшиносӣ ва истилоҳоти Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ; Нишони: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: 975 62 44 44.

Холова Моҳира Буриевна – ассистенти кафедраи забони адабии муосири тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тел.: 918473232.

Сведения об авторах: Сайфиддин Назарзода, член-корреспондент АМИТ, доктор филологических наук, заведующий кафедрой культурологии и терминологии Института языка и литературы им. Рудаки; Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21. Тел.: 975 62 44 44.

Холова Моҳира Буриевна – ассистент кафедры современного таджикского литературного языка ТНУ. Тел.: 918473232.

Information about the authors: Sayfiddin Nazarzoda, Corresponding Member of AMIT, Doctor of Philology, Head of the Department of Cultural Studies and Terminology, Institute of Language and Literature named after A. Rudaki; Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 21. Tel.: 975 62 44 44.

Kholova Mohira Burievna – the assistant of chair of modern Tajik literary language TNU. Tel.: 918473232.

АДАБИЁТШИНОСӢ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

УДК: 550.891

ҶАНБАҶОИ МИЛЛӢ ВА ТАЪРИХӢ ДАР АДАБИЁТИ ЗАМОНИ ҶАНГ

*Абдухолиқи Набавӣ**Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ ҶТ*

Адабиёти тоҷикии замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) тамоми сохтори ғоявӣ-бадеии худро мутваҷҷеҳи вазоифи замони ҷанг сохт ва дар кори набард бар алайҳи фашистони Олмон мустақим ва ғайримустақим иштироки фаъолона дошт [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Адабиёт барои офаридани асарҳои муассиру замонавӣ ба маънавияти халқ, фарҳанги он рӯ овард, образҳои ба дилу руҳи халқ наздикро барояш зинда гардонид, то муборизаи ӯро ҳаққонӣ ва чун як амали аз ниҳоди ӯ, аз зиндагӣ ва расму одати ватанхоҳии ӯ сарзада шарҳу тавзеҳ карда бошад [13].

Аҳли адаб дарк карданд, ки ҳар қадар ки симои фашизм, моҳияти зиддиинсонӣ ва амали тамаддунсӯзи ӯро **тавассути афкори бадени миллӣ** таҷассум намоянд, сифати бадеӣ ва моҳияти маърифатии адабиёт бештар мегардад. Зотан, дар шакли воқеъгароёна, мушаххас, бо ҳамаи ҷузъиёт нишон додани ваҳшонияти душман ҳунари хуб аст, вале барои чехраи манфур ва моҳияти ваҳшатбору ғайриинсонии ӯро бо **воситаҳои зехнии тасвир, бо истифода аз асотири, афсона, рамзу тамсил, муболиға ва тасвириҳои карикатурӣ** кашидан образро қувваи дигар мебахшид, нафратро ба бадӣ меафзуд, чиро қувваи маҳуфу ваҳшатзо будани онро ба таври барҷаста пеши назар меовард. Бигирем, мақолаву очеркҳои тамсилӣ ва таъминии устод Садриддин Айнӣ «Деви ҳафтсар» ё «Чингизи асри XX», «Хари бедум», «Бадбӯй будааст»-ро, ки ҳама дар заминаи тафаккури халқӣ эҷод шуда, дар онҳо дарунмоя ва воситаҳои тасвир аз эҷодиёти шифоҳии халқ, аз тасаввури образҳои он берун омада, бо сухани тамсилӣ ва таъбириҳои гирои маҷозӣ ҳаҷвӣ омехта, асарро хоно ва пурмаънӣ кардаанд.

Маълум аст, ки дев чи дар афсонаҳои халқӣ ва чи дар адабиёти гузашта маҳлуки зишту бераҳм, душмани насли инсон буда, ба сурати самбул ва тимсоли навъии (архетипи) бадӣ маъмулу машҳур гаштааст. Устод Айнӣ ба он деви ҳафт сари ӯ ҳар қадар бадие, ки метавонад бошад, нисбат медиҳад. Ин қувваи бад он вақт фаъолиятро безарар мегардад, ки одамизод алайҳи ин душмани худ бархеста, онро нобуд созад ва ин мақсад фикру зикри ҳамешагии ӯст. Бино бар ин, мардуми мо дар муқобили ӯ паҳлавоне чун Рустами дostonро тарбия карда, ки оқибат девҳоро мағлуб месозад...

Зоҳиран, ин тасвири рамзӣ ва образи таъминии асотири (архетипи) кофӣ буд, ки хонанда асли мақсадро фаҳмад ва ҳаёлоташ дар атрофи душмани одамизод ба ҷавлон омада, ҳамияти худмуҳофизӣ ва интиқомхоҳияш ба ҷӯш ояд. Аммо устод дар ин замина, чун шарҳи тамсил, номи чехраҳои девсирати дастгоҳи давлати зиддиинсонии фашистиро зикр карда, тасвирро дақиқ ва мақсади муборизаро мушаххас менамояд.

Дар «Чингизи асри XX» бошад, бо роҳи муқоиса ва паҳлуи ҳам гузоштани ҳислату амалҳои ду фарди хунхору ваҳшисират - Чингиз ва Гитлер, тавассути такрори ҷузъиёт аз ҳаёту амалҳои воқеии ин ду шахс ба ду ҳулосаи аҷиб меояд: аввалан, Гитлер Чингизи асри нав аст, ки тавассути техникаи муосир фаъолият мекунад ва нияти бадаш як бар чанд даҳшатбортар шуда; сониян, сарнавишт ва ғарази ин ду типҳои инсонҳои золим ва хунхор ҳаводиси ваҳшатбори асрҳои гуногунро бо ҳам пайваста, эшонро ба самбули (рамзи) бадӣ табдил додааст, ки дар ҳама давру замонҳо бо шаклу сурати гуногун, вале моҳияти ягонаву аз пешина даҳшатангезтар зухур хоҳанд кард...

Образҳои асотири, афсонавӣ дар тасвири симои мардуми ҷанговар ва қаҳрамони шуравӣ низ истифода шудаанд. Устод Айнӣ мақолаи тамсилии «Шерзод»-ро ба ҳамин усул эҷод

кардааст. Бештари дostonҳои эпикӣи устод Лоҳутӣ низ дар равияи мазкур навишта шудаанд. «Паҳлавон Ошӣ», (1942) «Мардистон», (1942) «Ҳамсафарон», «Қишлоқи тиллоӣ»-и Мирсаид Миршакар, «Тоҳир ва Зухро»-и Мирзо Турсунзода, «Достони мулки саодат»-и Носирҷон Маъсумӣ ва ғайра нишонаи онанд, ки шакли тамсилӣ, афсонавӣ, асотирий ва фолклорӣ дар замони ҷанг хеле рӯ ба ривоч оварда будааст.

Дар аксари асарҳои ҳаҷвии замони ҷанг низ аз воситаҳои рамзӣ ва образҳои халқӣ ба кор гирифта шудаанд. Хусусан, шеърӯ латифа, афсона ва ҳикояҳои ҳаҷвӣ ва зернавиштҳо ба тасвирҳои, ки дар «Оинаи ТоҷикТА» ба кор мерафтанд ва аз ҷониби Муҳиддин Аминзода, Мирсаид Миршакар, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Абдусалом Дехотӣ, Суҳайлӣ, Ҷавҳаризода Самад Ғанӣ навишта шудаанд, маҳз бо истифода аз образ, таъбирҳои бадеии мардум муассир афтаданд. Ин таваҷҷуҳи нависандагон ба эҷодиёти мардум образҳои машҳури ҳаҷвии халқ – Афандӣ ва Мушфиқиро аз нав зинда кардаву ба саҳнаи кор кашид.

Ба ин маънӣ, ба фикри банда, осори зеҳнии замони ҷангро (афсона, асотир, тамсил, латифа, рамз ва ғайра) аз рӯйи усули таҳқиқи «равонӣ-асотирий»-и К.Г. Юнг ва мақулаи муҳимми эстетикӣи ӯ архитип (типҳои навӣ) баррасӣ кардан лозим аст ва он ба мо бисёр сиррҳои дарунӣ ва паҳлуҳои бадеии афкори адабии тоҷикиро, бахусус дар замони ҷанг, бозгӯ карда метавонад.

Баробари бисёр маҳосини дигар ин **тамсилсозии намодофарӣ нишонаи он аст, ки адабиёт дар ҳолати озодӣ аз қайду банд дар истифода аз восита ва тарзи баён ба шаклҳои мухталиф, усулҳои, ки воқеиятро аз ҷанд ҷиҳат ва вусъатнок бозгӯ мекунанд, мурочиат менамояд ва табиатан ҳеҷ гоҳ пас кори эҷодиро ба яке аз методҳо, масалан воқеъгарой, маҳдуд кардан маънӣ надорад.** Аслан ҳамаи асарҳои эпикӣ, аз ҷумла, достони «Писари Ватан»-и Мирзо Турсунзода, ки асосан дар равияи реалистӣ эҷод шудааст, аз васфу зами суннатӣ бебаҳра намондааст.

Ин нукта низ ҷолиби диққат аст, ки ин асарҳо аксаран бо он ки воқеияти замони ҷанг дар онҳо мушаххасан тасвир нашудааст, аз ҷониби аҳли нақду таҳқиқ мазаммат шудаанд. Ин ба он сабаб будааст, ки ҳама аз нависандагон танҳо тасвири реалистии майдони ҷангро тақозо доштанд. Бино бар ин, ҳатто ба асари бо усули дигари эҷодӣ (масалан, румонтикӣ ва афсонавӣ) таълиф шуда низ беасос ҳамон талабҳои воқеъгароёнро пеш мегузоштанд.

Масалан, ҳикояи «Меҳтарбод»-и Ҷалол Иқромӣ ва ё намоишномаи «Таҳмоси хучандӣ»-и Муҳаммадҷон Қосимов ва Султон Саидмуродов, ҳар ду дар асоси сужаи афсонавӣ, таърихӣ афсонавӣ ё асотирий таълифшудаанд.

Иқромӣ дар ҳикояи мазкур аз Меҳтарбоди Ялдои Самарқандӣ, ки ҳангоми ҷанги муқобили арабҳо вазифаи айёриро иҷро мекард, батафсил нақл мекунад. Зоҳиран ин ҳикояи афсонавии муъҷизавор бо ҳақиқати дурушт ва вазъе, ки ҷанговарон ва қаҳрамони ҳикоя Сангин дорад, муқобилу муҳолиф аст. Аммо дар ин шароити саҳту ноҳанҷор Сангин рафиқони ҳамяроқашро бо суҳанони ҳазломез ва ҳикоятҳо дар бораи кордониҳои айёрон ва бо истифода аз усули айёрий аз вазъи нугувор берун мекашад [7]. Драмаи «Таҳмоси хучандӣ» низ аз ҳамин ҷиҳат тавофут дорад ва бо сужаи афсонавӣ қаҳрамони ҳаёлияш ба рамзе ҳодисоти пурмоҷаро ва қаҳрамонони майдони ҷанг мубаддал шудааст.

Дар мавриди ин ду асар таъкиди ҳамин нукта зарур аст, ки ҳикояи Ҷалол Иқромӣ аз ҷониби устод Лоҳутӣ хуш қабул шуда буд. Драмаи «Таҳмоси хучандӣ» намоишест, ки хеле хуш қабул гардид ва бештар аз ҳама дар борааш тақризу мулоҳиза таълиф шуд. Маълум мешавад, ки мардум ва, ҳатто, аҳли нақду адаб ин асарро, бо вучуди камбудии ҷузъияш ба завқи миллии худ ва ормону хоҳишҳои, ки дар замони ҷанг нисбат ба ғалаба бар душмани хунхор доштанд, ҳамсадо дидаанд ва ин як ҳодисаи бисёр муҳим аст. Аммо, дар солҳои баъди ҷанг маҳз ҳамин асар чун намунаи осори ғайривоқеӣ ва мафтунӣ ба гузашта аз ҷониби нақди ҳизбгаро ва доираҳои расмӣ маҳкум карда шуд.

Ҳодисаи мазкур, яъне сарнавишти ин осор, ки дар пайравии суннатҳои асотиру афсона, адабиёти ривоятӣ, сабки ҳангомаписанд ва қаҳрамонии гузаштаи тоҷикӣ таълиф шуда буданд, шаҳодат медиҳанд, ки дар замони ҷанг тасвири қолабии ба реализми меъёрӣ хос хоҳу ноҳо шикаста мешуд ва баръакс ба шаклу усулҳои зеҳнии тасвир имкони амал кардани озод фароҳам

омада буд, ки баъдтар ва бахусус дар замони мо дурустии ин таҷриба бештар собит мешавад. Зиёда аз ин, Ҷалол Иқромӣ минбаъд бо истифода аз анъанаҳои насри ривоятӣ ва сабки классикӣ асарҳои баландсифати ҷанбаи миллияшон пурқувват эҷод кард. Истифодаи ин таҷриба, хосса дар замони истиқлол, ки озодии комил барои ба кор гирифтани шаклу воситаи миллий ва сабкҳои адабӣ ба вучуд омадааст, самараҳои хубе ба бор хоҳад овард.

Ин нукта низ муҳим аст, ки фарҳанги маънавии халқ, аз ҷумла асотир, афсона, тамсилот ва ҷеҳраҳои ашхоси адабии осори классикӣ ва шиғоҳии халқ, мисли Коваи Оҳангар, Рустами Достон, Исфандёр, Заҳхоки Морон дар баробари симоҳои таърихӣ ва далермардони ватандӯсти воқеӣ дар саҳфаҳои адабиёт аз нав зинда мешаванд.

Аз ин ҷо, дигар аз хасоиси бунёдии адабиёти замони ҷанг ҳамин буда, ки он барои ба маротиб афзудани **хофизаи таърихӣ мардуми тоҷик** мусоидат намуд. Маълум аст, ки дар солҳои 20-30, бо ҳама ваъдаҳои дастурии ҳизб дар бораи таърих инсоният, дараҷаи амалӣ шудани он хеле сусту кунд будааст. Аслан, агарчи ин ниятро ҳизбиён ҳеҷ гоҳ инкор накардаанд, аммо чун суҳан дар сари ба амал татбиқ кардани он мерафт, бисёр садҳои идеологию табақотӣ пеш меомад ва нияти мазкур хеле вақт аз нақша ба сифати як барномаи амалӣ надаромада буд. Танҳо охири солҳои 30 аз доираҳои расмӣ ин хоҳиш (масалан, аз ҷониби В. М. Молотов) бевосита эълон дошта шуд. Ва адабиёт дар аввалин мавриди фароҳам омадани имкон ё ҳатто озодии нисбӣ зуд ба суннатҳои адабӣ ва асолати бадеии худ унс мегирад.

Ҳамин тавр, дар нахустин рӯзу моҳҳои ҷанг адабиёт дар паноҳи таърих қарор гирифт: ҳам даъвати раҳнамоӣ ва ҳам талаби замон марҳалаҳои муҳимми таърихро пеши назари мардум ва аҳли адаб зинда гардонид. Метавон гуфт, ки дар мисоли таърих, пеш аз ҳама, ҷеҳраи душман хубтар шинохта шуд ва таърих ба сифати илҳомбахш ва довари ҳодисоти замон ба майдон баромад.

Ҳамин тавр, аз аввалин моҳҳои ҷанг дар канори дигар арзишҳои маънавии халқу миллатҳо дар мубориза ба муқобили фашизм таърих низ худро чун омили муҳимме зоҳир намуд.

Шинохти масъулиятӣ вазиғҳои бузурги замони ҷанг ба шинохти таърих водошт ва таърих бо ҳама мочарову ҳаводис, талошу набардҳо ва фарҳангу маънавияташ барои дарки асосу решаҳо, ҳастии халқу миллат, ашхоси алоҳида ва дарки ҳувияти мардум мусоидат намуд. Аммо ин ҳам муҳим аст, ки амал ба дастури ҳизб ва фаъолияти Бобочон Ғафуров ва кӯшишҳои эшон дар мавриди ташаккули таърихназарӣ дар байни аҳли илму адаб иртибот мегирад. Ин кӯшиш ба он овард, ки дар адабиёт **жанри таърихӣ сирф** шакл гирифт ва илми таърихшиносии миллий низ бо ҷиддият қадам ба таълифи тадқиқоти бунёдӣ бардошт. Дар айнаи замон нависандагони таърихшиносии асили мо аз ҳамин замон ба дарки воқеии моҳияти таърихи халқи худ оғоз карда, ба роҳи тасвири бадеии доманадори он қадам бардоштанд.

Ҳамин тавр, дар адабиёт таълифи мақолаву очеркҳои таърихӣ дар бораи аҷдод қаҳрамонӣ барӯманди тоҷик ва тадқиқи бадеии он дар як вақт баробар ҷараён мегирад.

Дар навбати аввал як силсила мақолаҳо таҳти унвони «Аз таърихи халқи тоҷик» ба майдон омаданд, ки мақсади таълифи онҳо иборат аз таҷассум кардани ҷеҳраи мардони номдор ва қаҳрамонони таърихӣ буд. Ин мақолаҳо ва боз як силсила мақолоте, ки зери унвони «Аҷдодони бузурги халқи тоҷик» дар бораи Маҳмуди Таробӣ (Абдулғанӣ Мирзоев), Спитамен ва Муқаннаъ (ҒАП, Шаҳристонӣ, Ҳабибулло Неъматуллоев) навишта шудаанд [2; 3; 11; 12; 22; 23], як сохтори қолабӣ доштанд, ки аз маълумоти муқаддимаӣ ва муайяни таърихӣ оғоз шуда, сипас саргузашти қаҳрамонро фаро мегирифт ва бо даъват ба илҳом аз ҷунин қаҳрамонҳо анҷом меёфтанд. Ин силсила, бегумон, як китоби хубе аз муборизаҳои фарзандони далери тоҷикро ба вучуд оварда буд.

Дигар аз роҳу равишҳои таърихшинозорӣ таълифи очеркҳои муфассали таърихӣ илмиву бадеӣ буд, ки намунаҳои беҳтарини онро устод Садриддин Айнӣ ба вучуд овардааст. Яке аз ҷунин асарҳои устод «Исёни Муқаннаъ» (1944) аст ва жанри онро очерки таърихӣ-тадқиқотӣ донистаанд. Асари мазкур саршор аз вақоеи таърихӣ мебошад ва мақсади муаллиф низ ба вучуд овардани «аҳволоти таърихӣ»-и Хуросон ва Мовароуннаҳр будааст. Ин тафсилот, ки се боби очеркро дар бар мегирад, зимнан аз аввалин қадамҳои ҷиддии шинохти таърихи мардуми мост.

Сипас, сухан аз ривояту афсонаҳои зиндагии Муқаннаъ ва муборизаи 14-солаи ӯ меравад. Ҳарчанд устод дар ин асар ба тасвири бадеии Муқаннаъ камтар эътибор додааст, вале таъкиди шахсият, аҳаммияти муборизаи ӯ дар заминаи воқеоти таърихӣ ба ҷанбаи маърифатии ӯ хосияти ибратангезӣ илова карда, то як дараҷа чеҳраи бадеии марди диловареро ба вучуд овардааст.

Аммо «Қаҳрамони халқи тоҷик - Темурмалик» очерки адабӣ-таърихист. Ин ҷо ҳам устод Айнӣ барои пеши назар овардани ҳолу ҳавои замони тасвир кӯшиши зиёд ба ҳарч медиҳад ва шароити таърихро муфассал нигошта, вазъи ба ҷангҳои қаҳрамонона омода шудан, дар набардҳои сангин нишонаи ватандӯстӣ нишон додани Темурмалик, ҳунари сарлашкарӣ, сангаргирӣ, муомилаву якдигарфаҳмии ӯву ҷанговаронашро батафсил нақл мекунад. Нақлаш ботаанӣ, вале саршор аз сухани баланду пурчило, ороставу пироста ва ҳамроҳ бо намунаҳои шеърӣ ҳамосӣ ва ахлоқӣ, забонаш дар пайравии сабки классик равоно гиро ва серсадо буда, ҳама дар пайвастагӣ симои инсонии як қаҳрамони таърихӣ ва ватандӯсти некухисолро таҷассум менамоянд.

Бояд гуфт, ки ин асари устод Айниро метавон як кӯшиши ҷиддӣ ва бомуваффақияти таърихнависи бадеӣ ба шумор овард, ки ҳарчанд бо замони муосир ҳамоҳанг аст, аммо, пеш аз ҳама, таҷассумгари воқеот, ҳолу ҳаво ва фикру зикри замони худ – асри XIII мебошад. Яъне, таърихнигории бадеии сирф аст ва нависанда меҳода, ки байни воқеаҳои замони худ ва гузашта монандии типологӣ (шабех) ва ҳамхониҳо барпо шуда бошад. Ва инро метавон таърихназарии асил номид. Ин таърихнигориро бояд аз асарҳои бо таъсири ошкорои замон эҷодшуда (дроми Фитрат «Шӯриши Восеъ» ва дигар асарҳои ба он монанд) ё насри таърихӣ-инкилобии ҳуди устод тарҷеҳ дод. Бо «Таърихи халқи тоҷик Темурмалик» ба фикри мо, жанри таърихии сирф дар насри тоҷикӣ поя гузошта шуд...

Замони ҷанг ҳамчунин барои ба камол расидани таърихноманависони ҷирфай низ мусоидат намуд. Устод Сотим Улуғзода дар сухбат ба адабиётшинос Л.Н. Демидчик аз ин хусус нақл кардааст, ки рӯзи ӯ ба мавзӯи таърихӣ ба хидматаш дар сафҳои артиш саҳт вобаста мебошад. Асли воқеа чунин будааст, ки соли 1943 вай бо супориши полковники идораи сиёсии марказӣ таърихи мардуми худро омӯхта, назди иштирокдорони семинари агитаторон (мубаллиғон) суханронӣ мекунад. Вале чараёни ин ҷустуҷӯву омодагӣ хеле ҷолиб будааст. Нақли устодро ба хоҳири муҳим буданаш, ин ҷо зикр мекунем:

«Шумо тасаввур мекунад: ман оид ба таърихи халқи худ маълумоти ниҳоят зиёдеро дарёфта аз худ кардам. Барои ман ҳама чиз мафтункунандаву шавқангез менамуд: ҳам Абумуслиму ҳам Темурмалик, ҳам Маҳмуди Таробӣ. Мо дар бораи Восеъ то он солҳо, аллакай маълумоти кофӣ доштем. Ҳамин тариқ, ман маърузаи хешро тайёр карда баромадам. Ҳамон вақт дар дили ман иштиёқи бузурге нисбат ба таърих тавлид гардид» [6].

Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки таваҷҷуҳ ва муроҷиат ба таърих имкон медиҳад, ки дар масъалаи тақвияти худшиносии миллии мардуми тоҷик корҳои ҷиддие оғоз гардад. Маҳз дар ҳамин замон устод Садриддин Айнӣ мақолае таҳти унвони «Маънои калимаи «тоҷик» дар луғатҳо ва ҷойи кор фармуда шудани он дар таълифоти муаллифони Шарқ ва баромадҳои ин калима» (2 декабри соли 1942) таълиф кард ва аз тарафи Б. Ғафуров ва Прохоров китоби «Тоҷикон ва талоши таърихии онҳо барои озодии ватан» (1944) ба ҷоп мерасад, ки тарҳе аз китоби дар оянда бунёдии «Тоҷикон» маҳсуб мешавад...

Ҳамин тавр, зимни баррасии мавзӯ ба ин натиҷагирӣ мерасем, ки:

- адабиёти тоҷик ҳарчанд раванди умумии инкишофашро дар замони ҷанг тағйир дод, вале ба чараёни санҷиши таърихӣ ворид шуда, дар айни замон дар ҷустуҷӯҳои бадеӣ ба навоҳариҳои ҷолиб ёдаст ёфт;

- сониян, адабиёт ба қолаби методи реалистӣ маҳдуд намонда, майлҳои эстетикӣ гуногун ва ҳатто ба ҳам муҳолифи шаклҳои адабӣ услубиро ба кор гирифт, ба асотири, афсона, ривоят муроҷиат карда, намоду рамз, тамсил ва ҳаҷви ғачеъ ва дигар воситаҳои тасвири миллиро мавриди истифода қарор дод;

- ин озодӣ адабиётро ба фарҳанги халқӣ, диди бадеии он бештар наздик бурд, сабаби ба дарунмояи адабиёт мавқеи бештар пайдо кардани маводи сирф миллии гардид;

- дар натиҷа масъалаи баррасии бадеии ҳувияти халқу худшиносии миллат дар адабиёт ба миён омад, таваҷҷуҳ ба гузашта афзуд ва тафаккури бадеӣ бо таърихназарӣ ғанӣ гардида, самтгириҳои огоҳонаи миллию таърихӣ он тақвият ёфт;

КИТОБНОМА

1. Бақозода, Ҷ. Наср ва воқеияти замони ҷанг // Садои Шарк. – 1985. – № 5. – С. 108-115.
2. ГАП. Аҷдодони бузурги халқи тоҷик (I. Спитамен) // Тоҷикистони сурх, 14 март соли 1942.
3. ГАП. Аҷдодони бузурги халқи тоҷик (II. Муқаннаъ) // Тоҷикистони сурх, 22 март соли 1942.
4. Гафуров, М. Ҷанги Ватанӣ дар адабиёти тоҷик // Тоҷикистони сурх, 5 март соли 1942.
5. Демидчик, Л.Н.. Таджикская драматургия 40-50 годов. – Душанбе: Дониш, 1965.
6. Демидчик, Л.. Сотим Улуғзода // Эҷозии ҳунар. – Душанбе, 1992. – 460 с.
7. Иқромӣ, Ҷ. Меҳтарбод // Таронаи ғазаб. – Сталинобод. 1943. – С. 15-26.
8. История советской многонациональной литературы, том 3. – М.: Наука, 1970.
9. Касимов, М.. Публицистичность таджикской литературы периода Великой Отечественной войны. АКД. – Душанбе, 1984.
10. Маъруфи Рачаӣ. Насри тоҷикии замони ҷанг. – Душанбе: Дониш, 1990.
11. Мирзоев, А.. Як факти таърихӣ қаҳрамонӣ. Аз таърихи халқи тоҷик // Тоҷикистони сурх, 4 март соли 1942.
12. Мирзоев, А. Қаҳрамони асри XIII Маҳмуди Таробӣ // Тоҷикистони сурх, 27 март соли 1942.
13. Набавӣ, А. Ҷанги ватанӣ ва афкори адабии тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010.
14. Ниёзӣ, Ш.. Назми эпикӣ тоҷик дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ. – Душанбе, 1965.
15. Очерки таърихи адабиёти советии тоҷик. – Душанбе: Нашрдавтоҷ., 1956.
16. Очерки истории таджикской советской литературы. – М., 1961.
17. Солеҳбоев, Ҳ.. Адабиёти советии тоҷикро боз ҳам тараққӣ диҳем // Тоҷикистони сурх, 8 декабри соли 1944.
18. Табаров, С.. Адабиёти тоҷик дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ (солҳои 1941-1945) // Ҳаёт, адабиёт, реализм. Китоби IУ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – С. 97-216.
19. Улуғзода, С. Маъруза ба пленуми 11 Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон // Тоҷикистони сурх, 29 ноябри соли 1944.
20. Улуг-заде, С. Таджикская литература в дни Отечественной войны. В кн.: Единение. – Душанбе: Таджикгосиздат, 1963. – С. 55-60;
21. Шарифов, Х.. Инъикоси Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар насри тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1981.
22. Шаҳристонӣ, М.. Заррина. Аҷдодони бузурги халқи тоҷик // Тоҷикистони сурх, 13 декабри соли 1942.
23. Шаҳристонӣ, М.. Спитамен. Аҷдодони бузурги халқи тоҷик // Тоҷикистони сурх, 17 феввали соли 1943.

ҶАМЪАҶОИ МИЛЛӢ ВА ТАЪРИХӢ ДАР АДАБИЁТИ ЗАМОНӢ ҶАНГ

Дар мақола сухан аз ибтикороти ғоявию бадеии адабиёти тоҷик дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар иртибот ба талаби замон меравад. Муаллиф ба натиҷа расидааст, ки замони ҷанг ба адаб имкони эҷоди озодро фароҳам овард ва дар натиҷа адабиёт ба асли худ бештар савт гирифт. Мавзӯи умқи пайдо кардани таърих назди меъёри тасвир гардид, шаклу усулҳои рамзӣ тамсилӣ, асотириву анъанавӣ ба қор гирифта шудан, жанри асли таърихӣ ташаккул ёфт ва дар адабиёт асли миллӣ пурҷӯват гардид.

Калидвожаҳо: адабиёт ва замон, ҷусторҳои адабӣ, эҷодиёти шиғоҳии халқ, устура, афсона, архетип, таърихияти адабиёти бадеӣ, ҷавнабаи мислиии адабиёт.

НАЦИОНАЛЬНОЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ НАЧАЛО В ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

В статье прослеживается идейно-художественные искание и обогащение таджикской литературы в годы ВОВ, в контексте изображения военной действительности. Благодаря военной теме таджикские литераторы обратились к истории и художественным традициям своего народа, используя разнообразных литературных форм, как миф, сказка, аллегория, архетип и др., что способствовала обогащению художественных возможностей литературы.

Ключевые слова: литература и время, художественное искание, народное творчество, миф, сказка, архетип, историзм художественной литературы, национальное начало литературы.

NATIONAL AND HISTORICAL ORIGINS IN THE TAJIK LITERATURE DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

The article traces the ideological and artistic quest and enrichment of Tajik literature during the World War II, in the context of the military image of reality. Due to the military theme the Tajik writers have turned to history and artistic traditions of its people, using a variety of literary forms like myth, fairy tale, allegory and archetype et al., which contributed to the enrichment of the artistic possibilities of literature.

Keywords: literature and time, artistic quest, folklore, myth, fairy tale, archetype, historicism of fiction, a national origin of literature.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдухолик Набавӣ (Набиев Абдухолик Мирзоевич) - номзади илмҳои филологӣ, ходими пешбари илми адабиёти муосири Институди забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ; E-mail: anabavi46@mail.ru. Тел. 951 53 05 41.

Сведения об авторе: Абдухолик Набави (Набиев Абдухолик Мирзоевич) - кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка и литературы им. Рудаки НАНТ; E-mail: anabavi46@mail.ru Тел. 951 53 05 41.

Information about the author: Abdukholik Nabawi (Nabiev Abdukholik Mirzoevich) - candidate of philological sciences, leading researcher at the Institute of Language and Literature named after A. Rudaki NAST; E-mail: anabavi46@mail.ru Tel. 951 53 05 41

УДК: 550.891(3)

ТАЪСИРИ АФКОРИ ЧЕХРАҲОИ МАЪРУФИ ИРФОНӢ БА РУШДИ ШАХСИЯТИ НАСАФӢ

Рухшона Восиева
Ҳабибулло Сатторов

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Маълум аст, ки заминаҳои таълифи осори ирфонӣ ба сарчашмаҳои фикрии муаллифи он пайванд мегирад ва дар баробари ин эҷоди ин навъ осор пеш аз ҳама дар натиҷаи мутолиаи мукаммали таълифоти пешиниён низ имконпазир мегардад. Азизуддини Насафӣ пеш аз он ки даст ба таълифи осори ирфонии хеш занад, аз баракоти ҳидоят ва раҳнамоии чандин тан аз орифони номовари ҳамасри хеш файз гирифта, ки хати иршоди ин бузургони тариқат ҳам дар ташаккули рухонӣ ва ҳам таълифи осори гаронарзиш нақши муассир гузоштаанд. Албатта, яке аз чунин чеҳраҳои маъруфи ирфонӣ Саъдуддини Ҳамавӣ мебошад, ки ба унвони устои Насафӣ

маъруф аст. Баробари ин, ҳарчанд номи аксаре аз ҳодиёни Насафӣ ва устодони вай дақиқан маълум нест ва дар осораш ишорат нашуда, аммо файз бардоштан аз баракоти ҳидоёти онҳо дар таркиби матн ҷо-ҷо ишорат шудааст. Аз ҷумла, ҷое менависад: «Эй дарвеш, ин бечора дар олам сафари бисёр кард ва бузургони бисёр дарёфт аз уламову ҳукком ва машоих ва дар хидмати ҳар яке муддатҳои мадид будам ва ҳар чӣ фармуданд, кардам, аз таҳсилу такрор ва аз муҷоҳадоту азкор ғавоиди бисёр аз эшон ба ман расид ва ҷашми андаруни ман ба мулку малакут ва ҷабарут кушода шуд ва майдони фикри ман фарох гашт ва уламоро, ки фунуни илм доштанд, дӯст гирифтам [25,34].

Ин ҷо маълум мегардад, ки Азизуддини Насафӣ дар ҷараёни сафарҳои хеш аз баракоти дониш ва ғазилати шахсиятҳои бузурги ирфону ҳикмат ва фалсафа баҳра гирифта, файзи дониши ононро низ дар осораш рехтааст. Аз ин лиҳоз, яке аз аввалин ва муҳимтарин сарчашмаҳои таълифоти ӯ ҳамин суҳбату ҳамнишинӣ бо ақобири ҳикмату ирфон ва ҳидояти онон ба шумор меравад, ки Насафӣ мушаххас ба онҳо ишорат мекунад. Баробари ин, агарчи сарчашмаи дигари таълифи осори ирфониву фалсафии Насафӣ осори фалсафиву ирфонии пешиниён ба шумор меравад, он ҳам ба ҳидоят ва раҳнамоии урафову уламои мазкур пайванд дорад, чун аксари ин осорро маҳз бо тавсияи ин бузургон мутолиа намудааст.

Ҳамин тавр, мутолиаи осори Шайх Азизуддини Насафӣ равшан месозад, ки дар ҷараёни зиндагӣ ва эҷоди хеш осори фаровоноро мутолиа намудааст, ки онҳо дар тақмили таълифоти вай нақши муассир гузоштаанд. Зимни мутолиаи асарҳои Насафӣ маълум гардид, ки вай аз рисолаҳои «Ихвон-ус-сафо» ва «Халлон-ул-вафо», осори Ибни Сино, «ал-Ламаъ», «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳувирӣ, «Рисолаи Қушайрия», осори Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ, таълифоти Имом Муҳаммади Ғаззоӣ, аз ҷумла «Кимийи саодат», «Эҳё-ул-улумуддин», «Мушкот-ал-анвор», осори Айнулқуззоти Ҳамадонӣ, рисолаҳои Тоҷиддини Ушнаӣ, «Авориш-ул-маориф», осори Шайхи Ишроқ, «Мирсод-ул-ибод»-и Начмиддини Розӣ, таълифоти Муҳйиддин ибни Арабӣ, ашъори Саноии Ғазнаӣ, Аттори Нишобурӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Афзалуддини Кошонӣ, ҳамзамон аз осор ва ақволи устоди хеш Саъдуддини Ҳамаӣ ва дигарон истифода намудааст. Ба таври хоса таъкиди як нукта зарур аст, ки Насафӣ дар «Кашф-ул-ҳақоик» матлаби ҷолиберо нақл намуда, ки ба тариқи зайл аст: «Дар соли 680 ҳобе дидам, ки тайи он Саъдуддини Ҳамаӣ ҳикоят карда, ки «маъонӣ, ки ман дар ҷаҳорсад пора китоб ҷамъ кардам, Азиз он ҷумларо дар даҳ рисола ҷамъ карда ва ҳарчанд ки ман дар ифҳо ва пӯшидан саъй кардам, ӯ дар изҳор кӯшида. Андеша мекунам, ки мабодо аз ин раҳгузар ночинсе ба ӯ озоре диҳад» [28,4]. Тавре ишорат шуд, ин ҳоб дар асари «Маҷолис-ул-ушшоқ» ба шеваи дигар ҳам нақл гардида, ки қаблан зикри он рафт.

Нуктаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки қорбурди абёти Мавлоно аз «Маснавии маънавӣ» аҳли таҳқиқро ба ин натиҷа расонидааст, ки чун онҳо ҳар ду ҳамзамон будаанд, ба эҳтимоли зиёд ҳамсуҳбат шудаанд. Чун дур ба назар менамояд, ки дар он рӯзгор ба зудӣ дар ихтиёри ӯ қарор доштани осори Мавлонои ҳамасраш ба Насафӣ дар ҳоли ба суҳбати ҳамдигар нарасидан дастрас шуда бошад. Аммо дар таълифоти Насафӣ, ки то кунун ба нашр расидаанд, ишорате ба ин ҳамсуҳбатӣ нарафтааст ва ба эҳтимоли зиёд агар дар ҳақиқат иттифок афтада бошад, таҳқиқи комили осори нависанда шояд гиреҳи ин мушкилотро боз намояд.

Аз ҷумла дар китоби «Кашф-ул-ҳақоик» ҷое Насафӣ ба ин рубоии Мавлоно истинод меварзад:

Эй дар талаби гирахкушой мурда,
Бо васл бизода в-аз ҷудой мурда.
Эй бар лаби баҳр ташна бар ҳоб шуда,
В-эй бар сари ганҷ аз гадоӣ мурда [28,75].

Ё дар китоби «Инсони комил» ин ду байти Мавлоно аз «Маснавии маънавӣ»-ро иқтибос овардааст:

Чун ба берангӣ расӣ к-он доштӣ,
Мусиву Фиръавн доранд оштӣ.
Чунки берангӣ асири ранг шуд,
Мӯсие бо Мӯсие дар чанг шуд [26,48].

Мирбоқии Фард зимни таҳқиқи осори Насафӣ муқаррар намудааст, ки «чанд мавзӯ ва ҳикояти мушобеҳи дигар дар осори Насафӣ ва «Маснавӣ» ба чашм меҳӯрад. Аз ҷумла достони рақобати чиниёну румиён дар наққошиву суратгарӣ, ки дар дафтари аввали «Маснавӣ» ва дар «Инсони комил» ба он таваҷҷуҳ шудааст [28,17].

Албатта, бо таъкиди мазкур ҳаргиз наметавон ин матлабро қатъан изҳор дошт, ки Насафӣ бардоште аз «Маснавии Маънавӣ» карда бошад. Боз ҳам дар ин маврид мусахҳеҳи осори Насафӣ Мирбоқии Фард дуруст таъкид медорад, ки «Мавлоно ва Насафӣ ҳар ду аз осори Имом Муҳаммади Ғазолӣ таъсир пазируфтаанд, сарчашмаи мазомини муштарак ва мушобеҳ «Эҳё-ул-улум аддин» ва «Кимиёи саодат»-и Ғазолӣ ё манобеи дигаре бошад ва Насафӣ онҳоро айнан аз «Маснавӣ» нақл накардааст.

Дар умум, мутолиаи осори Насафӣ ин нуктаро равшан мегардонад, ки барои шарҳу тафсири масоили ирфонӣ ва фалсафӣ аз сарчашмаҳои мансур ва манзуми осори ирфонӣ ва фалсафии пешиниён суд ҷуста, андеша ва афкори хешро такмил бахшидааст. Дар ин миён асарҳои «Кашф-ул-ҳақоик» ва «Зубдат-ул-ҳақоик», ки муҳимтарин масоили ирфонӣ дар онҳо шарҳу тавзеҳ ёфтаанд, аз ҷойгоҳи муҳиме дар миёни таълифоти ӯ бархурдоранд.

«Зубдат-ул-ҳақоик» аз ҷумлаи муҳимтарин осори ирфонӣ ва фалсафии Насафӣ мебошад, ки онро аслан баргузида ё талхиси китобе бо номи «Мабдаъ ва маод» медонанд. Дар ин китоб пеш аз ҳама, нависанда ба шарҳи ақидаҳои ҷаҳор гуруҳ аз афроди мухталиф мепардозад, ки худ ононро чунин номгузорӣ намудааст: аҳли шариат, аҳли ҳикмат, аҳли ваҳдат, ки боз онҳоро худ ба ду гуруҳ қисмат кардааст, аввали ҳукамо ва дуввуми урафо.

Асли ин асар мисли аксари таълифоти дигари Насафӣ посух ба суолот ё мушкилоти дарвешон аст. Аз ин рӯ, зимни муқоисаи он бо матолиби асарҳои дигари ӯ, ҳоса «Мақсади ақсо» маълум мегардад, ки тақрори матолиб дар ин таълифот ба мушоҳида мерасад. Вале ин тақрор на аз рӯи он аст, ки расоили адиб тақрори ҳамдигар ҳастанд, балки чун шеваи аслии нигориши онҳо ба пурсиш ва мушкилоти орифону дарвешон тақя мекунад, муаллиф ҳам барои посух гуфтан ба суолоти мушобеҳ ва ҳам таблиғи афкори ирфонии хеш бо забони шевову сода иқдом намудааст. Ҷолиби таваҷҷуҳ он аст, ки усули баёни осори Насафӣ ҷаззобият ва равониву содагии сабки сухани форсисароёни Фарорудро дар худ ҳифз намудааст, ки баҳси ин мавзӯ ҷудогона сурат хоҳад гирифт.

Насафӣ дар муқаддимаи китобаш ангеаашро аз таълифи китоби мазкур ба гунаи зайл шаҳр додааст: «Аммо баъд: Чунин гӯяд, Азъафу зуъафо ва ходими фуқаро, Азиз ибни Муҳаммади Насафӣ, ки ҷамоати дарвешон – қассараҳумаллоҳ – аз ин бечора дархост карданд, ки дар маърифати олами қабир ва олами сағир ва дар маърифати мабдаъ ва маод, рисолае ҷамъ кун ва баён кун ки мабдаъ ҳар як ҷудост, ё мабдаъ ҷумла яке аст ва муод ҳар як ҷудост, ё муод ҷумла яке аст. Ва баён кун, ки нузул чист ва уруҷ чист. Ва баён кун, ки аввал нузул аст, он ғаҳ уруҷ; ё аввал уруҷ аст, он ғаҳ нузул. Ва дархост карданд, ки сухани ҳар тоифае, ки нақл кунӣ, чунонки гуфтаанд, нақл кунӣ. «Чун он рисолаҳо тамои кардам, рисолаи «Мабдаъ ва маод» ном ниҳодам. Мутававил буд; илтимос карданд, ки ихтисоре кун, он мухтасарро эъҷоз кардам, ва «Зубдат-ул-ҳақоик» ном ниҳодам ва аз Худои Таоло хостам, то аз халалу нуқсон нигоҳ дорад.

Аннаҳу ӯала залиқа қадир. Ва ин мухтасар мабнӣ аст бар ду боб. Ва ма тавфиқи илла биллаҳи алайҳи таваккалту ва илайҳи найиб» [25, 41-42].

Насафӣ фаслҳои рисолаи хешро асл унвон кардааст ва таснифоти бобу фаслҳои рисолаи «Зубдат-ул-ҳақоик» ба сурати зайл аст:

Боби аввал:

Дар маърифати олами қабир аст ва он муштамил аст бар се асл:

Асли аввал: Дар сухани аҳли шариат.

Асли дувум. Дар сухани аҳли ҳикмат

Асли савум. Дар сухани аҳли ваҳдат.

Боби дувум: Дар маърифати олами сағир ва ин боб муштамил аст бар се асл:

Асли аввал: Дар баёни инсон ва маротиби инсон.

Асли дувум: Дар баёни он ки инсони сағир нусха ва намудори инсони кабир аст.

Асли савум: Дар баёни он ки сулук чист? Нияти солиқ дар сулук чист (25, 43).

Дар таркиби ҳар яке аз ин аслҳои сегонаи ду боби китоб ҳамоно фаслҳои ҷудогона низ ҷой доранд, ки ба мавзуоти мухталифи ирфониву фалсафӣ ихтисос ёфтаанд. Масалан, фасли марбут ба офариниши олами малакут чунин ном гирифтааст: «Фасл: Дар баёни руҳ ва олами арвоҳ ва маротиби он» [50].

Вобаста ба бобу фаслҳои ҷудогонаи асари насрии «Зубдат-ул-ҳақоик» масъалаҳои муҳимтарини офариниши олам ва таснифоти табақаҳои он дар рисола шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Дар навбати аввал Насафӣ андешаҳои худро дар бораи олами сағир ва кабир баён медорад ва аз тавзеҳоти вай маълум мегардад, ки барои ифодаи ҳуди инсон аз истилоҳи хоси ирфонии «инсони сағир» ва барои ифодаи олам аз мафҳуми «олами кабир» истифода намудааст.

Маълум аст, ки сабки нигориши Насафӣ дар шарҳу тафсири мафҳумҳои фалсафӣ ва ирфонӣ, ки ба офариниши олам, хоса олами арвоҳ ва аҷсом бисёр содаву раво аст ва бар ин асос аст, ки бархе муҳаққиқони осори вай забони баёни адибро «саҳли мумтанеъ» ҳам гуфтаанд. Баробари ин, дар муқоиса ба асарҳои дигари мансури ирфонӣ ба мушоҳида мерасад, ки Насафӣ ҳатто аз истифодаи муаррабат, ҷумалот ва мафҳуми арабӣ дар нигоришоти хеш худдорӣ карда, матлабҳоро бо забони содаву раво тафсир мекунад. Аз ҳамин услуби баёни нависандагии вай равшан мегардад, ки ин шарҳу тавзеҳотро дар воқеъ ӯ барои мубтадиён анҷом додааст, то ба таъбири ҳудаш барои онҳо мафҳуми равшан ва фаҳмо бошад. Аз сӯи дигар, чунин услуби баёни Насафӣ барои фаҳми дуруст ва дарки расои матлабҳои ирфонӣ, ки метавонад дар камолоти инсонӣ низ муассир бошад, омили муҳим шинохта шуда, аз ҷониби пасовандонаш ҳам дар қаламрави насри ирфонӣ ва ҳам тасаввуфи исломӣ истиқбол пайдо намудааст. Чунин шеваи расо ва ҷаззоби баёни нависандагиро дар шарҳи офариниши инсон, ки аз забони Насафӣ дар «Зубдат-ул-ақоик» зикр гардид, боз ҳам ба мушоҳида мегирем: «Чун олами арвоҳ ва олами аҷсом биёфарид, онгоҳ маодан ва наботу ҳайвон ки маволид аст, пайдо овард ва дар охир ҳама Одам ва Ҳавворо биёфарид ва қиссаи эшон машҳур аст. «Ва ин рисола ҷои он суханон нест», ва онгоҳ фарзандони одам, пайдо омаданд «ва меоянд» ба тадриҷ ба қамоли худ мерасанд. Ҳар як то ба аввали мақоми худ уруҷ мекунад, то доираи ҳар як тамои шавад. Яъне қамоли ҳар як он аст, ки сайъ кунанд ва сайъ намоёнд то ба аввали мақоми худ расанд ва дар роҳ намонанд» [25, с. 53].

Аз баёноти содаву равони Насафӣ барои хонандаи асари вай ҳам равшан мегардад, ки дар поёни офариниш Инсон дар сурати Одаму Ҳавво чун сароғози эҷоди башарият офарида шуд. Ҳамоно зимни ҳамин баёнот низ гӯё матлабҳои болоиро дар бораи тақмили маънавӣ ё камолоти инсонӣ тақрор мекунад, яъне Насафӣ ҳамон ақидаро шарҳу баён мекунад, ки ҳар инсон агар сайъ ва талош намоёнд, ба мақоми аввали хеш бирасад ва дар роҳ ҳаргиз намонад. Ҳамин таъбири «дар роҳ намондан» бештар хоси забони тоҷикии Фарорудӣ аст, чун миёни мардум ибораҳои «дар нимароҳ намондан», «дар роҳ мондан» роиҷ аст ва ба назар мерасад, ки Насафӣ зимни қорбурди баёноти хос ва ифодаҳои роиҷ дар фарҳанги мардум равониву назокати забони баёни хешро таъмин намудааст. Баробари ин, таъкиди Насафӣ ба тақмили руҳонии инсон ва баргашти вай ба асли худ ҳамоно дидгоҳҳои орифонаи вайро дар бораи сайру сулуки маънавӣ бозгӯй мекунад.

Ҳарчанд дар баёноти Насафӣ қорбурди мафҳуми хос, рамзҳои ирфонӣ ва фалсафӣ ба мушоҳида мерасанд, аммо шеваи ҷаззоб ва содаву равони баёни ӯ то андозае мушкулот ва мураккабии сабки асарро аз миён бардошта, онро хонову муассир гардонидааст. Ҳатто Насафӣ дар ҷараёни нигориши хеш кӯшидааст, ки матлабҳои маъхуз аз осори динӣ ва илмиро бо усули баёни хеш тавзеҳ дода, аз истифодаи муаррабат даст кашад, ки ин ба сабки матини сухани нависанда бетаъсир намондааст. Дар баробари ин, шеваи хоси истифодаи ашъор дар ин асари Насафӣ ба ҷашм мерасад, ки навъе ба хоҳири ҷамъбасти афкори суханвар ба қор рафта, андешаҳои ӯро тақмил бахшидаанд. Ҳамин шеваи қори ӯ омил бар он гардидааст, ки то ҷое сабки

рисолаи нависанда ба навъи мақома шабоҳат пайдо намудааст, чун бештари маврид бо таркиби «эй дарвеш» яъне мурочиат оғоз гардида, баъдан бо корбурди байт ё рубой чамъбаст пайдо кардааст. Дар умум, мурур ба сохтор ва муҳтавои рисолаи «Зубдат-ул-хақоик» равшан месозад, ки ин асар ҳарчанд бо сурати рисола ё дар қолиби ин навъи насрӣ иншо гардидааст, аммо аз бархе равиш ва шеваи нигориши ҳосе бархурдор аст, ки сабки фардии ӯро муайян мекунад ва вежагиҳои онро дар дигар таълифоти ирфонӣ намудор месозад.

ТАЪСИРИ АҲКОРИ ЧЕХРАҲОИ МАЪРУФИ ИРФОНӢ БА РУШДИ ШАХСИЯТИ НАСАФӢ

Азизуддини Насафӣ дар чараёни сафарҳои ҳеш аз баракоти дониш ва ғазилати шахсиятҳои бузурги ирфону ҳикмат ва фалсафа баҳра гирифта, ғайзи дониши ононро низ дар осораш рехтааст. Аз ин лиҳоз, яке аз аввалин ва муҳимтарин сарчашмаҳои таълифоти ӯ ҳамин суҳбату ҳамнишинӣ бо ақобири ҳикмату ирфон ва ҳидоятӣ онон ба шумор меравад, ки Насафӣ мушаххас ба онҳо ишорат мекунад. Баробари ин, агарчӣ сарчашмаи дигари таълифи осори ирфониву фалсафии Насафӣ осори фалсафиву ирфонии пешиниён ба шумор меравад, он ҳам ба ҳидоят ва раҳнамоии урафову уламои мазкур пайванд дорад, чун ақсари ин осорро маҳз бо тавсияи ин бузургон мутолиа намудааст.

Калидвожаҳо: сабк, фалсафӣ, ирфонӣ, шакл, ташаккул, ашъор, ҳикоят, тамсил, зарбулмасал, рубой, таҳқиқ, таркиб, мазмун, моҳият.

ВЛИЯНИЕ МЫСЛЕЙ ИЗВЕСТНЫХ МИСТИЧЕСКИХ ЛИЦ НА РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ НАСАФИ

В ходе своих путешествий Азизуддин Насафи воспользовался благословениями знаний и добродетелей великих деятелей знания, мудрости и философии, а также излил благодать их знаний в свои произведения. С этой точки зрения, одним из первых и наиболее важных источников его сочинений являются беседы и общение с великими мудрецами мудрости и знания и их руководство, на что конкретно ссылается Насафи. Точно так же, хотя еще одним источником философских и философских трудов Насафи являются философские и мистические труды древних, он также связан с руководством и руководством этих мудрецов и ученых, поскольку большинство этих трудов он читал по рекомендации этих великих людей.

Ключевые слова: стиль, философский, мистический, форма, становление, поэзия, рассказ, притча, пословица, рубаи (четверостишие), исследование, композиция, содержание, сущность.

THE INFLUENCE OF THE THOUGHTS OF FAMOUS MYSTICAL PERSONS ON PERSONAL DEVELOPMENT

During his travels, Azizuddin Nasafi took advantage of the blessings of knowledge and virtues of the great figures of knowledge, wisdom and philosophy, and also poured out the grace of their knowledge in his works. From this point of view, one of the first and most important sources of his writings are conversations and communication with the great sages of wisdom and knowledge and their guidance, to which Nasafi specifically refers.

Similarly, although another source of Nasafi's philosophical and philosophical writings are the philosophical and mystical writings of the ancients, he is also associated with the guidance and guidance of these sages and scholars, since he read most of these works on the recommendation of these great people.

Keywords: style, philosophical, mystical, form, formation, poetry, story, parable, proverb, rubai (quatrain), research, composition, content, essence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Восиева Рухшона Курбоновна – доктори илми филология, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёт, декани факултети филологияи

тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Рудаки, 121 Тел: (+99237) 2329565. E-mail: v.rukhshona@mail.ru

Сатторов Хабибулло Ҷабборович ассистенти кафедраи назария ва таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, **почтаи электронӣ:** sattori1990@mail.ru. Тел.: 992987822221

Сведения об авторах: Восиева Рухшона Курбоновна - доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы, декан факультета таджикской филологии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айнӣ, Адрес: 734019, г. Душанбе, ул.Рудаки, 121 Тел: (+992 37) 2329565. E-mail: v.rukhshona@mail.ru

Сатторов Хабибулло Джабборович, старший преподаватель кафедры теории и истории таджикской литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ, e-mail: sattori1990@mail.ru. Телефон: 992987822221

About the authors: Vosieva Rukhshona - Doctor of Philology, professor of department of the theory and history of Literature, dean of tajik philology faculty Tajik State university of pedagogical by S. Aini, Address: 734019, , Dushanbe, Rudaki st., 121 Tel: (+992 37) 2329565. E-mail: v.rukhshona@mail.ru

Sattorov Khabibullo Jabborovich, Senior Lecturer at Chair of Theory and History of Tajik Literature of the Tajik State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Ayni, E-mail: sattori1990@mail.ru. Tel.: 992987822221

УДК:891.550.092

ШИНОХТИ МОҲЯТИ ХИРАД ВА АНДАРЗ ДАР МАСНАВИИ «ОРИФНОМА»

Анзурати Маликзод

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Абушакури Балхӣ шоири ҳамасри Устод Рӯдакӣ буда, бино ба қавли аллома Шиблии Нуъмонӣ, «дар соли 336 ҳичрӣ» [14, 43] мезистааст, аммо таърихи вафоти ӯ ба таври дақиқ маълум нест.

Манучехрии Домғонӣ куняи ин шоирро зикр карда, ӯро дар радифи шоирони бузурги Хуросон- Рӯдакиву Шаҳид ва Булфатҳи Бустӣ зикр кардааст:

Аз ҳакимони Хуросон ку Шаҳиду Рӯдакӣ,
Бушакури Балхиву Булфатҳи Бустӣ ҳуказо [9, 47].

Профессор Холиқ Мирзозода дар бораи шоири андарзгӯй будани Абушакур ба таври нисбатан муфассал ибрози назар кардааст [215-216].

Баъдан адабиётшинос Аълоҳон Афсаҳзод низ дар бораи яке аз ҳамасрони намоёни устод Рӯдакӣ будани Абушакур бо овардани абёти ин шоир андеша баён доштааст [7, 102-104].

Абушакури Балхиро чун шоири бузурги ҳаким ва муаллими фанни ахлоқу ҳикмат дар адабиёти аҳди Сомонӣ номидан равоост. Зеро «ӯ аз шукру офарин бор меоварад ва «Офариннома» яке аз самароти шаҷараи шукри Абушакур аст», гуфта баҳо додани Авфии гавҳаршинос ба фаъолияти шоирии ӯ, пеш аз ҳама ба андарзгӯйӣ ва хирадгароиву ҳикматписандии Абушакур иртибот мегирад [3, 500] . Модоме ки аз қавли Авфӣ «Офариннома» «яке аз самараи шаҷараи шукри ӯ» бошад, пас гуфтан мумкин аст, ки Абӯшакури Балхӣ осори зиёде бахшида ба ахлоқ таълиф карда будааст, аммо онҳоро турктозиҳои арсаи таърих аз байн бурдаанд.

Панду андарз гуфтан, яке аз мавзуъҳои писандидаи Абушакур будааст. Аз ашъори ба сурати пароканда ва пора-пора боқӣ мондаи Абушакур низ байтҳои пандомӯзонае барҷой мондааст, ки ба инсон дарси дурустиву ростӣ, омӯзиши илм, хулқи писандида ва некоииниву накукорино талқин менамояд. Масалан, байтҳои зерини Абушакур, ки ба шакли қитъа ва фардбайт боқӣ мондаанд, ситояндаи ахлоқи наку ва донишу некандешиянд:

Агар Қорун шавӣ 3-алфактани мол,
Шавӣ дар зерӣ пой хок помол [6, 140].

* * *

Морро харчанд бехтар парварӣ,
Чун яке хашм оварад, кайфар барӣ.
Сифла феъли мор дорад беҳабар,
Ҷаҳд кун, то сӯи сифла нангарӣ [6, 149].

Аммо номи Абушакурро ҳамчун шоири ҳақим ва хирадгарои замони Сомониён имрӯз асосан ба шарофати мавҷудияти маснавии «Офариннома»-и ӯ мешиносанд, зеро аз ин маснавӣ байтҳои бештаре боқӣ мондааст. «Бо вучуди парокандагӣ ва бо мазмуни худ бо ҳамдигар гоҳе беиртибот будани бештари байтҳои боқӣ мондаи «Офариннома» маснавии ахлоқӣ, яъне асари пандомӯзона будани он равшан маълум мешавад» [11, 8].

Дарвоқеъ «Офариннома» шояд яке аз нахустин маснавиҳои ахлоқии адабиёти давраи Сомониён бошад, ки мазмуни асосии он комилан панду ахлоқ аст. Ва имрӯз ба ҷуз аз ин маснавӣ аз ин давра намунаи комилтари дигареро дар мавзӯи ахлоқ дар даст надорем. Ин маснавию шояд Абушакури Балхӣ дар дарбор ва бо хоҳиши шоҳ ва ё шоҳзодае аз хонадони Сомониён иншо карда бошад [3,8], аммо дар ин бора низ санаде нест. Бино бар сабаби он, ки дар маснавӣ масоили зиёде ахлоқӣ ба тарзи пандгуна ва машваратомезона баррасӣ шудаду масъалаи хираду дониш чун мавзӯи меҳварии он ба таври ҳақимона баррасӣ ва аҳаммияти он муқаррар таъкид мешавад, онро шояд шоири ҳақим махсус ба ҳайси дастуре ё барномаи комили ахлоқие барои шоҳони замонаш иншо карда бошад.

Мумкин аст Абӯшакури хирадгаро онро бевосита бо хоҳиши ботинии ҳеш барои тамоми ҳамзамононаш ва ё ин, ки барои фарзандаш навишта бошад, зеро андарзгӯӣ яке аз мавзуъҳои аслии адабиёти эҳёи даврони Сомониён ба шумор меомад. Тарбияти инсони хирадманду огоҳ вазифаи меҳварии адабиёти ин аҳд доништа мешуд. Ва дидани инсони ормонии аз ҳар нигоҳ баркамолу хирадманд ормони аслии шоирону адибон ва шахсиятҳои барҷастае ба монанди Абушакур ва ҳамзамонони ӯ будааст [1, 20]. Зеро аҳди Сомониён замони арзиши бештаре пайдо кардани суннату оинҳои гузаштаи ниёгон ва бедориву ҳувияти миллӣ ва инсонии мардум мебошад. Бино бар ин, дар ин давра тарғиби ғояҳои олиии инсонсоз дар адабиёт мавқеи бештаре касб намуд ва пайдоиши ин гуна маснавиҳои бузургҳаҷми ахлоқӣ вобаста ба зарурат ва тақозои маънавии ҳуди замон низ будааст.

Аз тарафи дигар хирадгароӣ ва бо нуруи ақлу заковати инсонӣ зистан ва аз равшанӣ донишу ақл нигариш ба ҷаҳон ва шинохти хирадмандонаи воқеаву ҳодисаҳои он яке аз суннатҳои роиҷи мардуми эронитабор будааст, ки дар замони салтанати Сомониён ингуна суннатҳои асили миллӣ эҳёи тоза пайдо карда будаанд. Бинобар ин, таълифи «Офариннома», ки як навъ ҳамоисаи маънавии ҳувиятсоз аст, бегумон ба раванди бедории фикрӣ ва маънавии ҷомеа ва шинохти бомароми асолатҳои аҷдодии ниёгон рабт мегирад.

Дарвоқеъ, байтҳое, ки аз ин маснавӣ боқӣ мондаанд «мазмунан яклухт ва бо якдигар алоқаманд набуда, ба боб ва лавҳаҳои гуногуни асар дахл доранд» [11, 8], гуфтани адабиётшинос Садрӣ Саъдиев воқеият дорад. Зеро дар саросари ин маснавии андарзӣ гоҳе байтҳои аз назари мазмун ва баррасии мавзӯ ба ҳамдигар берабт ба назар мерасанд ва гоҳе як мазмун пурра баён нашуда, мавзӯи дигар оғоз мешавад. Ва равшан аён аст, ки маснавии «Офариннома» пора-пора аз сарчашмаҳои қадим ва ҷунгу фарҳангномаҳои гуногун ғирдоварӣ шудаду он порабайтҳоро муҳаққиқон чун заршиноси боназokat гоҳе аз рӯйи мувофиқати мазмуну таносуби маънӣ шартан

пайи ҳам ҷойгузин намудаву 328 байти онро бозсозӣ ва дар ихтиёри имрӯзиён қарор додаанд. Дар ҳар сурат боиси хушнудист, ки ин миқдор аз маснавии «Офариннома»-ро дар даст дорем ва он бо байтҳои зерин оғоз мешавад:

Хирадманд донад, ки покию шарм
Дурустию рогию гуфтори нарм
Бувад ҳӯи покони ҳӯи малак,
Чи андар замини чи андар фалак [6, 150].

Ҳамон гуна, ки маълум аст, Абушақури Балхӣ покиву шарм, дурустию ростӣ ва гуфтори нармро аз хислатҳои медонад, ки бояд малак дар осмону инсон дар замин дорои он бошад.

Ва муҳотаби Абӯшақури хирадгаро низ шахси хирадманду хираддӯст аст, бино бар ин «хирадманд донад», яъне хирадманд гувоҳӣ дода метавонад гуфта, сухан оғоз мекунад. Аз байтҳои нахустини маснавӣ маълум мешавад, ки ҳадафи Абушақур аз иншои ин маснавӣ ташвиқи ахлоқи неку писандидаи инсонӣ ва ба камолоти маънавӣ ҳидоят кардани инсон будааст. Ба маънии дигар, шоири ҳаким ғариштахисолӣ ва малакгунагии инсонро орзу кардааст. Покизатинатӣ ва сафои руҳи инсонро хостааст.

Пас аз баёни ормони олии ҳунарии хеш, ки бо ҳикмат иртибот дорад ва шоири ҳаким ҳулки неку писандидаи ғариштагиро дар тинати инсонҳои заминӣ парваридан меҷӯяд, масъалаи хираду донишро масъулоне баён менамояд. Шоири ҳаким моҳияти хирадро ин гуна шарҳ медиҳад:

Хирадманд гӯяд хирад подшост,
Ки бар хосу бар ом фармонравост.
Хирадро тани одамии лашкар аст,
Ҳама шахвату орзу чокар аст.
Хирад чун надонӣ биёмӯзадат,
Чу пажмурда гардӣ, барафрӯзадат.
Хирад бемиёнчию бераҳнамой
Бидонад, ки ҳаст ин ҷаҳонро Худой [6, 150].

Хирадро ба гунаи рамз ва нуктасанҷона подшоҳи мутлақи фармонраво бар хосу оми кишвари тан ва бадани инсонро лашкару хоҳишу орзуҳои нафсонии одамо ро чокар номидани Абушақури хирадманд тасодуфӣ ва бо тақозои лутфу суханпардозии ҳунарии шоирона иттифоқ наафта, балки ҳақиқати аслии шинохти ниёзи ботинии инсонро ҳакимона ба баррасӣ гирифтани шоири хирадгаро бояд донист.

Ин гуна баррасии амиқи ҳакимонаи хирад, пеш аз ҳама, аз **рисолатдории адабӣ** ва дарки **масъулияти баланди ҳунарии шоири ҳакиму хирадгаро** дар масъалаи таъхир накардан дар тарғиби ғояҳои инсонсоз ва тарбиятгар сарчашма гирифтааст. Аз **масъулияти зебоипарваронаи суханвари ҳунарманде** шаҳодат медиҳад, ки **ормони ҳунарий ва адабии ҳикматбунёди** ӯ тарбияи инсони хирадманди ғариштахӯ аст.

Ва дар кишвари тан ҳукмраво будани подшоҳи мутлақе бо номи **хирадро** ҳатмӣ донистани шоири ҳаким таъкиди он нукта аст, ки инсони бохирад ҳамеша комғору хушбахт, шодмону кушодарӯй аст ва бидуни миёнҷиву раҳнамое «Бидонад, ки ҳаст ин ҷаҳонро Худой». Ба ифодаи дигар шахси бохирад худшиносу худгоҳ аст ва бо ёрии хирад аз орзуву хоҳишҳои нозури рӯзгор худро барканор ниғаҳ дошта метавонад ва пайваста дар роҳи омӯзиш ва тақомули маънавии хеш хоҳад буд. Ва ҷаҳонро низ бо шинохти хирадмандона ва муносибати оқилонаи худ зебову ҷойи амн хоҳад сохт.

Дар байтҳои дигари маснавӣ Абушақур шахси хирадмандро дорои виқор ва шукӯҳу тавоноӣ ва неруи бузурги зиндагибахше медонад, ки онро аз каси нодони бехирад куллан тафовут медиҳад.

Хирадро подшоҳи меҳрубон дар кишвари сиришти инсон медонаду орзуҳои зудтағйирёбандаи инсонро гург меномад. Агар хиради подшоҳу меҳрубон дуруст шубонӣ накунад, он гоҳ орзуҳои чун гург дарранда ҳастии маънавии инсонро зоил хоҳад кард:

Хирадманд гӯяд: Ман аз ҳар гурӯҳ,
Хирадмандро беш дидам шукӯҳ.
Хирад подшоҳе бувад меҳрубон,
Бувад орзу гургу ӯ чун шубон [6, 150].

Шоири ҳаким бо муқаррар таъкид намудани аҳаммияти **хирад** дар рӯзгори инсон, дар андешаи парвариши хушу зеҳни инсон аст. Ӯ худро масъули ҳақиқии тарбияи некӣ ва хирад дар тинату шуури инсонҳо медонад. Абушакур рисолати адабӣ ва ҳақимии худро маҳз дар тарбияти инсони хирадманду ақлгаро ва ҳикматписанд мебинад. Хирад дар тинати инсони ормонии Абушакур беҳтар аз ҳисси биной ва афзунтар аз доноияст:

Хирад беҳтар аз чашму биноияст,
На биной, афзун зи доноияст [2.150].

Биноии мутлақи инсонро дар донишу хирадмандии ӯ дониستاني Абушакури ақлгаро тасодуфӣ набуда, балки ин ақида аз ҳамон фалсафаи амиқи хирадгароеънаи ориёӣ сарчашма гирифтааст, ки устод Рӯдакӣ низ намунаи барҷастаи ин гуна шинохтро дар ин абёти маъруфи хеш баён дошта буд:

Ин ҷаҳонро нигар ба чашми хирад,
Не бад он чашм, к-андар ӯ нигарӣ.
Ҳамчу дарёст в-аз накукорӣ,
Киштие соз, то бад он гузарӣ [2, 176].

Бинобар эътибору шукӯҳ ва шавкати хирад дар рӯзгори одамӣ дуои олӣ ва неки Абушакур ба мухотабаш низ соҳибхираду пуршукӯҳ дидани ӯст. Орзуи неки ӯ он аст, ки хирад роҳбари сардори ҳамешагии инсон бошад:

Хирад бод ҳамвора солори ту,
Мабод аз ҷаҳон ҷуз хирад ёри ту [6, 150].

Абушакури Балхӣ хирад ва аҳаммияти онро дар рӯзгори инсон бо ҷузъиёташ маънидод кардааст. Маънидоди хирад аз тарафи Абушакури Балхӣ шарҳи умумӣ ва шиоргунае набуда, балки шинохти амиқу ҳақимонаи хирад ва маънидоди нақши инсони хирадманд дар рӯзгор аст.

Шинохти фалсафӣ ва хирадгароеънаи ҷаҳоншинохтии Абушакури Балхиро аз шоирони ҳамрӯзгораш танҳо бо ҳақим Фирдавсӣ ва дар асрҳои баъдӣ ба ҳақим Носири Хусрави Қубодиёнӣ қиёс кардан мумкин аст.

Аён мегардад, ки ин ду шоири бузурги ҳақим аз андешаҳои хирадгароеънаи Абушакури Балхӣ бештар таъсир бардоштаанд.

Ҳамин тавр, пас аз шарҳи муфассали хирад, ё ин ки таъкиди нақши он дар рӯзгори Абушакури Балхӣ ба тафсири аҳаммияти дониш дар ҳаёти инсон машғул шудааст. Илму донишро барои инсон муҳим арзёбӣ кардааст.

Ба андешаи Абушакур ёрмандӣ ба инсонҳои дигар ва шаъну шукӯҳи инсон танҳо тавассути дониш ба даст меояд, на ба василаи симу зарру дорой:

Хирадманд гӯяд, ки таъйиду фар,
Ба дониш ба мардум расад на ба зар.

Чу доно шавад марди бахшандакаф,
Мар ӯро расад бар ҳақиқат шараф [6, 150].

Шоири ҳаким илму донишро ягона сармое медонад, ки танҳо ба воситаи он ҷаҳонро шинохтан ва риштану тофтан мумкин мешаваду бас:

Ҷаҳонро ба дониш тавон ёфтан,
Ба дониш тавон риштану тофтан [6, 151].

Абушакур волоият ва шарофати инсонро вобаста ба пояи донишу хиради ӯ медонад. Ба инсон панд медиҳад, ки барои воло шудан, ҳатман доно шудан лозим аст, зеро доноӣ ягона воситаи вологардонандаи қадри инсон доништа мешавад ва аз ҳама волотару шарофатмандтар он кас аст, ки донотар аст:

Бад-он кӯш, то зуд доно шавӣ,
Чу доно шавӣ, зуд воло шавӣ.
На донотар он кас, ки волотар аст,
Ки волотар он кас, ки донотар аст [6, 151].

Концепсияи ахлокии Абушакури Балхӣ дар «Офариннома» дар асоси ҳамон мавқеи хирадгарии ӯ тарҳрезӣ шудааст. Ҷавҳари андарзу андешаҳои инсонсози ахлокии ӯ бар пояи хираддӯстӣ ва хирадмандии ӯ баён шудаанд.

Бино бар ин, панду андарзи ҳакимонаи Абушакури Балхӣ насиҳати сахлу сода ва хушку берӯҳи ҳолӣ аз ҳикмати рӯзгорон нест, ки танҳо барои насиҳати бетарафоне чун ҳар инсони маъмулӣ гуфта шуда бошад, балки андарзи Абушакур пандномаи амиқи комилан аз таҷрибаҳои рӯзгор ҳосилкардаи ин шоири ҳаким аст.

Он панду андарзест, ки аз тарафи инсони баркамолу босалоҳияте, ки ормони асосии инсонӣ ва ҳунарии ӯ тарбият кардани инсони аз ҳар ҷиҳат комили хирадманд аст. Бешакку тардид маҷмӯи ҳикматҳои дар «Офариннома» баёншударо Абушакри Балхӣ дар сохтани дунёи маънавии хеш таҷриба кардаву лаззати муъҷизаосои ба камоли инсонӣ расиданро ҷашидааст, бино бар он, ҳаққи комили андарзгӯӣ ба дигаронро дарёфтааст.

Ба маънии дигар он панди ҳикматдор ва таҷрибашуда дар тайи рӯзгорони дарози ниёғони муаллиф ва ҳуди ӯ мебошад. Маснавии Абушакур пандномаест, ки аз тарафи устои панд, шахси ҳакиму донишваре гуфта шудаву ба хонанда таъсири амиқе мегузорад. Андешаҳои Абушакур хусусан дар боби хираду дониш роҳнамо ва дастури асосии ахлокии инсони ҳама замонаҳо буда метавонад. Чун он аз тарафи инсони ҳаким ва пандгӯӣ таълиф шудааст. Абушакур ҳакимест, ки дар дараҷаи пандгӯӣ ва устои беғарази ахлоқ қарор доштааст ва худро сазовори панд гуфтан доништааст. Бино бар ин, ин гуна панд, панди таъсиргузору амалӣ ва бидуни тардиду шакке пазируфтанист.

Ҳаким Носири Хусравро дар хусуси кӣ сазовори панд гуфтан аст, абёти хубест:

Пандам чӣ диҳӣ? Нахуст худро
Муҳкам камаре зи панд барбанд!
Чун худ накунӣ, чунонки гӯӣ,
Панди ту бувад дурӯғу тарфанд.
Панд аз ҳукамо пазир, азоро-к
Ҳикмат падар асту панд фарзанд
Зӣ марди ҳаким дар ҷаҳон нест,
Хуштар ба маза зи қанд ҷуз панд
Панде ба маза чу қанд бишнава,
Беайб чу порай Самарқанд [10, 87].

Панди Абушакури Балхӣ панди ба қавли ҳаким Носири Хусрав ширину бамаза мисли канд ва беайбу нуқс чун пораи Самарқанд аст. Панди шахси дунёдида ва ҳакиму хирадгарост, панди зиндагӣ ва таровида аз ҳикмату дониш ва шинохту дарки файласуфонаи воқеияти зиндагист. Абушакур падари ҳикмати амалӣ ва панду андарз аст ба қавли Носири Хусрав. Ва муҳимтар аз ҳама бино ба қавли Абдурахмони Ҷомӣ «ҳаким касеро гӯянд, ки ҳақиқати чизҳоро ба он қадар ки тавонад, бидонад ва амал ба муқтазои он чи тааллуқ ба амал дорад, маликаи нафси худ гардонад», ки ин гуфтаҳо ба шахсияти Абушакури Балхӣ мувофиқат мекунад [1, 346].

Ҳамин тавр, ҳар он нуктаи ахлокиро, ки хусусан дар бораи моҳияти дониш ва шахси донишманд гуфтааст, гумон мекунам аз мушоҳидаҳои воқеияти ҳол ва зиндагии замони ҳуди ин ҳакими маъруф ва донишмандони ҳамзамонаш ҳосил шудааст. Таваҷҷӯҳи ғавқулода ва арҷгузории шоҳони хирадманду донои аҳди Сомонӣ ба хидмати донишмандони бузурги ҳирфай боиси гуфтугӯи дostonу маснавҳои мондагоре чун «Офариннома» шудааст. Масалан, дар намунаи зерин, ки суҳан дар бораи воло будани кадрӯ қимат ва манзалати шахси донишманд меравад, чунин таъкид намудани Абушакури Балхӣ, ба андешаи мо, аз воқеияти ҳоли замонаш панд гуфтани ӯро тасдиқ менамояд:

Набинӣ зи шоҳон абар тахту гоҳ
Зи донандагон боз чӯянд роҳ.
Агарчи бимонанд деру дароз,
Ба доно бувадшон ҳамеша ниёз [6, 151].

«набинӣ» гуфта мурочиат намудани шоир ба андешаи мо ишора, ба таваҷҷӯҳ ва кадршиносии шоҳони замон нисбат ба донишмандони рӯзгорашро ифода мекунад. Дар баробари ситоиши шахси донишманд бедонишонро мазаммат кардани Абушакур табиист:

Абедонишон бори ту кай кашанд,
Абедонишон душмани донишанд [6, 151].

Ва ҳар як нуктаи ахлоқие, ки пас аз ситоиши хираду дониш аз қабилҳои некоиинӣ, некандешӣ, ростиву покизагӣ, дӯст гирифтани, одоби суҳангӯӣ ва монанди инҳо матраҳ мешавад, ба ҳамон масъалаи хираду доноӣ иртиботи мантиқӣ дорад. Масалан, дар масъалаи суҳангӯиву суҳандонӣ чунин панд медиҳад:

Чу ёкут бояд суҳан безуфон,
Сабуксанг, лекин баҳояш гарон.
Суҳан то нагӯӣ, туро зердаст
Забардаст шуд, к-аз даҳони ту ҷаст.
Касе, к-ӯ ба некусуҳан шод нест,
Бар ӯ неку бад ҳарчи бошад якест.
Суҳан, к-андар ӯ суд на, ҷуз зиён,
Набояд, ки ронда шавад бар забон.
Суҳан гарчи бошад гаронмоятар,
Фурӯмоя гардад зи камсоятар.
Суҳан, к-аз даҳони бузургон равад,
Чу неку бувад, дostonе шавад [6, 151-152].

Абушакур дар ин байтҳо дар бораи одоби суҳангӯӣ панд додааст ва ҳамаи он нуктаҳоеро, ки дар бораи тарзи суҳангӯӣ баён кардааст, бегумон ба донишу хиради суҳангӯ иртибот мегирад. Тарзи суҳангӯиҳои инсон вобаста ба сатҳи хираду дониш ва одоби ахлоқӣ ӯст.

Пас, аз одоби сухангӯӣ дар бораи иқтидор ва неруи созандагии сухан чунин абёти ҳакимонае гуфтааст:

Шунидам, ки бошад забони сухан
Чу алмоси буррону теги кухан.
Сухан бифканад минбару дорро,
Зи сӯрох берун кашад морро.
Сухан захру позахру гарм асту сард,
Сухан талху ширину дармони дард [6, 152].

Ба маврид ва муносиб сухан гуфтанро Абушакур яке аз шартҳои одоби сухангӯӣ доништааст:

Сухан чун на барҷой гӯё шавад,
Мар он пойгохро, ки чӯё шавад.
Бари ҳар сухан бори гӯё шавад,
Чунон к-оби дарё ба дарё шавад.
Сухан, к-аз даҳон ноҳумоюн ҷаҳад,
Чу морест, к-аз хона берун ҷаҳад.
Нигаҳ дор аз ӯ хештан, чун сазад,
Ки наздиктарро сабуктар газад [6, 152].

Сухани нохушу ноҳумоюнро мисли море медонад, ки аз хона ногаҳ берун ҷаҳидаву қасди газидани касеро мекунад. Каси «ноҳумоюнгӯӣ» шахси бедонишу беҳирад аст.

Пас аз ин дар бораи пайваста омӯхтану гирд овардани ганҷи дониш сухан мегӯяд. Панд медиҳад, ки ҳарчанд инсон дониши зиёде ҳам дошта бошад, зарур аст, ки аз донои дигар бишнаваду пайваста пайи такмили дониш бошад.

Туро гарчи дониш ба гардун расад,
Зи донои дигар шунудан сазад.
Чӣ гуфтанд дар достони дароз
Набошад кас аз раҳнамун бениёз [6, 153].

Дар бораи баддилону бадманишон ва аён будани бадандешиашон аз пешонии онон чунин мегӯяд:

Бад андар дил арчанд пинҳон бувад,
Зи пешонии мард тобон бувад [6, 153].

Дар хусуси кудрату неруи дӯстӣ ва ҳамдиливу ягонагии инсонҳо Абушакур ин гуна панд додааст:

Шавад дӯст аз дӯст ораста
Чу бо эманӣ мардум аз хоста.
Ҳама чиз пирӣ пазирад, бидон,
Магар дӯстӣ, к-он бимонад ҷавон.
Ду чиз аз дил андӯх берун барад:
Руҳи дӯст, овози марди хирад.
Бувад дӯст мар дӯстро чун сипар,
Беҳ аз дӯст мардум кӣ бошад дигар? [6, 153].

Дар баробари ситоиши дӯстӣ ва аҳаммияти дӯст гирифтани дар бораи бадхоҳиву душманӣ ва зарари хашму нафрат андарз мегӯяд. Ва пас аз он дар бораи нури чашми инсон будани фарзанд суҳан меронад:

Ду чашмат ба фарзанд равшан бувад,
Агарчанд фарзанд душман бувад
Зи пеши писар марг хоҳад падар,
Ту душман шунидӣ зи ҷон дӯсттар.
Бикоҳад зи ранҷи ту ҳам ранҷи ту,
В-аз осонӣ осонию ганҷи ту [6, 155-156].

Фарзандро Абушакур ганҷе медонад, ки волидайн бояд барои ин ганҷи бебадал ва «душман»-и аз ҷон дӯсттараш ранҷ бибарад ва ранҷи волидайн он аст, ки ўро хангоми кӯдакию наврасияш тарбият намояд ва аз каҷиҳо бигардонаду ба ростӣ ҳидоят намояд. Мисли боғбоне бошад, ки барои парвариш ва сарсабзии ниҳоли зиндагияш – фарзанд ҳамеша дар ранҷу заҳмати ширин бошад. Чун ниҳолро хангоми кӯчақӣ ба ҳар самт гардондан мумкин аст ва чун бузург шавад, реша дағонад, ба дигар самт кашидани он мушкӣ ва номумкин мегардад. Ба андешаи Абушакур тарбияти фарзанд низ дар кӯдакияш натиҷаи хуб хоҳад дод:

Ба хангоми барноию кӯдақӣ,
Ба дониш тавон ёфтани зирақӣ.
Дарахте, ки кӯчақ бувад боғбон
Бигардонад ўро, ҷу хоҳад ҷунон
Ҷу гардад калон, боз нағвонадаш,
Ки аз каҷию ҳам бигардонадаш [6, 156].

Пас аз ин Абушакури Балхӣ ҷамъ овардани миқдоре дираму хостаро, ки барои зиндагии инсон зарур аст ва моёи ба камол расидани ў мегардад, тавсия медиҳад. Дирамро, ки бо ранҷ ҳосил мешавад, бояд барои гирд овардани дониш сарф намуд:

Дирам моёи ранҷу доноӣ аст,
Дирам гирд кун, то тавоноӣ аст.
Ҷу пушт аст мар мардро хоста,
Киро хоста, қораш ораста.
Бияфзоӣ аз хоста ҳушу роӣ,
Тихидастро дил набошад ба ҷой.
Тавонгар барад офарин солу мох,
Ва дарғеш нағрин барад беғуноҳ [6, 156].

Абушакури Балхӣ тани инсонро таҳаммулқунандаи тамоми саҳтиҳо ва хуррамиҳои зиндагӣ медонад ва таъкид менамояд: модоме ки инсон ба ҳама саҳтиҳо сабрқунанда ва тобовар аст, бояд ба ранҷи омӯхтани қамолоти инсонӣ машғул гардад. Ба заҳмати омӯзиш тан додану таҳаммул намудан ва дониши фаровон ба даст овардани инсон ўро ба мартабаи баланд мерасонад:

Ҷунон қард Яздон тани одамӣ,
Ки бардорад ў саҳтию хуррамӣ.
Бар он парварад қас, ҳамепарварӣ,
Биёӣ ба ҳар роҳ, қ-аш оварӣ [6, 156].

Пайваста омӯхтани дониш ба даст овардани инсон ўро аз ҷаҳлу нодонӣ раҳой мебахшад:

Биёмӯз, то зиндаи рӯзу шаб,
Чунин гуфт доно, ки бикшод лаб.
Ниҳоди танат худ чунин омадаст,
Ки аз маҳ ба дониш гузин омадаст.
Шунидам, ки бар шоҳ фаррух бувад,
Ки дастур покизапосух бувад.
Наёяд-ш дастури нодон ба кор,
Дабирони нодони ноустувор [6, 156].

Абушакури Балхӣ дар «Офариннома» дар бораи шоҳ ва чигунагии дабирону мушовирони ӯ низ ибрози ақида мекунад. Аз панди ӯ шоҳону дабирон низ баҳрааманд мегарданд. Устувориҳои тахти салтанат ва пойдории мулкро аз чунин хислатҳои неку писандидаи шоҳ вобаста медонад:

Бувад подшоҳ мустаҳиктар касе,
Ки дорад ниғаҳ чизу дорад басе.
Агар ом дорад ҳаме хоста,
Бад-он то бувад кораш ораста.
Пас ин шоҳро беҳ, ки дорад нигоҳ,
Ки бар омма ҳамчун шубон аст шоҳ.
Чу хусрав надорад, чу хоҳанд аз ӯ,
Ҳаққи мардумон, чун гузорад, бигӯ [6, 157].

Адлу додро бунёди салтанати шоҳ ва дин медонад:

Хирадманд гӯяд, ки бар адлу дод
Бувад подшоҳию динро ниҳод.
Беҳин коре андар ҷаҳон он бувад,
Ки монандаи кори Яздон бувад [6, 157].

Ҳаким Абушакур панд медиҳад, ки ҳангоми ба шоҳ наздик будан ҳештандор ва устувор бояд монд:

Шунидам, ки оташ бувад подшоҳ,
Ба наздики оташ кӣ чӯяд паноҳ?
Ту донӣ, ки бар дарғаҳи шаҳриёр
Бувад ҳештан доштан саҳт кор.
Дил аз ҳайбати шоҳ хира шавад,
Бад-ӯ чашми бинанда тира шавад
Агар подшоро ту бошӣ писар,
Ҳаметарс аз ӯ, гар бибояд-т сар.
Ба роҳе, ки мард андар ояд ба сар,
Ба он роҳ низаш набояд гузар [6, 157].

Дастури ахлоқии Абушакур барномаи мукаммали ахлоқӣ ва андарзиест, ки барои комили хирадманд тарбия ёфтани инсон навишта шудааст. Як инсони комили хирадманд кадом хислатҳоро бояд доро бошад, дар маснавии ахлоқии Абушакур тавсиф шудааст. Панду андарзи Абушакур барои камолоти маънавии инсон ва дар тинати ӯ тарбия намудани хислатҳои неки инсонӣ равона шудааст. Мухотаби ин дастурномаи тарбиявӣ подшоҳу вазир, дабиру сипоҳ, кишоварзу оҳангар ва дар маҷмӯъ кулли инсон аст. Абушакури Балхӣ барои тамоми инсонҳо сарфи назар аз касбу ҳирфа ва мавқеи иҷтимоияшон пайваستا омӯхтан ва ҳамеша ба сӯйи

камолоти маънавӣ майл намуданро панд додааст. Хитоби ӯ ба инсон «Биёмӯз» аст. /Биёмӯз ҳарчанд битвониё,/ Магар хештан шод гардониё. [6, 162]

Абушакур бекор нишастану вақт ба беҳудагӣ зоеъ намуданро саҳт мазаммат намуда, мудом аз пайи омӯзиш ва такмили дониш буданро ба инсон талқин менамояд.

Ба кишоварз ва оҳангару бофанда, ки аз пешаҳои муҳимми ҳаёти инсонанд, панд медиҳад, ки доим ба пешаи худ машғул бошанд ва бекор нишастани онҳоро кори беҳуда медонад:

Кишоварзу оҳангару пойбоф
Чу бекор бошанд, саршон бикоф! [6, 168].

Ин гуна пандҳои омӯзандаро, ки тору пуди онҳо аз хирад танида шудаанд ва инсонро ба роҳи неку писандида ва камолоти маънавӣ ҳидоят менамоянд, Абушакури Балхӣ бо роҳҳои гуногун ҳосил кардаву санҷида ва амиқ омӯхтааст. Аз маснави «Офариннома» аён аст, сарчашмаҳои ахлоқие, ки ҳамчун заминаи асосӣ ва бунёди барои таълифи он хидмат кардаанд, инҳоянд:

Якум. Нахустин заминаи муътамад ва ба вучудоварандаи «Офариннома»-и ҳакимонаи Абӯшакурро яқинан ҳамон суннатҳои асилу маъмули ҳикматомези зиндагии **пандвору андарзгуна** ва таҷрибаи ғании **рӯзгори хирадбунёд** ва **озодманишонаи ориёиёни озоданаҷод** ташкил намудааст. Ба маънии дигар таҷрибаи дар дарозии замонҳо сайқалдидаву аз имтиҳонҳои зиёди рӯзгор гузашта ва ба панди судманд табдилёфтаи андӯхтаҳои ниёғони хирадманди ориёиён намунаи ибрат ва сазовори офарину шукр аст, ки маҷмӯи онҳоро Абӯшакури ҳикматписанд дар шакли «Офариннома» гирд овардааст.

Дуюм. Абушакур аз маҷмуи пандномаҳое, ки пеш аз ӯ хусусан дар замони Сосониён навишта шудаву миёни мардум чун дастури ахлоқӣ маълум будаанд, хабар доштааст. Хусусан, аз пандномаҳои «Хусрави Қубодон», «Панднома»-и Бузургмехри ҳаким ва «Андарзномаи Анӯшервон» на танҳо оғай доштааст, балки ба назари мо таъсир ҳам бардоштааст. Ва дар аксари маврид, ки дар «Офариннома» хангоми зикри панде бо таъбири «хирадманд гӯяд» оғоз менамояд, ба андешаи мо огоҳии Абӯшакурро аз пандномаҳои пешин тасдиқ менамояд, яъне ӯ аз пандномаҳои мазкур ёд меорад. Масалан:

Хирадманд гӯяд, ки бунёди ҳӯй
Зи шарм асту дониш ниғаҳбони ӯй [6, 159].

Хирадманд гӯяд, ки зан он батар,
Ки ӯ мардхӯ бошаду мардфар.
Бас аст ин шараф ҳӯи покизаро,
Ки монад зани хуб дӯшизаро [6, 160].

Сеюм. Аз пандномаҳои Зардушт ва дини беҳӣ хуб оғай доштану таъсир пазируфтани ӯ хангоми таълифи «Офариннома» аз ин байти Абушакур аён мегардад:

Чунин хондам аз дафтари Зардухшшт,
Ки доно бувад бегумон дар биҳишт [6, 166].

Аз ин байт маълум аст, ки Абушакур аз дафтари Зардухшшт хондам гуфтааст, на ин ки аз касе шунидааст, яъне, аз фарҳанги гузашта хуб огоҳ будааст.

Чаҳорум, аз тариқи шунидаҳояш аз забони шахсиятҳои гуногуни замонаш барои маснави ахлоқии хеш панду андарзҳои ноёб гирд овардааст. Дар аксар маврид ҳини баёни панде аз таъбири «Шунидам» оғоз менамояд. Масалан:

Шунидам, ки чизе бувад устувор,

Ки ӯро ниғаҳбон бувад бешумор.
Магар роз, к-он гоҳ пинҳон бувад,
Ки ӯро яке тан ниғаҳбон бувад. [6, 160]

Шунидам, ки душман бувад чун булӯр,
Чу гоҳи шикастан наёбӣ, машӯр.
Пас он гаҳ чу хоҳӣ, ки то бишканӣ,
Чунон кун, ки бар санги хоро занӣ. [6, 154]

Зи доно шунидам, ки паймоншикан,
Зани чоф-чоф аст, осонфикан. [6, 170]

Панҷум, пандҳои зиёдеро дар асоси мушоҳидаҳо ва андӯхтаҳои воқеии ҳаётии худ ва ё ин ки шахсони ҷаҳонгаштаи доно ва ҳикматдон гирд овардааст:

Ҷаҳондидае дидам аз шаҳри Балх,
Зи ҳар гуна гашта ба сар бар-ш-чарх.
Хиромидани кабк бинӣ ба шах,
Ту гӯӣ зи дебо фикандаст нах [6, 163].

Шашум, аз пандномаҳо ва андарзҳои ҳиндувон низ хабардор будааст ва пандҳои судманди ононро низ дар маснавиаш зикр кардааст:

Яке панди хуб омад аз ҳиндувон,
Бар он хаставонанд нохаставон.
Бикун некӣ в-онгаҳ бияфкан ба роҳ,
Намояндаи роҳ аз ин бад махох [6, 159].

Ҳафтум, аз нуктаҳо ва гуфтаҳои андарзӣ ва пандномаҳои мӯбадон ба фарзанди хеш низ дар маснави ахлоқии хеш истифода кардааст:

Касе, к-оварад рози худро падида,
Зи гетӣ ба комаш нахоҳад расид.
Ниҳуфтан сазад розро ҷовидон,
Ба ҷон боз бояд-ш бастан, ба ҷон.
Або дӯсту душман набояд кушод,
Ба фарзанд муъбад чунин кард ёд [6, 161].

Ҳаштум, аз пандномаҳо ва бовару эътиқодоти шаманӣ низ ё бо роҳи хондан ва ё бо роҳи дидану мушоҳида намудани тарзи зиндагии онҳо омӯхта ва дар маснави худ истифода намудааст:

Шаманро набинӣ чӣ гӯяд шаман,
Магӯ роз бо як тан аз анҷуман.
Бараҳна будӣ, к-омадӣ дар ҷаҳон,
Набуд бо ту чиз ошкору ниҳон [6, 161].

Нӯҳум, панду андарзҳо ва нуктаҳои ахлоқии исломӣ яке аз сарчашмаҳои бозэтимоди Абӯшакур дар офаридани «Офариннома» будааст.

1. Абдурахмони Чомӣ. Осор. Дар ҳашт ҷилд. Ҷилди ҳафтум. Ҳозиркунандаи ҷоп ва муаллифи шарҳу луғат Аълоҳон Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 1989. - 544 с.
2. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъор. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ.- Душанбе: Адиб, 2007.- 405 с.
3. Авфӣ Муҳаммад. Лубоб-ул-албоб. Бо саъй ва эҳтимоми Эдвард Браун. –Техрон, 1367, 2036 с.
4. Анзурати Маликзод. Шаҳиди Балхӣ шоири бузурги замони Сомониён. –Душанбе: Ирфон, с. 2016.- 116 с.
5. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Сталинобод, 1958, 406 с.
6. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов.- Душанбе, Адиб, 2007. 480 с.
7. Аълоҳон Афсаҳзод. Одамушшуаро Рӯдакӣ. Душанбе: Адиб, 2003. - 304 с.
8. Забехуллоҳ Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ аз оғози аҳди исломӣ то давраи Салҷуқӣ (ҷилди аввал).- Техрон, 1371.- 717 с.
9. Манучехрӣ. Мунтахабот. Ба ҷоп тайёркунанда Ҷобул Додалишоев.- Душанбе. – Дониш, 1974.- 176 с.
10. Носири Хусрав. Девони ашъор. Таҳияи матн ва шарҳи луғот аз Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ ва Мубашшир Акбарзод.- Душанбе: Адиб, 2010.- 480 с.
11. Садри Саъдиев. Ба дониш тавон ёфтан бартарӣ. Дар кит: Бӯстони маърифат (китоби дуюм) маҷмуаи мақолаҳо. - Тошканд, 2004.- 41 с.
12. Холиқ Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри XIII). Китоби 1 (I), Душанбе, Маориф, с. 1987.- 487 с.
13. Холиқзода Шоира. Абушакури Балхӣ ва осори ӯ. Душанбе. Кондор, с. 2013.- 112 с.
14. Шиблии Нуъмонӣ. Шеърлаҷам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон. Ҷилди аввал. – Техрон, 1368.- 264 с.
15. Шоирони аҳди Сомониён. Мураттибон Худой Шариф ва Абдушукури Абдусаттор.- Душанбе, Адиб, с. 1999.- 144 с.

ШИНОХТИ МОҲИЯТИ ХИРАД ВА АНДАРЗ ДАР МАСНАВИИ «ОФАРИННОМА»

Дар мақола дар бораи шоири хирадгара будани Абушакури Балхӣ баҳс шудааст. Абушакур шоирест, ки пеш аз Фирдавсӣ дар бораи хирад муфасссал ибрози андеша намуда, нақши созандаи онро дар рӯзгори инсон дар маснави «Офариннома» таъкид намудааст. Оғози ин маснави бо шарҳи хираду дониш аст. Муаллифи «Офариннома» барои инсон доштани хираду донишно ҳатмӣ медонад.

Муаллифи мақола дар асоси тадқиқоти анҷомишуда ва гуфтаҳои Абушакур саъй намудааст, ки яке аз нахустин шоирони хирадгара будани муаллифи «Офариннома»-ро ба субут расонад. Ҳамчунин собит намудааст, ки осори Абушакури Балхӣ барои шоирони андарзгӯю хирадгараи баъдӣ чун Носири Хусраву Саъдӣ ва дигарон манбаи муассири баҳрабардорӣ қарор гирифтааст.

Ҳамчунин, муаллиф дар асоси ахбори сарчашмаҳои таърихӣ масъулияти андарзгӯи Абушакурро хеле хуб муайян кардааст. Таъсирпазирии Абушакури Балхиро аз фарҳангу тамаддуни гании давраи бостон ва дар навбати худ шоири андарзгӯи таъсиргузор будани ӯро дар мисоли Носири Хусраву Саъдии Шерозӣ собит намудааст.

Калидвожаҳо: маснавӣ, таҳқиқ, хирад, донишманд, осор, маънавӣ, рӯзгор, мушоҳида, ғоя, таҳаммул, адабиёт, ҳаким, Абушакури Балхӣ, моҳият.

ПРИЗНАНИЕ МУДРОСТИ И РАЗУМА В КНИГЕ «ОФАРИННОМА»

В статье проанализируется о мудрости поэта Абушакуре Балхи. Абушакур – поэт, который еще до Фирдоуси подробно изложил свои мысли о мудрости и подчеркнул ее созидательную роль в жизни человека в маснави «Офариннома». Начало этого меснави – объяснение мудрости и знания. Автор «Офариннома» считает необходимым, чтобы человек обладал мудростью и знаниями.

Автор статьи доказывает, что автор «Офариннома» является одним из первых мудрых поэтов на основании проведенного исследования и слов Абушакура. Он также доказал, что произведения Абушакура Балхи стали эффективным источником удовольствия для более поздних поэтов и мудрецов, таких как Насир Хусров, Саади и др.

Также автор анализировал ответственный характер Абушакура на основе сведений из исторических источников как честным и истинным учителем этики. Влияние Абушакура Балхи со стороны богатой культуры и цивилизации древнего периода и, в свою очередь, его влияние как влиятельного поэта доказывается на примере Насир Хусрау и Саади Ширази.

Ключевые слова: маснави, исследование, мудрость, ученый, творчество, духовность, образ жизни, наблюдение, идея, толерантность, литература, мудрец, Абушакур Балхи, сущность.

RECOGNITION OF WISDOM AND INTELLIGENCE IN «OFARINNOMA»

The article analyzes the wise poet Abushakur Balkhi. Abushakur is a poet who lived before Firdousi, outlined in detail his thoughts about wisdom and emphasized its creative role in a person's life in the masnavi «Ofarinnoma». The beginning of this masnavi is an explanation of wisdom and knowledge. The author of «Ofarinnoma» considers it necessary that a person possess wisdom and knowledge.

The author of the article proves that the author of «Ofarinnom» is one of the first wise poets on the basis of the research and the words of Abushakur. He also proved that the works of Abushakur Balkhi became an effective source of pleasure for later poets and sages such as Nasir Khusrov, Saadi and others.

The author also analyzed the responsible nature of Abushakur on the basis of information from historical sources as an honest and true teacher of ethics. Abushakur Balkhi has a huge influence on the rich culture and civilization. He has a high status as the great poets as well as Nasir Khusraw and Saadi Shirazi.

Keywords: masnavi, research, wisdom, scientist, creativity, spirituality, lifestyle, observation, idea, tolerance, literature, sage, Abushakur Balkhi, essence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Анзурати Маликзод – ходими пешбари илмии Институти забон ва адабиёти ба Рӯдакии АМИТ, Тел: (+992) 915 04 19 75 ; E-mail: anzuratm-2005@mail.ru

Сведения об авторе: Анзурати Маликзод – ведущий научный сотрудник Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ, Тел: (+992) 915 04 19 75 ; E-mail: anzuratm-2005@mail.ru

About the author: Анзурати Маликзод – Leading Specialist of the Institute of literature and languages by name Rudaki of the National Academy of Sciences of Tajikistan Институти забон ва адабиёти ба Рӯдакии АМИТ, Тел: (+992) 915 04 19 75 ; E-mail: anzuratm-2005@mail.ru

УДК:491.59.25

МАЗМУНИ СУЖЕТ ВА УСТУХОНБАНДИИ «ХУСРАВНОМА»-И ШАЙХ АТТОРИ НИШОПУРӢ

Саида Зикаева

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ

Адабиёти классикии форсу тоҷик бо як қатор асарҳои оламшумул баҳои фароҳам овардани заминаи мусоиди илмию бадеӣ оид ба таълиму тарбияи башар нақши муассир дорад.

Сужет ва устухонбандии асари бадеӣ яке аз хусусиёти муҳимтарини осори дорои мазмуни сужети ягона мебошад. Ба ин маънӣ яке аз асарҳои маъруфи Шайх Аттори Нишопурӣ «Хусравнома» аз лиҳози дар бар гирифтани унсурҳои ҳатти сужет ва устухонбандӣ камназир аст.

Сужети достони «Хусравнома» ба назарияи сужети асари бадеӣ, ки дар китобҳои назарии адабиётшиносии ҷадид матраҳ аст, мутобиқати тамом дорад. Ин достон аз се бахш иборат буда, асари мукаммали бадеӣ, ки аз нигоҳи шакл ва мазмун ба талаботи жанри достон мутобиқати том дорад. Бино бар ин, мазмун ва сужети достонро аз рӯи назарияи маълуми **унсурҳои сужет**, ки аз лаҳзаҳои ҷудогона - **оғози воқеа (экспозитсия), инкишофи воқеа (ё худ, рабт), авҷи воқеа (кулминатсия) ё нуқтаи оӣ, ғиреҳкушоии воқеа ва хотима** иборат аст, баррасӣ мекунем.

Қисми аввали достон бахши муқаддимоти дар бар мегирад, ки аз 13 боб иборат аст. Дар ин бахш шоир суҳанро бо ҳамди Худо, наъти Пайғамбар (с), тавсифи чор халифаи ислом: Абубакр, Умар, Усмон ва Алӣ; Ҳасану Ҳусайн ва ду имом - Имом Абӯҳанифа ва Имом Шофай, таърифи Абӯлфазл ибн ар-Рабиб, Хоҷа Саъдуддин оғоз менамояд, ки аслан ба ҳатти сужет дохил намешаванд, зеро ин қисмат тобиши муқаддимаӣ дошта, ба мазмуни достон ҳамбастагӣ надорад. Шайх Аттор дар ин бахш талаботи муқаддимаи назарии классикӣ, ки дар тамоми осори манзуми гузашта ба мушоҳида мерасад, идома додааст.

Бахшҳои асосии муқаддимаҳои осори классикӣ қисмати ҳамду наъту манқабат мебошад, ки мусаннифи «Хусравнома» низ ба тартиби мазкур онҳоро дар асари хеш ҷой додааст. Дар ин бахшҳо каломи шоир оҳанги тавсифӣ гирифтааст, ки аз талаботи маъмул бармеояд. Аз ҷумла, дар ситоиши Худованди якто чунин омадааст:

Ба номи он, ки ганҷи ҷисму ҷон сохт,
Тилисми ганҷи ҷон ҳарду ҷаҳон сохт.
Ҷаҳондоре, ки пайдову ниҳон аст,
Ниҳон дар ҷисму пайдо дар ҷаҳон аст.
Ҷу зохир шуд, зухури ӯ ҷаҳон буд,
Ҷу ботин шуд, бутунаш нури ҷон буд (1, 7)

Ва дар наъти саййидулмурсалӣ, хотамуннабийӣ ҳазрати Муҳаммад, саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва саллам чунин, омадааст:

Саное, к-он варои ақлу ҷон аст,
Ҷи ҳадди шарҳу ҷи ҷои баён аст.
Санову мадҳи садре чун тавон гуфт,
Ки мадҳи ӯ Худованди ҷаҳон гуфт?!
Муҳаммад, к-офаринишро ғараз ӯст,
Мурод аз ҷавҳару ҷисму араб ӯст. (1, 19)

Ҳамин тавр, Шайх Аттор васфу ситоишро дар ҳаққи дигар халифаҳои ислом идома дода, аз ҷумла, ба ситоиши бузургии донишмандии Имоми Аъзам Абӯҳанифа низ боби махсусро бахшидааст. Таваҷҷуҳи Аттор ба абармардони илму ирфон амри тасодуфӣ набуда, аз рӯи ихлосу ақлу дониш аст, зеро Имом Абӯҳанифа шахсиятест, ки дар ҷаҳони ислом асолати Худочӯию имоншиносиро хеле содаву оммафаҳм таҳлилӣ баррасӣ намудааст.

Аз ин ҷост, ки шоир ин фақеҳи кабиру тавоноро дар мақому мартаба пас аз Пайғамбар (с) қарор дода, ӯро дар бузургиву хирадмандӣ ба Луқмони ҳаким ва дар мақоми исломӣ баргузидаи Расули ақрам (с) хондааст:

Ҷаҳонро ҳам имому ҳам халифа,
Ҷиромӣ донӣ, илло Бӯҳанифа.
Ҷаҳони илму дарёи маонӣ,

Имоми аввалу Лукмони сонӣ.
Агар аъдои дин бисёр чамъанд,
Зи кори Бӯханифа сар чу шамъанд.
Чу дар дини Муҳаммад доди дин дод,
Муҳаммадро чунин буду чунин дод. (1, 25)

Баъд аз бахши ҳамду наъту манқабат дар муқаддима ду боби ҷудогона дар «Сабаби назми китоб» ва «Дар пардохтани достон» меояд, ки тибқи ахбори шоир ӯ «Хусравнома»-ро пас аз ғушанишинӣ ва ба кори тиб машғул шуданаш ба риштаи назм кашидааст.

Қисми дуюми достон, ки аз 41 боб иборат аст, мазмуни асосии ишкномаи Гулу Ҳурмузро дар бар мегирад. Ҳамин қисмати достон сужети ягона дошта, мутобиқи талаботи унсурҳои хатти сужет таълиф гардидааст. Дар зер сужети достонро мутобиқи назарияи маъмули устухонбандии асари бадеӣ баррасӣ мекунем.

Таваллуди Ҳурмуз ва тарбияи вай. Оғози воқеа (экспозитсия) бо байти Ало, эй булбули дастонзананда /Гаҳе ҷонбахшу гаҳ бар ҷон зананда (1, 30) оғоз гардида, хонандаро бо гузаштаи дури яке аз образҳои марказии достон - Хусрав ё худ Ҳурмуз ошно месозад. Дар ин қисмат шоир суханро, пеш аз ҳама, бо тасвири симои шоҳи одилу адолатпарвар Қайсари Рум ҳусни оғоз бахшида, аз ҷумла нақл мекунад, ки шоҳ муддати чихил сол фарзанддор нагардид ва бо маслиҳати ҳакимон канизаки дарборашро ба занӣ гирифта, аз вай соҳиби фарзанд мешавад, вале ҳуди подшоҳ хеле баъдтар, пас аз ба воя расидани кудак оғохӣ пайдо мекунад, ки насли вай идома дорад. Ин маънӣ бо воқеоти ҳамгуне, ки аксар аз рӯзгори шоҳону шоҳзодагон дар осори дигар низ матраҳ аст, монандӣ дорад. Дар ин ҳолатҳо орзуи ягонаи подшоҳон идомаи насл мебошад, ки бақои насли онҳоро ҳам таъмин мекунад.

Ин рафтор боиси сар задани раши хотуни подшоҳ мегардад. Хотуни Қайсар аз бими фарзандоварии канизак қасди ҷонашро мекунад. Надимаи Хотун, ки супориши нобуд кардани канизакро гирифта буд, ба ин кор ҷуръат намекунад. Ӯ модари ояндаро дар ҳонаи худ ниғаҳбонӣ карда, баъд аз таваллуди тифл, бо хоҳиши канизак, Хусрави навзодро ба ватани худ бурдан меҳақад.

Пас аз воқеоте, ки дар роҳ сар мезанад, қисса чунин гиреҳ меҳӯрад, ки Хусравро доя ва боғбонею зани вай аз мулки дигар тарбият мекунанд. Оид ба ин ҷиҳати рӯзгори шахсияти асосии достон баъдтар таваққуф мешавад. Дар ҳамин ҷо қисмати даромади достон хотима ёфта, бахши дигари сужети асар шуруъ мешавад.

Оғози муҳаббати Гулу Ҳурмуз. Бахши экспозитсияи сужети достон бо тасвири оғози муҳаббати Гулу Ҳурмуз оғоз мегардад. Тибқи сужети қисса, вақте ки Хусравро ба доя месупоранду онҳо аз Рум мебароянд, дар роҳ мочарои зиндагии ояндаи қаҳрамони асосии достон оғоз мегардад:

Канизак дил аз он бунгоҳ бардошт,
Ба киштӣ дарнишасту роҳ бардошт.
Ду ганҷаш буд дар киштӣ ниҳода,
Яке аз зар, дигар аз шоҳзода [1, 39].

Дояи Хусрав ба ватани худ нарасида, бо сабаби бархостани тундбоде роҳро гум мекунад ва ҳаставу афғор ба дари боғи шоҳи Хузистон мерасад. Боғбони шоҳ Меҳмард ва зани ӯ дояро ба паноҳи худ мегиранд. Доя асли воқеаро ба Меҳмард ва зани ӯ нақл мекунад ва пас аз чанде аз олам ҷашм мепӯшад:

Зани Меҳмардро гуфт: «Эй киромӣ,
Саромад бар дили ман шодкомӣ.
Салои умри ман дардод айём,
Ба ҷои марг биншинам саранҷом...» [1, 44].

Боғбону зани ӯ навздро Ҳурмуз ном мениханд ва бино бар он ки зани боғбон ба тозагӣ фарзандашро аз даст дода буд, Хусравро чун фарзанди худ парвариш мекунанд. Шоҳи Ҳузистон бо номи Гулрух ва Баҳром ду фарзанд дошт. Гулрух дар хусну чамол беназир ва овозаи зебоии ӯ ба тамоми ҷаҳон паҳн гардида буд.

Дар яке аз рӯзҳои баҳорӣ Гулрух Ҳурмузро дар боғ хобида дида, ба ӯ дил мебандад:

Қазоро Гулрухи дилбар чу моҳе,
Ба боми қаср бар шуд чоштгоҳе.
Тамошоро биёмад то лаби боғ,
Ниҳодаш он тамошо дар дилаш доғ.
Ба зери бед Ҳурмуз буд хуфта,
Зи мастӣ ақл зоил, ҳуш рафта [1, 53].

Ӯ баъд аз дидани Ҳурмуз пайваста лаҳзаи дидор мечуст. Илоҷи ҳол ҷуста, рӯзе ба канизонаш фармон медиҳад, то дар боғ маҷлиси шоҳона ороянд. Гулрух бо ин баҳона бори дағар ба дидани дидори Ҳурмуз ноил мегардад:

Яке шоҳона маҷлис соз карданд,
Самоъу нуқлу май оғоз карданд.
Бурун карданд Ҳурмузро аз он боғ,
Дили Гул ёфт чун лола аз он доғ [1, 56].

Аммо бо ин ҳама, Гулрух ҳамеша дар изтироб буд. Барои ба висоли Ҳурмуз расидан хеле ҷорачӯйӣ карда, оқибат ба дояи худ рози дил кушод ва аз ӯ дар ин раҳ ёрӣ хост:

Ба доя гуфт: «Дил бар худ ниҳодам,
Зи пеши захми чашми бад фитодам.
Чу ту ёрам шудӣ, қорам баромад,
Матоамро харидоре даромад.
Бари Ҳурмуз шаву чизе дарандоз,
Магар к-ин дар шавад бо дасти ту боз» [1, 68].

Доя Гулро бо насиҳатҳои модарона аз раъйаш гардонидан мецоҳад, аммо мебинад, ки шохдӯхтар гирифтори доми ишқ асту парвои насиҳатҳои дояи худ надорад. Ноилоҷ баҳри оромии Гул ба назди Ҳурмуз меояд:

Чу Гул рӯйи ту дид аз бом ногоҳ,
Ба дар омад туро иқбол аз роҳ.
Чӣ гӯям з-он, ки ман дидам басеро,
Ки бозӣ нест бо давлат касеро.
Зи олам ҳамдаме аз оламе бех,
Даме бо ӯ зи умри одамӣ бех [1, 78].

Ҳурмуз суҳанони дояро андешаи ҳавову ҳавас пиндошта, худро ба Гул лоиқ намедонад. Ва ӯро бо суҳанони таҳқиромез аз назди худ меронад:

Бад-ӯ гуфт: «Эй зи дониш дурмонда,
Зи ғули нафси худ мағрур монда.
Надорӣ шарм бо мӯйи чу пунба,
Ки ҳалқи чун мане буррӣ ба дунба» [1, 78].

Доя назди Гул омада, аз ӯ гиламанд мешавад, ки боиси таҳқир шуниданаш гардидааст. Бори дигар номуносиб будани Ҳурмузро ба ӯ мефаҳмонад. Гулрух аз суҳанони доя ранчида, ишқи худро чуз ба висоли Ҳурмуз расидан дармон намебинад. Дар ин ҳангом Гулрух бори дигар ба дидани дидори дилдодааш ноил гардида, ӯро бо нигоҳи зебову дилкаш ба доми ишқ мегирад. Ҳурмузи бадомафтода аз гуфторҳои бади худ пеши доя хеле андӯхгин гашта, роҳи чӣ гуна аз ӯ бахшиш пурсиданро чӯё мегардад. Оқибат назди доя омада, аз дарди худ роз мекушояд:

Бари ӯ рафту гуфт: «Эй доя, охир,
Ба бодам бармадеҳ сармоя, охир.
Суҳанҳо пеши ту беҳурда гуфтам,
Зи сармастӣ бурун аз парда гуфтам.
Кунун аз меҳри Гул чун мум гаштам,
Чу мӯйи лукма номаълум гаштам» [1, 80].

Гулу Ҳурмуз чанде дар висоли ҳамдигар болидаву бо хушнудӣ зиндагӣ мекунанд.

Дар ҳамин чо риштаи экспозитсияи дoston ба поён расида, унсури дигари хатти сужет, яъне инкишофи воқеа (ё худ, рабт) ва ё ба ибораи дигар, унсури гиреҳбандӣ сар мешавад.

Мочароҳои талабгорони Гул. Унсури инкишофи воқеа (ё худ, рабт) аз ин нукта оғоз мешавад, ки ошиқон ҳанӯз комилан ба мақсад нарасидаанд, ки мочарои талабгорони Гул сар мешавад. Дар ин миён Фирӯзшоҳ- шоҳи Исфаҳон барои хостгории Гул ба Ҳузистон одам мефиристад. Аммо Гул хостгорҳоро ҷавоби рад дода, ба ишқи Ҳурмуз содиқ мемонад:

Гулаш гуфто: «Шаҳам девона хоҳад,
Ки аз шамъе чу ман парвона хоҳад.
На бар наъти арӯсӣ роҳ хоҳам,
На рух бар шаҳ ниҳам, не шоҳ хоҳам» [1, 84].

Шоҳи Исфаҳон аз кирдори Гул ранчида, мехоҳад ӯро тавассути ҷанг ба даст орад ва бо ин ният ба Ҳузистон лашкар мекашад. Ҳурмуз дар ин ҷанг қаҳрамононҳо карда, ғолибиятро ба даст меоварад. Шоҳ – падари Гул ба писари боғбон будани Ҳурмуз шубҳа мекунад. Меҳмард асли воқеаро ба шоҳ мегӯяд. Шоҳ хурсанд гардида, Ҳурмузро ба Гул лоиқ медонад:

Кадомин баҳру конро ин гуҳар буд?
Кадомин боғбонро ин писар буд?
Ба талъат чехраи Ҷамшед дорӣ,
Ба чехра фарраи хуршед дорӣ.
Чу шоҳ аз ҳад бурун бинвохт ӯро,
Равон кардаш бар аспу сохт ӯро.
Бари шаҳ манзаре пардохтандаш,
Чудо ҳар як нисоре сохтандаш [1, 98].

Дар ин ҳангом Қайсари Рум аз шоҳи Ҳузистон бочу хироч талаб кард. Барои ба кишвари Рум рафтан шоҳ Ҳурмузро муносиб донист ва ӯро бо бочу хироч ба ин мамлакат фиристод.

Ҳурмузро дар Рум падару модараш шинохта, тоҷу тахтро ба ӯ супурданд. Пас аз чанде бо дуои падару модар Ҳурмуз роҳи Ҳузистонро пеш гирифта, Гулро ба кишвари худ овардан хост. Аммо вақте ки ба Ҳузистон омад, кишварро валангор дид ва аз Гул низ нишоне наёфт. Қосиде дар ин миён аз номи Гул ба Ҳурмуз нома овард:

Ки чун Хусрав бихонд ин нома танҳо,

Дилаш хун шуд зи дарди ин суханҳо.
Чӣ гӯям, он чӣ ӯ бо хештан кард,
Ки олам гӯру пирохон кафан кард [1, 99].

Пас аз ин хабар кӯшиши Хурмуз дар роҳи талаби Гул ва халос кардани вай аз банди асорат оғоз мешавад, ки дар ҳамин ҷо пайванди ногурастани дилдодагон ошкор мегардад. Ин ҷиҳат дар ҳатти сужети қисса ҷойгоҳи махсус дорад.

Кӯшиши Хурмуз дар талаби Гул Хурмуз вақте мефаҳмад, ки дилдодааш асири шоҳи Исфохон аст, баҳри наҷоти вай ба сифати табиб ба Исфохон меравад:

Ки чун шаҳ бар Сипохон шуд зи Хузон,
Зи ишқи Гул диле чун шамъи сӯзон.
Зи гарди раҳ чу рафту чехри Гул дид,
Зи чехри Гул диле пурмеҳри Гул дид [1, 104].

Ошиқон баъди чанде ҳамдигарро мешиносанд, вале сир намедиханд. Онҳо дар пайи ҷустани роҳи халосӣ мешаванд. Аммо дар ин миён хоҳари шоҳи Исфохон - Ҷаҳонафрӯз низ бемор мешавад. Хурмузро чун табиб ба назди ӯ равон мекунанд. Ҷаҳонафрӯз табиби соҳтаро дӯст медорад. Аммо Хурмуз ба ишқи Гул содиқ мемонад. Гул боре баҳри санҷиш ба Хурмуз ҷунин мегӯяд:

Хуш омад лек Гулро посухи шох,
Бад-ӯ гуфт: «Эй суми аспат руҳи моҳ.
Ҷаҳонафрӯзро танҳо бимағзор,
Ҷавониро дар ин савдо бимағзор.
Чу медонӣ, ки ӯ дилдодаи туст,
Дилаш дар доми ишқ афтодаи туст.
Чу медонам, ки дарди ошиқӣ чист,
Нахоҳам ҳеҷ кофарро ҷунин зист.
Чу ду қадбону ояд дар сарое,
Намонад дар саро нуру навое» [1, 119].

Пас Хурмуз бо тамоми самимият садоқати худро ба дилдодааш иброз менамояд:

Ҷавобаш дод Хусрав, к-эй дилором,
Маро дар озмоиш мекуни ром.
Наёрад бар ҷаҳон бастан ҷаҳоне
Ҷаҳонафрӯзро бар ман замоне.
Диле чун санг дорӣ, эй дилафрӯз,
Ки бар сангам занӣ ҳар рӯз, ҳар рӯз.
Ҷаҳон бар чашми Хусрав бод хоре,
Агар бар Гул гузинад ихтиёре.
Агар ман ҷуз ту қасро дӯст дорам,
Надорам мағзу паймон, пӯст дорам [1, 126].

Хурмуз баъди чанде бо машаққатҳои зиёд Гулро ба Рум мебарад. Ва ин ҷо дар ҳатти сужети дoston унсури авҷи воқеа (кулминатсия) ё нуқтаи олии инкишоф меёбад, яъне, ҳанӯз Гулу Хурмуз ба висоли ҳам нарасида, одамони шоҳи Исфохон Гулро дузда, дар сандук пинҳон мекунанд. Онҳо тавассути кишти меҳонанд ба кишвари худ раванд, аммо боди саҳте мевазаду сандуқи Гул аз кишти ба баҳр меафтад.

Сандукро моҳигире дарёб карда, дар он гулдухтари зебоеро дида, ба ӯ мафтун мешавад. Ӯ чанде Гулро бо моҳибирён парвариш мекунад ва баъд аз ин меҳоҳад аз ӯ коми дил ситонад. Аммо Гул худро ҳимоя карда, ҷавонро ба қатл мерасонад. Сипас бо либоси мардона роҳи гурезро пеш мегирад:

Чу Гул аз кори он сайёд пардохт,
Худоро шукр карду ҳилае сохт.
Ба дил гуфто: «Агар з-ин сон, ки ҳастам,
Бурун оям, шавад қорам зи дастам.
Чу бинандам буте симин суманбар,
Ҳама қасро тамаъ афтад ба манбар.
Маро он беҳ, ки бар шакли ғуломон
Ҳама офоқ мегардам хиромон...» [1, 129].

Гул овораву саргардон дар кӯчаҳои Туркистон зери андӯҳи гарон дар фироқи Ҳурмуз ранҷ мекашид. Рӯзе ба назди боғе расида, он ҷо ба хоб меравад. Духтари шоҳи Чин ҳангоми сайру гашти боғ ҷавони зебоеро дар ҳолати хобида дида, ба ӯ моил мегардад. Аз канизаш хоҳиш мекунад, ки ӯро ба висоли ҷавон расонад. Вақте ки духтари шоҳ ба мақсад намерасад, Гулро тухмат карданӣ мешавад, ки гӯё ба номуси қасд кардааст. Аммо Гул бо духтар будани худ бегуноҳияшро исбот мекунад:

Чу Гулрух аз бари пирохани хеш
Ду пистон кард берун аз тани хеш,
Хурӯше дар миёни мардум афтод,
Ту гуфти оташе дар анҷум афтод.
Ҳама хира дар он пистон бимонданд,
Ҳама дар кори Гул хайрон бимонданд [1, 131].

Шоҳи Чин Гулро чунин зебову дилкаш дарёфта, меҳоҳад аз ӯ ком бигирад. Чанде вайро дар қасраш бо нозу неъмат нигоҳ медорад. Аммо Гул бо ҷасорати тамом номуси худро ҳимоя карда, бар зидди андешаҳои шоҳи бадахлоқ истодагӣ менамояд:

Гул аз гуфтори шоҳи Чин бичӯшид,
Ҳама хуни дилаш аз кин бичӯшид.
Бад-ӯ гуфт: «Эй дағобози дағогӯй,
Ҷафокори ҷафоварзи ҷафочӯй.
Ба хуни хештан бандам миёнро,
Зи нанги худ бипардозам ҷаҳонро.
Зи дасти духтарат ҷастам кунун ман,
Чаро дар пойи ту гардам ба хун ман?» [1, 138]

Азобу шиканҷаҳои Гулро Кофур ном ходими шоҳ дида, аз номи Гул ба Ҳурмуз нома мебарад. Ҳурмуз бо хондани номаи Гул саҳт андӯҳгин гардида:

Ба Фаррух гуфт: «Тадбире бияндеш,
Ки ҷонам рафту сабрам нест з-ин беш.
Бигӯ, то ҷораи ин кори ман чист,
Ки бе ҷонам намеояд зи тан зист?» [1, 141].

Пас Фаррух барои озод кардани Гул ба Чин меравад. Фаррух Гулро аз банд озод мекунад ва онҳо тавассути роҳи Нишопур роҳи Румро пеш мегиранд. Аммо ин ҷо инкишофи воқеа ба

авчи худ (кулминатсия) мерасад, зеро дар Нишопур шоҳи кишвар - Шопур ба ҳусну ҷамоли Гул мафтун гардида, ўро аз Фаррух ба зўр мегирад. Фаррух ба Рум меояд. Шоҳ дар ин миён ба Гул изҳори муҳаббат карда, ўро ба дом гирифтани меҳонад. Ҳурмуз аз асли воқеа хабар ёфта, ба Шопур номаи огоҳӣ менависад:

В-аз он пас гуфт: «К-эй Шопури гумрох,
Ки берун омадӣ дар кинаи шоҳ,
Агар лашкар кашам бар кишвари ту,
На кишвар монаду на лашкари ту» [1, 148].

Шопур бо маслиҳати Фирӯзшоҳ дар андешаи худ истодагӣ карда, Гулро аз даст додан намехонад. Баръакси вай Ҳусрав низ дар қарори худ устувор аст. Бартарии дигари Ҳусрав он аст, ки Гул ҳамраҳии ўст. Дар ҳамин ҷо унсури гиреҳкушоии воқеа ва хотимаи достон сар мешавад.

Оқибати кори ошиқон ва ҷамъбасти достон. Оқибати кори ошиқон ва ҷамъбасти достон чунин сурат мегирад, ки Ҳурмуз ба Нишопур лашкар кашада, дар он ҷо ғолибиятро ба даст оварда, Фирӯзу Шопурро асир мегирад. Гулу Ҳурмуз ба кишвари Рум баргашта, ба висоли ҳамдигар мерасанд. Воқеаҳои охири ҳаёти онҳо, аз ҷумла соҳиби писаре бо номи Ҷаҳонгир шуданашон, аз ҷониби мори афъие ба ҳалокат расидани Ҳусрав, пас аз марги Ҳусрав дар рӯи хоки дилдодааш ҷон додани Гулрух ва баъд аз марги Қайсари Рум баён ёфтани идомаи шоҳии одилона дар симои Ҷаҳонгир ба анҷоми некбинонаи сужети достон шаҳодат медиҳад. Чунончи:

Ки чун аз марги Гул шаш сол бигашт,
Магар бар шоҳ Қайсар ҳол баргашт.
Сахаргоҳ андар омад ҳоли ў танг,
Фурӯ карданд аз умраш шабоҳанг...
Бихонд он гаҳ Ҷаҳонгири ҷаҳонро,
Ба тахти хеш биншонд он ҷавонро.
Бад-ӯ гуфт, «Эй гиромитар зи ҷонам,
Ҷаҳон хоҳад рабудан аз ҷаҳонам.
Ҷаҳон боди ҷавонӣ аз сарам бурд,
Ба сар боре писарро аз барам бурд...
Агар ту чун Сулаймонӣ сарафроз,
Сари мӯе зи мӯре сар макаш боз», -
Бигуфт ину дамаш бигасту ҷон рафт,
Ба як дам аз ҷаҳони ҷовидон рафт [1, 158].

Бо ҳамин хатти сужети достон бо дар бар гирифтани унсурҳои асосӣ ва иловагии он ба охир мерасад.

Қисмати сеюми достон, ки хотимаро дар бар мегирад, танҳо аз як боб иборат буда, ба хатти сужети асар дохил намешавад. Дар ин қисмат Аттор аз Аллоҳ мадад пурсида, аз ситоиши иқтидори сухани худ баҳс мекунад:

Ало, эй шоҳбози соиди шоҳ,
Кулоҳат чист, аз моҳист то моҳ?!
Ту бозиву кулоҳи ту чунон аст,
Ки таркаш ним тарки осмон аст.
Агар аз сар барандозӣ кулоҳат,
Наёяд ҳеч чизе банди роҳат.
Кунун аз ҳар чи медонӣ, бурун ой,
Чу бо ҳеч омадӣ, он гаҳ дарун ой!
Агар бо ҳеч ой аз ҳама чиз,

Ту бошӣ ҳамчу ман ҳечу ҳама низ!
Зихӣ, Аттор, к-аз мушки маонӣ,
Агар сад нофа бикшой, тавонӣ! [1, 169].

Ҳамчунин, Шайх Аттор дар ҳамин бахш аз марғи модари худ хабар медиҳад:

Ғар ӯро надҳад ин ҷо омадан даст,
Маро умре намонд он ҷо шудан ҳаст.
Агар бо ӯ расам, бо ӯ бигӯям,
Ғаме, к-аз марғи ӯ омад ба рӯям.
Набуд ӯ зан, ки марди маънавӣ буд,
Саҳаргоҳон дуои ӯ қавӣ буд [1, 174].

Устухонбандии қисматҳои сужети дoston. Устухонбандӣ, ки робитаву алоқамандии қисматҳои таркибии асари бадеиро гӯянд, яке аз унсурҳои муҳимтарини назарияи каломӣ бадеъ аст. Дар мавриди нишонаҳо ва махсусиятҳои хосси устухонбандии асари бадеӣ адибону суҳанварони барҷастаи классик андешаҳои мухталифи қобили таваҷҷуҳ иброз намудаанд. Аз ҷумла, Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ бар он аст, ки «яке аз ҷумлаи балоғат он аст, ки шоир байтҳои қасида муталоим гӯяд, яъне якдаставу ҳамвор гӯяд ва ҷунон кунад, ки миёни байту байт тафовути бисёр набувад ба узубату сифат» [4, 128].

Ба андешаи Шамси Қайси Розӣ, баъди таълифи шеър бояд «ҷумларо (тамоми байтҳоро) марратан баъда ухра аз сари итқон бозхонад ва дар нақду танқеҳ муболиғат намояд ва миёни абёт талфиқ кунад ва ҳар якро ба мавзеи хеш бозбарад ва тақдиму таъхир аз он зоил гардонад, то маонӣ аз якдигар гусаста нашавад ва абёт аз якдигар бегона наамояд ва ба ҳама вучуҳ тавофиқи масорей ва татобиқи алфозу маонӣ лозим дорад, чи бисёр бошад, ки ду мисраъ ё ду байт бо якдигар аз роҳи маънӣ мутаносиб наёяд ва бад - он сабаб равнақи шеър ботил гардад» [7, 89].

Яъне, аз ин гуфтаҳо ҷунин бармеояд, ки устухонбандӣ, ё худ композитсия ва қонунмандии он ба тамоми навъҳои эҷоди адабӣ мансуб аст. Ва танҳо ҳамин омил метавонад ваҷоҳату нафосати осори бадеиро қомилан инъикос намояд.

Азбаски мутобиқати услубию мундариҷавии асар боиси устувории устухонбандии он мегардад, Шамси Қайси Розӣ таъкид кардааст, ки «агар касе хоҳад, ки дар фанни шеър ба дараҷаи қомол расад ва суҳан ҷунон орояд, ки писанди арбоби таъъ бошад, бояд, ки ҷаҳд кунад, то насру назми ӯ ба алфози покиза ва маонии латиф ораста ояд ва ҷунонки ба суварии маонии бадеъ дар қисмати алфози рақик сар фуру наёрад, ба нуқуши ибороти балеғ бар рӯи маонии воҳӣ фирефта нашавад, чи маънии беибораат ҳеҷ тароват надорад ва иборати бемаънӣ ба ҳеҷ нашоад» [7, 91].

Ба ибораи дигар, агар суҳанвар дар нигоштани осор аз услуби хоссаи худ истифода накардаву онро ба таври дилкаш бо истифода аз дигар қонуниятҳои адабӣ, ба мисли санъату образҳои бадеӣ ва мундариҷаи ғоявӣ хатти сужет пероста накунад, ҳоҷат ба устухонбандӣ низ наамонад. Композитсия ҷун омили батариборанда ва бо низомкунандаи қисматҳо дар асарҳои бадеии дорои сужети ягона дорои унсурҳои дохилии ҳусни матлаъ, ҳусни таҳаллус, ҳусни талаб, ҳусни мақтаъ, бароати истехлол ва рӯи лирикӣ (соқинома, муғаннинома) мебошад.

Агар бо назардошти талаботи мазкур бо достони «Хусравнома» ба дидаи таҳқиқ бинигарем, шояди он мешавад, ки асари мавриди назари мо асаре қомилан ҳунарибунёд буда, аз сохти композитсионии муҳкаме бархӯрдор мебошад.

Аз он ҷо, ки *матлаъ* ифодакунандаи аслии мавзӯ ва мундариҷаи ғоявӣ асар мебошад, дарёфтани он низ заҳматталаб аст. Азбаски «Хусравнома» аз се қисмат иборат буда, махсусан қисмати аввали он аз қисмати дуюм аз лиҳози мундариҷаи ғоявӣ фарқ дорад, матлаъ низ дар ин қисматҳо мутобиқи мазмуну моҳият сураат гирифтааст.

Матлаи қисмати аввал бо мисраъҳои:

Ба номи он, ки ганчи ҷисму ҷон сохт,
 Тилисми ганчи ҷон ҳарду ҷаҳон сохт,
 Ҷаҳондоре, ки пайдову ниҳон аст,
 Ниҳон дар ҷисму пайдо дар ҷаҳон аст [1, 7].

оғоз гардида, мазмуни тасаввуфӣ доштани ин қисматро инъикос мекунад.

Қисмати дуюм, ки моҳияти ишқи поку заминиро дар бар гирифта, дорои сужети ягона мебошад, бо матлаи зер оғоз гардидааст:

Ало, эй булбули дастонзананда,
 Гаҳе ҷонбахшу гаҳ бар ҷон зананда,
 Чу Юсуфрӯию Довудиовоз,
 Зи бӯи ишқ чун булбул кун оғоз.
 Чу дар афсонаи Гул боядат буд,
 Ҳазорово чу булбул боядат буд.
 Зи булбул беқарорӣ беш дорӣ,
 Ки шарҳи ишқи Гул дар пеш дорӣ [1,30].

Чунин матлаи образнокро, ки хонандаро барои шунидан ва ё хондани идомаи достон раҳнамун месозад, *ҳусни матлаъ* мегӯянд.

Мафҳуми *тахаллус* дар илми адабиётшиносӣ ба ду маънӣ шинохта шудааст. Яке, таҳаллус ном ва ё кунияи шоир аст, ки онро дар охири шеър, қасида, ғазал ва ҳатто маснавӣ (достон) дарҷ мекунанд. Дувум, таҳаллус ба маънии гурезгоҳ, яъне унсури дохилии композитсия мебошад, ки қисмати муқаддимаи асарро бо қисмати асосии он мепайвандад. Ва агар қисмати гурезгоҳ дар достон хеле барҷаставу моҳирона ва мулоиму мутаносиб ифода ёфта бошад, онро *ҳусни таҳаллус* мегӯянд. Гурезгоҳи композитсионии «Хусравнома», ки таваҷҷуҳи хонандаро хеле моҳирона ба қисмати асосии асар мепайвандад, намунаи барҷастаи ҳусни матлаъ мебошад:

Кунун бишнав сухан, то роз гӯям,
 Зи мағзи қисса маънӣ боз гӯям,
 Ки дар ҳар нукта сад маънӣ ниҳон аст,
 Вале дар чашми соҳибдил аён аст [1, 39].

Таҳаллус ба маънии имзои шоир, яъне дарҷ гардидани ном ва ё куния низ дар «Хусравнома» роида гардидааст. Шоир дар қисмати оғози номаи Гул ба Хусрав кунияи худро чунин қайд кардааст:

Фарид аст ин замон баҳри маонӣ,
 Ки бар вай хатм шуд гавҳарфишонӣ.
 Чу дар маънӣ суханпардоз гардам,
 Ба сӯи номаи Гул бозгардам [1, 198].

Ва ё дар қисмати хотимаи китоб шоир ду бор унвони касбии худро ҳамчун таҳаллус овардааст. Чунончи:

Зиҳӣ, **Аттор**, к-аз мушки маонӣ,
 Агар сад нофа бикшӣ, тавонӣ! [1, 199].

Ё худ:

Сухангӯён сухан бисёр гуфтанд,
 Вале не шеваи **Аттор** гуфтанд [1, 199].

Талаб яке аз унсурҳои муҳими композитсионии асари бадеӣ буда, бидуни он ҳеҷ эҷодкоре қалам ба даст намегирад. Умуман, агар ба таври воқеӣ гӯем, ҳар икдому амалеро талаб ва ё ғояест, ки моҳияти асосии мазмунро инъикос мекунад. Талаб ё муроди марказии (ғоя) «Хусравнома»-и Аттотро бо роҳи воситаҳои гуногун: образи характерҳо, портрети зиддият ва манзара ифода мегарданд, ки дар ин хусус баъдтар дар мавриди баррасии ғоя ва таҳлили образҳои асосии асар бахс хоҳем кард.

Муроди ғоявии шоир, ки сурудани достони ишқи поку самимист, бо ҳусни талаби зер хеле муассир инъикос гардидааст:

Ҳар он ошиқ, ки пуришқ аст қонаш,
Бувад маъшуқи нағз ин достонаш.
Ҳар он шоир, ки бебаҳр уфтодаст,
Чу ин бархонд, ўро устод аст.
Ҳар он ориф, ки дорад ҳамдаме дур,
Бурун гирад аз ин ҷо оламе нур [1, 197].

Дар истилоҳи бадеӣ **мақтаъ** мисраъ ва ё бандеро гӯянд, ки бо он асари бадеӣ анҷом ёфтааст. Ҳусни мактаи «Хусравнома»-и Аттотро хеле барҷаста ифода ёфта, тамоми андешаҳои шоирро дар мавриди эҷоду зиндагӣ ва маърифату ҷаҳонбинияш баён кардааст:

Кунун аз ҳар ҷӣ медонӣ, бурун ой,
Чу бо ҳеҷ омадӣ, он гаҳ дарун ой!
Агар бо ҳеҷ ой аз ҳама чиз,
Ту бошӣ ҳамчу ман ҳеҷу ҳама низ!
Бирав, бархону чун хондӣ, дуо кун,
Замоне айби ин мискин раҳо кун!
Касе, к-ӯ дар дуо орад маро ёд,
Ҳама вақте ниғаҳдораи Худо бод! [1, 202].

Ғайр аз ин дар «Хусравнома» ду унсури дигари композитсиониро дидан мумкин аст, ки маҳорати шоирро дар офариниши ин навъи асарҳо боз ҳам барҷаставу муассир инъикос мекунад. Ин унсурҳо дар илми адабиётшиносӣ бо номҳои «бароати истехлол» ва «руҷуи лирикӣ» қайд гардидаанд.

Бароати истехлол унсури дохилии устухонбандии асар буда, ишораи образноки нозук ба чигунагии ҳалли зиддияти асосии баъдан тасвиршаванда мебошад. Қисмати **ҳалли зиддият** дар «Хусравнома» бо шикаст хӯрдани лашкари Шопуршоҳ дар мубориза бо лашкари Хусрав ва ба ҳам расидани ошиқон - Гулу Хусрав тасвир гардидааст. Мисраъҳои образноки нозуке, ки чигунагии ҳалли зиддияти асосии баъдан тасвиршавандаро дар «Хусравнома» ифода менамоянд, чунин ба қалам дода шудаанд:

Чу баҳри хун зи сарҳадди ҷаҳон шуд,
Фалак чун киштиё бар хун равон шуд [1, 197].

Бо хондани ин мисраъҳо хонанда ва шунаванда дарк мекунад, ки миёни ду қувва ва ё ду сарзамин ҷанги хунине сар задааст.

Руҷуи лирикӣ порчаи шеъреро мегӯянд, ки шоир дар дохили асар эҳсос ё андешаи шахсии худро нисбати воқеа, ҳолат ва рафтору иродаи персонажҳои алоҳида баён менамояд. Рӯҷуҳои лирикии «Хусравнома»-и Аттотро дар мавзӯҳои мухталиф, аз қабили ирфону маънавиёт, панду насиҳат, некиву накӯкорӣ ва худшиносӣ фурутанӣ суруда шудаанд. Мавқеи

корбурди рӯчуҳои лирикӣ дар достон гуногун аст. Шоир гоҳе дар оғози сар задани воқеаҳо, гоҳе дар анҷом ва гоҳе дар мобайни қисса низ рӯчуи лирикӣ намудааст.

Аз ҷумла, дар қисмати «Оғози достон», ки аслан дар мавриди бефарзандии Қайсар нақл шудааст, андешаи пандомези Аттор дар хусуси тазоди зиндагӣ ва нобарориҳои он чунин баён гардидааст:

Якero дил ба чон ояд зи фарзанд,
Якero чон ба фарзанд орзуманд.
Яке дар орзуи бача пайваст,
Якero даҳ бачча, як нон дар даст [1, 78].

Яъне, рӯчуҳои дар қисмати «Оғози достон» омада то андозае хонандаро ба дарку ҷалби сужети асар ишораву омода мекунанд ва як бастагӣ ё рабти умумие дар асар ба назар мерасад, ҳарчанд ин қисматҳо ба ҳатти сужет вобастагии мустақим надоранд.

Дар қисмати «Хотимаи асар» Аттор ақидаҳои фалсафии худро дар мавриди оламу одам ва муаммоҳои сарбастаи ҳастӣ, аз ҷумла, таваллуду марг хеле орифона баён намудааст. Ба андешаи ӯ:

Чу мурдан буд, ин зодан чаро буд!?
Чу рафтан буд, истодан чаро буд!?
Ҷаҳоне халқ, бин, ношод монда,
Ҷама аз хеш дар фарёд монда!
Ба зери соя сар дорем ҷумла,
Ки сар сӯи фано орем ҷумла! [1, 198].

Ҷамҷунин, суҳанвар барои гузаштан аз як ҳодиса ба ҳодисаи дигар ва ҷалби хонанда ба моҳияти воқеаҳои минбаъда рӯчуҳои лирикиро бо номҳои «Боз гардидан ба сари қисса», «Аз сар гирифтани қисса», «Боз рафтан ба сари қисса», «Дар сифати ҷанг», «Дар сифати даф», «Дар сифати най» ва «Дар сифати барбат» корбаст кардааст. Чунончи, дар сифати даф гуфтааст:

Яке сураат даромад моҳпайкар,
Ниҳода ҷамҷу гардун пой бар сар.
Тапонча бар руҳи чун моҳ меҳ(в)ард,
Чунон, к-аз дарди он фарёд мекард.
Чунон метофт рӯяш аз бурун даст,
Ки аз ҷустӣ ба ҷанбар мебурун ҷаст [1, 87].

Ҷамин тарик, «Хусравнома» аз ҷиҳати мундариҷаи ҳатти сужет ва тартиби устухонбандии қисматҳо дар сатҳи баланд эҷод шудааст. Шайх Аттор кӯшиш намудааст, хонандаи худро дар дохили ҳодисаву воқеаҳои достон ба дармондагӣ нофаҳмӣ рӯ ба рӯ насозад. Достонро тавре гуфтааст, ки ҳар қисмати он миёни ҳам қаробати ногуастаи доранд.

Достони «Хусравнома» баёнгари арзишҳои баланди маънавию ахлоқӣ буда, аз лиҳози истифодаи санъатҳои бадеӣ ва забону услуби нигорандагӣ низ ҷалби тавачҷуҳ мекунанд.

КИТОБНОМА

1. Аттор, Фаридуддин. Хусравнома. Таҳияи Начмий Сайфӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. / редкол.: Н.Ф. Бельчиков (гл. ред.) и др. Т. 10. Статьи и рецензии. 1846-1848 / [тексты подгот. и коммент. к ним сост. Е.И. Кийко и др.; ред. Е.Г. Дементьев]; АН СССР; ИРЛИ. М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 474 с
3. Зеҳнӣ, Тӯракул Санъати суҳан. – Душанбе: Маориф, 1992.
4. Лотман Ю.М. «Анализ поэтического текста». – Ленинград, 1972.

5. Носири Хисрав. Сафарнома.- Душанбе: Ирфон, 1970.
6. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро. – Душанбе: Ирфон, 1989.-134 с.
7. Мусулмонӣён, Раҳим. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф, 1990.
8. Молмир, Тимур. Баррасии сабкии «Хусравнома» барои табиини сикҳати интисоби он ба Аттори Нишопурӣ // Сабкшиносии назму насри форсӣ (фаслномаи тахассусӣ).- Соли ҷаҳорум, шумораи савум, поизи 1390.- С. 1-20.
9. Мухаммадходжаев А. Мировоззрения Фаридаддина Аттора.- Душанбе: Ирфон, 1974.- 117 с.
10. Турсунзода, Мирзо. Барои назми пешқадам // Шарқи Сурх, 1954
11. Фурӯзонфар Бадеъуззамон. Шарҳи аҳвол ва нақду таҳлили осори Шайх Фаридуддин
12. Мухаммад Аттори Нишопурӣ. – Техрон: Навбаҳор, 1339 ҳ. - 518 с.
13. Шамси Қайси Розӣ «Ал-муъҷам» (муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандаи ҷоп У.Тоиров).- Душанбе: Адиб, 1991.

МАЗМУНИ СУЖЕТ ВА УСТУХОНБАНДИИ «ХУСРАВНОМА»-И ШАЙХ АТТОРИ НИШОПУРӢ

Сужети асари бадеӣ ва устухонбандии қисматҳои он яке аз муҳимтарин унсурҳои таълифи осор дар жанрҳои мухталифи адабиёт ба шумор меравад. Вобаста ба ин масъала муаллифи мақола мазмуни сужет ва устухонбандии «Хусравнома»-и Шайх Аттори Нишопуриро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

*Сужети достони «Хусравнома» ба назарияи сужети асари бадеӣ, ки дар китобҳои назарияи адабиётшиносии ҷадид матраҳ аст, мутобиқати тамом дорад. Ин достон аз се баҳи иборат буда, асари мукаммали бадеист, ки аз нигоҳи шакл ва мазмун ба талаботи жанри достон мутобиқати том дорад. Дар мақола мазмун ва сужети достон аз рӯи назарияи маълуми **унсурҳои сужет**, ки аз лаҳзаҳои ҷудогона - **огози воқеа (экспозитсия), инкишофи воқеа (ё худ, рабт), авҷи воқеа (кулминация) ё нуқтаи оӣ, гиреҳкушоии воқеа ва хотима** иборат аст, баррасӣ шудааст.*

Дар мақола муаллиф қисматҳои «Хусравнома»-ро аз нигоҳи устухонбандии бадеӣ таҳлил намуда, дар заминаи андешаҳои олимони соҳа мавқеи асари мазкурро муайян намудааст. Аз ҷумла, шудааст, ки устухонбандӣ робитаву алоқамандии қисматҳои таркибии асари бадеиро ғўянд ва яке аз унсурҳои муҳимтарини назарияи каломӣ бадеъ мебошад. Дар мавриди нишонаҳо ва махсусиятҳои хоси устухонбандии асари бадеӣ адибону суханварони барҷастаи классик андешаҳои мухталифи қобили таваҷҷуҳ иброз намудаанд, ки дар мақола таъкид гардидааст.

Мақола ба исботи маҳорати баланди достонсароии Аттор дар заминаи қонунманди сужетофарӣ ва устухонбандӣ бахшида шудааст.

***Калидвожаҳо:** Шайх Аттор, «Хусравнома», устухонбандӣ, сужет, унсур, робита, андеша, адабиётшиносӣ, муҳаққиқон, таҳқиқот.*

СОДЕРЖАНИЕ СЮЖЕТА И СИНОПСИС «ХУСРАВНОМА» ШЕЙХА АТТОРИ НИШОПУРИ

Сюжет художественного произведения и окостенение его частей — один из важнейших элементов создания произведений в различных жанрах литературы. В связи с этим вопросом автор статьи исследовал содержание сюжета и заостенение «Хусравнома» шейха Аттори Нишопури.

Сюжет повести «Хусравнома» полностью совместим с теорией сюжета художественного произведения, которая упоминается в книгах по теории современной литературы. Этот рассказ состоит из трех частей и представляет собой законченное художественное произведение, которое по форме и содержанию полностью соответствует требованиям жанра рассказа. В статье содержание и сюжет рассказа рассматриваются на основе известной теории сюжетных элементов, которая состоит из отдельных моментов -

начала события (экспозиции), развития события (или самого события, связи) , кульминация события (кульминация) или высшая точка, развязка события и конец.

В статье автор проанализировал части «Хусравнома» с точки зрения художественного заострения, а также определил позицию этого произведения на основе мнений ученых в данной области. В частности, было сказано, что заострение есть связь между составными частями художественного произведения и является одним из важнейших элементов теории художественного слова. Относительно признаков и особенностей заострения художественного произведения выдающиеся писатели-классики и ораторы высказывали различные заслуживающие внимания мнения, которые подчеркнуты в статье.

Статья посвящена доказательству высокого повествовательного мастерства Аттора в правовых рамках заговора и заострения.

Ключевые слова: Шейх Аттар, «Хусравнома», заострение, сюжет, элемент, связь, мнение, литературоведение, исследователи, исследование.

CONTENT OF THE PLOT AND SYNOPSIS OF «KHUSRAVNOMA» BY SHEIKH ATTORI NISHOPURI

The plot of a work of art and the ossification of its parts is one of the most important elements in the creation of works in various genres of literature. In connection with this issue, the author of the article investigated the content of the plot and the ossification of «Khusravnom» by Sheikh Attori Nishopuri.

The plot of Khusravnom is fully compatible with the theory of the plot of a work of art, which is mentioned in books on the theory of modern literature. This story consists of three parts and is a complete work of art, which in form and content fully meets the requirements of the genre of the story. In the article, the content and plot of the story are considered on the basis of the well-known theory of plot elements, which consists of separate moments - the beginning of the event (exposition), the development of the event (or the event itself, connections), the culmination of the event (culmination) or the highest point, the denouement of the event and the end.

In the article, the author analyzed parts of «Khusravnom» from the point of view of artistic ossification, and also determined the position of this work based on the opinions of scientists in this field. In particular, it was said that ossification is a connection between the constituent parts of a work of art and is one of the most important elements in the theory of the artistic word. Regarding the signs and features of the ossification of a work of art, prominent classical writers and orators expressed various opinions worthy of attention, which are emphasized in the article.

The article is devoted to the proof of Attor's high narrative skill in the legal framework of conspiracy and ossification.

Key words: Sheikh Attar, «Khusravnom», ossification, plot, element, connection, opinion, literary criticism, researchers, research.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зикаева Саида Зайдуллоевна – дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: 93 745 82 45. E – mail: zikaeva_1982@mail.ru

Сведения об авторе: Зикаева Саида Зайдуллоевна- доцент кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы ТГПУ им. Садриддин Айни. Тел.: 93 745 82 45. E – mail: zikaeva_1982@mail.ru

Information about the author: Zikaeva Saida Zaydullovna- docent of the Department of methods of the teaching the tajik language and literature of TSPU Sadriddin A. Fhon.: 93 745 82 45. E – mail: zikaeva_1982@mail.ru

ҚИССАИ ТИР ХӢРДАНИ МУИЗЗӢ

Фахриддин Ҳайдаров

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Воқеаи аз ҷониби султон Санҷари Салҷуқӣ ҳадафи тир қарор гирифтани Амир Муиззӣ яке аз рӯйдодҳои муҳим ва калидии рӯзгори шоир ҳисоб ёфта, чи дар раванди зиндагӣ ва ҷи дар ашъораш мавқеи қобили тавачҷуҳро касб менамояд. Мутаассифона, таърихи тир хӯрдани Муиззӣ ва дар бораи ба ҷи ҳолат афтодани ӯ на аз ҷониби ҳуди шоир дар ашъораш ва на аз ҷониби муаллифони сарчашмаҳои адабию таърихӣ, ҳамзамон адабиёти илмӣ маълумоти саҳеҳ ва яқранг дида намешавад.

Аз шоирони ҳамзамон ҳақим Санои Ғазнавӣ дар марсияи Амир Муиззӣ чор қитъаи машҳур сурудааст:

То чанд муаззои Муиззӣ, ки Худояш
3-ин ҷо ба фалак бурду бақои малакӣ дод.
Чун тири фалак буд, қаринаш ба раҳ овард,
Пайкони малак бурду ба тири фалакӣ дод [23, 1057].

Ҳамзамон дар марғи Муиззӣ мегӯяд:

Ғар тири фалак дод қулоҳе ба Муиззӣ,
Тошон қулаҳ ин ҷо ғаззай ҷони малак сохт.
Ӯ низ суи тири фалак рафт ба подош
Пайкони малик тоҷи сари тири фалак сохт [23, 1051].

Саной дар қитъаи дигар ситоиш аз Муиззиро пас аз марғи вай ба ниҳоят мерасонад:

Шуд боз гуҳар таъби гуҳарзои Муиззӣ,
Шуд боззи фалак ақли фалаксойи Муиззӣ.
Ғар Зухра ба чарҳи дуҷум ояд, аҷабе нест,
Дар мотами таъби тарабафзои Муиззӣ,
К-з ҳасрати дурҳои ятимаш ҷу ятимон
Биншаст Уторид ба муаззои Муиззӣ [23, 1099].

Марсияи дигар қитъаест дар ду байт баёнқунандаи зътиқоди Саной ба сабки шоирии Муиззӣ:

Суҳанро ба хоб андарун дӯш гуфтам,
Ки қӯшад Муиззӣ, ту доим ҳамезӣ!
Фалак сард боде бароварду гуфто:
Дареғо, Муиззӣ, дареғо, Муиззӣ [23, 806].

Дар атрофи воқеаи мазкур таъкиранигорон, муаллифони сарчашмаҳои ҳагӣ ва адабиётшиносон ақидаҳои мухталиф баён менамоянд. Аз ҷумла Муҳаммад Авфӣ дар «Лубобулалбоб» менависад, ки «Гӯянд: сабаби вафоти ӯ он буд, ки рӯзе султони саид Санҷар дар хирғоҳ тир меандохт ва ӯ беруни хирғоҳ истода буд. Ногоҳ тире аз қамони шоҳ ҷудо шуд ва аз ҷодаи ҳадаф ҳато шуд. Беқасд тир нишона аз ҷигари он дилбанди фузало сохт. Мурғи ҷаҳорпарӣ тири ӯ аз саводи дили он он саводи дидаи арбоби ҳунар дона сохт ва ҳам дарҳол бар замин афтод ва ҷон ба осмон рафт. Оре,

тири қасди замонаро чуз аз дили фузало нишона нест ва дар хизонаи тадбир чуз ҳаволати тақдир ҳеч баҳона не» [2, 447].

Ҳамзамон, Муҳаммади Ровандӣ дар «Роҳат-ус-судур ва Оят-ус-сурур дар таърихи Оли Салҷуқ» [21, 58], Амин Аҳмади Розӣ дар «Ҳафт иқлим» [22, 771], Амир Низомуддин Алишери Навоӣ дар «Маҷолис-ун-нафоис» (15, 409) ва Волаи Доғистонӣ дар «Риёз-уш-шуаро» [5, 64] ҳамақидаи Муҳаммад Авфӣ буда, бар онанд, ки Амир Муиззӣ аз тири Санҷар ба ҳалокат расид.

Тибқи иттилои Ризоқулихони Ҳидоят «вақте дар шикоргоҳ султон Санҷар Амир Муиззиро аз дур ҳаёли шикорӣ карда, тире ба вай андохта, маҷруҳ шуд. Баъзе гӯянд бад он тир даргузашт. Баъзе гӯянд беҳбуде ёфт ва қавли сонӣ ақвист» [26, 1993].

Ғуломалихони Озод низ дар «Хизонаи омира» вобаста ба масъалаи мавриди назар ҳамфикри Ҳидоят мебошад [19,400].

Аз муҳаққиқони рӯзгор ва осори Муиззӣ дар Эрон Аббос Иқболи Оштиёнӣ, ки аввалин шуда, девони Амир Муиззиро соли 1318 ҳичрии қамарӣ мураттаб сохта, ба таъъ расонидааст, дар муқаддимаи девони шоир бо истинод аз ҷунге аз шеър, ки мунтахаботи шаш тан аз шоирони дори форсӣ: Муиззӣ, Асириддини Асхикатӣ, Адиб Собири Тирмизӣ, Низомиддин Маҳмуд Қамари Исфahонӣ, Шамси Табасӣ ва Носири Хусравро дар бар мегирад, ишора менамояд, ки дар оғози гузидаи шеъри Муиззӣ шарҳе аз ҷӣ гуна тир хӯрдани ӯ ривоят мешавад, ки ҳадиси суиқасд ба ҷони ӯро қувват мебахшад. Ин маҷмуа дар соли 714 ҳичрии қамарӣ нигошта шудааст:

«Шунидам аз бузурге, ки ҷамъе аз асҳоби агроз ва ҳусод дар ҳазрати султон ғаммозӣ карданд ва ӯро муттаҳам гардониданд. Султон дар ҳолати мастӣ, ҳошассомеин, ӯро се тир зад ва ӯ ба ҳар як тир рубой бигуфт...» [11, саҳифаи Т].

Муаллифи муқаддима ва мусахҳеҳи девони шоир Носири Ҳирӣ бо истинод аз «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ ишора менамояд, ки рӯзе султон дар хиргоҳ тир меандохт ва Муиззӣ мутаваҷҷеҳи мулозимат буд, қазоро аз тир ҷодаи ҳадаф хато хӯрда нишона аз ҷигари он шоир неқӯсияр [12, 10].

Мусахҳеҳи дигари девони шоир Абдулқарими Ҷурбазадорӣ, ки девони шоирро бар асоси нусхаи нашрнамудаи Аббос Иқбол ба таъъ расонидааст, вобаста ба масъалаи мавриди назар андешаи Аббос Иқболро айнан такрор мекунад [13,Т].

Мусахҳеҳи дигари девони шоир Ризо Қамбарӣ танҳо аз захмӣ шудани Муиззӣ аз тири Санҷар иттилоъ медиҳад, ки «...омочи тири Санҷар - писари подшоҳ қарор гирифт (511х.) ва ба сахтӣ маҷруҳ шуд ва пас аз муддатҳои ранҷурӣ миёни солҳои 519-521 х. (ва ҷунонки ба иштибоҳ ривоят мешавад, ба соли 542 х.) даргузашт» [14, Наваду як].

Устод Саид Нафисӣ, ки рӯзгори Амир Муиззиро ба риштаи таҳқиқ кашидааст, роҷеъ ба масъалаи маҷкур ишора менамояд, ки «... дар поёни зиндагӣ, ки бо Санҷар ба Исфahон рафта буд, дар шикоргоҳ Санҷар тире андохт, он тир ба хато ба синаи Муиззӣ расид ва дар синаи ӯ монд ва муддате ба ҳамин ҳол мезист....» [17, 83].

Адабиётшиносони дигари Эрон, аз қабилӣ доктор Ризозода Шафақ дар «Таърихи адабиёти Эрон барои дабиристонҳо» [20, 167], Забҳуллоҳ Сафо дар китоби «Таърихи адабиёт дар Эрон» [24, 94], Абдулҳусайни Зарринқӯб дар «Бо қорвони ҳулла» [6, 155], Бадёуззамон Фурӯзонфар дар «Сухан ва суханварон» [25, 382], Ҳодии Қазой дар «Зиндагиномаи нависандагон ва шоирон аз Рӯдакӣ то Давлатободӣ» [9, 108] ва дигарон, ки рӯзгор ва ашъори Амир Муиззиро мавриди таҳқиқ қарор додаанд, вобаста ба воқеаи маҷкур ибрози назар кардаанд, ки дар воқеъ шоир ҳадафи тири султон Санҷар қарор мегирад ва аз ҷароҳати он дар ранҷ буда, бо гузашти чанд сол бар асари ин ҷароҳат ба ҳалокат мерасад.

Муҳаммад Қазвинӣ дар ёддоштҳои худ бораи ҳодисаи тирандозии султон Санҷар ба Муиззӣ менависад: Иллати ғавти ӯ тире буд, ки сахван аз шасти султон Санҷар раҳо шуд ва ба ӯ хӯрд ва тақрибан ду сол ба муолиҷа пардохт ва беҳбуде ҳосил намуд... [8, 111 ва 112].

Амир Муиззӣ дар ашъораш ишора менамояд, ки дар ҳудуди як сол осори офият дар баданаш пайдо гаштааст, ки дар бахши баррасии ашъори шоир вобаста ба ин масъала ибрози назар хоҳад шуд.

Дар адабиётшиносии рус рӯзгор ва хусусиятҳои ҷудогонаи ашъори Амир Муиззӣ аз ҷониби адабиётшиносии машҳури рус Е.Э. Бертелс нисбат ба дигар олимони рус муфасссалтар сурат гирифтааст. Мавсуф дар бораи ин мочаро чунин менависад: «Муиззӣ аз тири султон Санҷар, ки дар хаймааш камонварӣ мекард, тасодуфан хеле саҳт захмдор шуд. Дар аксари тазкираҳо хабар дода мешавад, ки Муиззӣ аз ин тир кушта шудааст. Эҳтимол меравад, ки чунин маълумот ба Саной низ расида бошад. Аммо азбаски дар девони амир Муиззӣ ин мусибат ба сари ӯ омада муфасссал баён мешавад ва ҳуди шоир хабар медиҳад, ки харчанд муддати дароз бемор буд, сихат шуд ва баъд аз он солҳои зиёд ба сар бурд, метавон андеша кард, ки Саной марсияи худро пас аз шунидани хабари нохуш оиди воқеаи мазкур навиштааст, ки бисёр маврид хабари аввалини бадбахти, ки аксар вақт рӯй медиҳад, нодуруст мебарояд» [3, 451].

Дар адабиётшиносии Ғарб низ ба ин мавзӯ дахл кардаанд ва муаллифони китоби «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» зери назари донишманди маъруф Ян Рипка бар он назаранд, ки «... бо сабабҳои номаълум дар солҳои 1117-1118 аз ҷониби шоҳзода Санҷар захмӣ шуда, пас аз азобҳои зиёд дар байни солҳои 1125-1127 вафот мекунад» [7, 192].

Тибқи иттилои Эгте Херман низ, «... ба дасти валиюннеъматӣ худ, ки тире ба хато ба сӯйи ӯ андохт ва баъд аз муддате дар соли 542 ҳ. (1147 ё 48 м.) мунтаҳӣ ба марги ӯ гашт» [28,108].

Дар адабиётшиносии тоҷикӣ низ роҷеъ ба рӯзгор ва ашъори Амир Муиззӣ аз ҷониби муҳаққиқон қорҳои назаррасе ба анҷом расонида шудаанд. Инчунин, муҳаққиқонтир хӯрдани Амир Муиззӣ фикру ақидаи худро бо далелҳои мушаххасбаён кардаанд. Аз ҷумла, муаллифони китоби «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV», қисми якум [3, 57], устодон А. Абдуллоев [2, 304], Т. Неъматзода [17, 536], Х. Мирзозода [10, 56], Абдулманнони Насриддин [16, 372], Худой Шариғзода ва Мисбӯҳиддини Нарзиқул [27, 356] ва нигорандаи ин сатрҳо масъалаи мазкурро мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор дода, андешаи *Муҳаммад* Авфиро қобили қабул нашуморидаанд ва ба он ҳулоса омадаанд, ки Амир Муиззӣ ҳадафи тири камони шоҳ гардида, баъди як сол шифо меёбад, вале билоҳира аз ин ҷароҳат мефавтад.

Тавре ки ба назар мерасад, дар ақидаҳои тазкиранависон, муаллифони сарчашмаҳои хаттӣ ва адабиётшиносони муосир дар масъалаи мазкур ихтилофи назар вучуд дорад.

Шоир пас аз ҳадафи тири султон гардидани худ чанд бор аз ин ҳодисаи ғайриинтизор дар сурудаҳояш ёд мекунад. Ашъори ӯ чи дар қасида ва қитаоту рубоӣ, ки ба муносибате аз рӯзгори худ ёд мекунад, шаҳодат аз он медиҳад, ки шоир баробари рӯй додани ин воқеа нафавтидааст.

Илова бар ин, Муиззӣ ақаллан то панҷ сол пас аз тир хӯрдан ҳанӯз зинда буда, аммо гӯё то охири умр ҷароҳати синаи ӯ марҳам наёфта ва пайкон дар бадани ӯ ҷойгузин шуда буд ва ҳуди ӯ такрор ба такрор аз ин ҳолат шикоят мекунад.

Дар ашъораш шоир роҷеъ ба тир хӯрдани худ, азобҳои ҷоннокҳои кашидан ва бо мурури замон шифо ёфтаниш ишораҳо намуда, аз Худо шукр мекунад, ки бегунаҳ кушта нашудааст. Аз ҷумла, фарзияи сӯйқасд будани тири султонро ба ҷони худ Муиззӣ дар қасидаи «Дар шукр бар зинда мондани худ пас аз хӯрдани тир» рад карда, чунин мегӯяд:

Миннат Худойро, ки ба фазли худойгон
Ман - банда бегунаҳ нашудам кушта ройгон.
Миннат Худойро, ки ба ҷонам накард қасд,
Тире, ки шаҳ ба қасд наяндохт аз камон.
Якчанд агар зи ранҷ дилам буд дардманд,
Як сол агар зи дард танам буд нотава.
Фарҷоми қор оқибати хешро сабаб
Фазли Худой донаму фарри Худойгон [12, 526].

Барои равшан шудани ин матлаб беҳтарин далел ашъори худӣ Муиззист. Шоир дар мадҳи Санҷар қасидае сурудааст, замоне ки ӯ ҳанӯз ба тахти султонӣ нанишаста буд ва малик Носируддин лақаб дошт, яъне қабл аз соли 511/1118:

Малик Санҷар ҳумоюн Носируддин,
Худованди ҳама Эронӣ Тӯрон...
Манам нав чон ба фарри давлати шох,
Нишаста сокин андар Марви шаҳчон.
Ба дастурӣ ба хона рафт хоҳам,
Ки ранҷурам ҳанӯз аз ранҷи пайкон [12, 526].

Ҳамзамон, дар мадҳи Қавомулмулк Садриддин Муҳаммад ибни Фаҳрулмулк, ки аз 500/1107 то 511/1118 вазорати малик Санҷарро дошт, бо унвони «Дар мадҳи Қавомулмулк Садриддин Муҳаммади вазир ва шукр аз беҳбудӣ ёфтани захми тир» қасидае сурудааст. Дар қасидаи мазкур бо шукргузорӣ аз Яздон ишора менамояд, ки қомати аз тири шаҳрёр, яъне султон ҳамчун камон ҳамгаштаи худро чу тир рост намудам ва шох бо нарм кардани оҳан чу мум дар барам Исовор ба ман чон бахшид. Дар қасидаи мазкур шоир дар бораи як сол ранҷ кашидани худ аз ин ҳодиса ёд менамояд:

Шукр Яздонро, ки аз фарри вазири шаҳрёр,
Баҳтам андар роҳ мунис гашт в-андар шаҳрёр.
Шукр Яздонро, ки аз иқболи ӯ кардам чу тир,
Қомате ҳамчун камон карда зи тири шаҳрёр.
Мурда будам, шох Исовор чонам боз дод,
Нарм кард оҳан чу мум андар барам доводвор.
Ранҷ зоил кард дасти рӯзгор аз садри ман,
Чун бибӯсидам муборак дасти садри рӯзгор.
Соҳиби одил Қавомулмулк Садриддин ки ҳаст
Аз Қавомиддину Фаҳрулмулк шаҳро ёдгор.
Эй Худованде, ки раҳми ту ба пеши захми тир
Пеши умри ман сипар шуд, гирди чони ман ҳисор [12, 354-355].

Дар қасидаи «Дар мадҳи Шарафиддин Саъд ибни Алӣ ибни Исо ва нолидан аз воқеаи тир хӯрдани худ» таъкид менамояд, ки воқеаи тири подшоҳ пӯшида нест, ҳол он ки аз ин воқеа як сол сипарӣ гаштааст.

Пӯшида нест воқеаи тири шаҳрёр
В-он рӯзгори тира бари ман гузашт пор.
Гар пор рӯзгори ман аз тир тира буд,
Имсол равшан аст зи хуршеди рӯзгор...
Эй офтоби чархи маъолий, агар набуд
Як сол бар муроди дилам чархро мадор.
Он сол даргузашту ба фарри ту ёфтам
Дар соли дигар, он чи ҳама кардам ихтиёр.
Гар тири шаҳрёр хато рафт дар танам,
Чонро хатар набуд ба иқболи шаҳрёр.
Эзад нахост, к-аз чихати тири ӯ шаванд
Бар сӯғи банда бандаву озод сӯғвор.
Беҳтар шудам, ки буд дар он ҳодиса маро
Таъйиди ту муолиҷу бахти ту ғамгусор.
Дар ҳазрати ту шуд шаби тимори ман ниҳон

В-аз талъати ту рӯзи нишотам шуд ошкор.
Дорам нисор дурри сухан, гар ризо диҳӣ
Бар ту ба ҷои дурри сухан ҷон кунам нисор [12, 295-296].

Дар қасидаи «Дар мадҳи Садидулмулк Умар Орази Хуросон» ишора менамояд, ки бо вучуди пайдо гаштани осори офият дар бадан ҳанӯз ҳам пайкон дар кунҷи сина пинҳон мебошад ва бо вучуди он ки бар синаи ман гавҳари қимат фаровон аст, дарего, ки он ҷойи пайкон аст:

Баландбахто, бо ту ба як-ду байт маро
Ҳадиси ҳодисаи тири шоҳи Эрон аст.
Агарчи бар танам осори офият пайдост,
Ҳанӯз пайкон дар кунҷи сина пинҳон аст.
Хизонаи суханат аз қиёси синаи ман,
Ки андар ӯ гуҳари қиматӣ фаровон аст.
Ҳамебаранд ба ҳар ҷо аз ин хазина гуҳар,
Чунин хазина дарего, ки ҷои пайкон аст [12, 108].

Амир Муиззӣ дар қасидае, ки таҳти унвони «Дар тавҳид» иншо кардааст, ба худ мурочиат карда мегӯяд, ки то кай аз барои ҷоҳу мол ба мадҳи махлуқон машғулӣ? Замони он расидааст, ки офарину шукри тавҳиди Худои зулҷалол намоӣ, зеро вақте бефармон шудӣ, Яздон ба захми тир гӯшмолат дод:

Чанд хонам мадҳи махлуқон зи баҳри ҷоҳу мол,
Чанд гӯям васфи маъшукону неъмат, зулфу хол,
Гоҳи он омад, ки гӯям муддате аз баҳри дин
Офарину шукри тавҳиди Худои зулҷалол.
Кирдгори ҷону тан, парвардгори марду зан,
Кирдгори ламязал, парвардгори лоязол.
Эй Муиззӣ, то кай аз исён биёрой дилат
Гоҳи он омад, ки аз тоат биёрой ҳисол.
Дил зи кажжӣ чун камон кардию бефармон шудӣ,
Лочарам Яздон ба захми тир додат гӯшмол.
Гар кунӣ бар ҳештан мадҳу ғазал гуфтан ҳаром,
Гардад аз тавҳид гуфтан шеърӣ ту сеҳри ҳалол.
Офарин кун шоҳу соҳибро, ки номи ҳар ду ҳаст
Сину нуну ҷиму рею миму ҳову миму дол [12, 416-417].

Шоир на танҳо дар қасоиди хеш, балки дар қитаот ва рубоиёт низ дар бораи воқеаи мазкур ишораҳо намудааст. Аз ҷумла дар қитъае ишора менамояд, ки чун ман дар мадоеҳи худ тири шоҳро ситудам, тири султон барои қадрдонӣ аз сурудаҳои ман омаду бар синаи ман бўса дод ва пайкони ба ёдгор дар синаи ман боқӣ гузошт:

Тири шаҳро ба назм бистудам
Шукр карду ба фаҳр сар бифрошт.
Омаду бўса дод синаи манн,
Рафту пайкон ба сина –дар бигзошт.
Ман надонам, ки ин вадиятро
Сина то кай нигоҳ хоҳад дошт [12, 706].

Дар рубоиёти шоир низ воқеаи ҳадафи тири султон қарор гирифтани инъикос ёфтааст. Барои мисол якчанд рубоии шоир пешниҳод мегардад:

Гар сина бихаст шоҳ Санҷар моро,
Кам нест хумори ишқ дар сар моро.
Гар дил бирабуд ёри дилбар моро,
Пайкон бадали дил аст дар бар моро [12, 714].

Ё

Хастӣ дили ман ба ғамза, эй бадри мунир,
Чунонки малик синаи ман хаст ба тир.
Дар синаву дил кунун ду пайкон дорам,
Аз синаву дил ҳар ду бурун омада гир [12, 724].

Ё

Гарчи дилу сина кони гавҳар дорам,
Рухсора зи ранҷ ҳар ду чун зар дорам
К-он бастаи зулфи моҳи дилбар дорам
В-он хастаи тирри оҳи Санҷар дорам [12, 726].

Ё

Эй чарх, камар мабанд бар кинаи ман,
Бигзор ҳақи хидмати деринаи ман.
Осоиши синаи маро дармон кун,
К-осоиши синаҳост дар синаи ман [12, 727].

Аз ин ашъор сареҳан маълум мешавад, ки тир хӯрдани Муиззӣ қабл аз султон шудани Санҷар ва қатли хоҷа Садриддин Муҳаммад, ки ҳар ду аз рӯйдодҳои соли 511/1118 мебошанд, иттифоқ афтода ва чун Муиззӣ дар ҳаёти ин хоҷа ва пас аз султон шудани Санҷар як сол аз ранҷу азоби худ менолад, возеҳ мегардад, ки воқеаи тир хӯрдани вай лоақал як сол пеш аз соли 511/1118 ба вуқӯъ пайваста ва дар ин масъала ҷойи ҳеҷ шубҳа нест.

Дар бораи ҳаёти баъди Муиззӣ маълумоти муфассале мавҷуд нест, лекин аз рӯйи ашъораш дақиқ мешавад, ки баъди воқеаи тир хӯрданаш қариб як сол бемори бистарӣ буд ва дар ин муддат ӯ баъзе лутфу марҳаматҳои дарбориёро вобаста ба иштирок дар маҳфилҳои дарборӣ ба сабаби беморияш рад мекардааст:

Аҳд кардастам, ки даст аз ҷоми май дорам тихӣ,
К-аз паси тимор як сол аст, маъзам пурхисор.
Бас ки дар оғози кор аз умр бибридам умед,
Аҳду паймон бишканам, чун беҳ шавам, анҷоми кор.
Аз ҳама чизе маро парҳез кардан вочиб аст,
Хоса аз чизе, ки бо табъам набошад созгор.
То ки бошад дар барам пайкон, маро ранҷур дон,
В-ар набошад бар кафам соғар, маро маъзур дор [12,356].

Вобаста ба баррасии ашъори шоир, ки аксар вақтҳо аз нохушии захми тир шикоят мекунад, маълум мешавад, ки Муиззӣ дар воқеъ ҳадафи тири султон қарор гирифта, то охири умр пайкон ба сина ва ранҷур будааст. Бо вучуди ин ҳама дар ашъораш аз Худо миннатдорӣ менамояд, ки тире, ки шаҳ ба қасд аз камон наандохт, ба ҷонам қасд накард ва ба фазли

Худойгон ман бегунаҳ кушта нашудам. Мутаассифона, дар охири кор аз ҳамин чароҳати тир Муиззӣ ин дунёро тарк мекунад.

КИТОБНОМА

1. Абдуллоев А. Муиззӣ / Абдуллоев А: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди I. Абдуллоев А.-Душанбе: Сарредакцияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1988.- 544 с.
2. Авфӣ, Муҳаммад. Лубоб-ул-албоб / Муҳаммад Авфӣ: бо тасҳеҳи Эдуард Ҷ. Браун. Бо муқаддимаи Муҳаммад Қазвинӣ ва тасҳеҳоти ҷадид ва таълиқоти Саид Нафисӣ.- Техрон: Хурмуз, 1389 ҳ. Ҷопи аввал.- 1082 с.
3. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV, қисми якум Мухаррири масъул Расул Ходизода. Душанбе: -Дониш, - 1976.- 346 с.
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 1. История персидско-таджикской литературы. Издательство восточной литературы. Москва. 1960, 561 стр.
5. Доғистонӣ, Вола. Риёзушшуаро / Волаи Доғистонӣ: муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллии тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳот профессор Мисбоҳиддини Нарзиқул ва Бобоева Озода Имомқуловна. Бо сарсухани профессор Саид Нуриддин Саид. – Душанбе: Паёми ошно, 2019. – 752 с.
6. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Бо қорвони ҳулла / Абдулҳусайн Зарринқӯб. Маҷмӯаи нақди адабӣ. Техрон. Интишороти илмӣ, 1389 Ҷопи шонздаҳум,.
7. История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. Издательство „Прогресс», Москва 1970 – 439 стр.
8. Қазвинӣ, Муҳаммад. Ёддоштҳои Қазвинӣ / Муҳаммад Қазвинӣ. Бо кӯшиши Эраҷ Афшор. Интишороти Донишгоҳи Техрон, 7. 1347. Ҷилди. С.111 ва 112.
9. Қазой, Ҳодӣ. Зиндагиномаи нависандагон ва шоирон аз Рӯдакӣ то Давлатободӣ / Ҳодии Қазой: Зиндагиномаи нависандагон ва шоирон аз Рӯдакӣ то Давлатободӣ.- Техрон: Беҳзод, 1386.- 691 с.
10. Мирзозода Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик (аз давраи қадим то асри XIII) / Холиқ Мирзозода: Қитоби I (II). Душанбе: Маориф, 1989. 420 с.
11. Муиззӣ, Амир. Девон / Амир Муиззӣ: тасҳеҳ ва таҳшияи устод Аббос Иқболи Оштиёнӣ. - Техрон: Китобфурӯшии Исломия, 1318 ш. - 728 с.
12. Муиззӣ, Амир. Девони комил / Амир Муиззӣ: муқаддима ва тасҳеҳи Носири Ҳирӣ.- Техрон, 1362 ҳ.к.
13. Муиззӣ, Амир. Девон / Амир Муиззӣ: тасҳеҳ ва таҳияи устод Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Бо эҳтимоми Абдулқарими Ҷурбадзорӣ. – Техрон: Асотир, 1389 ҳ.к.
14. Муиззӣ, Амир. Куллии девон / Амир Муиззӣ: бар асоси нусхаи мусахҳеҳи устод Иқболи Оштиёнӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таълиқоти Муҳаммад Ризо Қамбарӣ. - Техрон: Заввор, 1391 ҳ. қ. Ҷопи дувум, - 709 с.
15. Навоӣ, Низомуддин Алишер. Маҷолис-ун-нафоис / Низомуддин Алишери Навоӣ: тарҷумаи Фаҳрии Ҳиротӣ ва Ҳакимшоҳ Муҳаммади Қазвинӣ. Бо сазо эҳтимоми Алӣ Асғари Ҳикмат. Таҳия, тасҳеҳ, таҳқиқ ва муқаддимау тавзеҳоти Урватулло Тоиров ва Муҳриддин Низомов.- Душанбе: «Нашри мубориз», 2018. -528 с.
16. Насриддин, Абдулманнон. Куллии осор / Абдуманони Насриддин: Ҷилди аввал. Хучанд:- ХУРОСОН 2013.- 602 с.
17. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ. Дар ду ҷилд / Саид Нафисӣ. – Ҷ.1. – Техрон: Меҳан, 1344. – 664 с.
18. Неъматзода Т. Муиззӣ/ Неъматзода Т. Энциклопедияи советии тоҷик.-Ҷилди 4. Сармуҳаррири илмӣ М.С. Осимӣ. Сарредакцияи илмӣ ЭСТ.- Душанбе, 1983.- 640 с.
19. Озод, Ғуломалихон. Хизонаи омира / Ғуломалихони Озод. - Ҷилди 2. Китобхонаи Донишгоҳи Кобул, нусхаи 32597.- 459 с.

20. Ризозода, Шафак. Таърихи адабиёти Эрон барои дабиристонҳо / Ризозода Шафак.- Техрон: Амири Кабир, 1341, 446 с.
21. Ровандӣ, Муҳаммад ибни Алӣ ибни Сулаймон. Роҳат-ус-судур ва оят-ус-сурур. Дар таърихи Оли Салҷуқ / Муҳаммад ибни Алӣ ибни Сулаймони Ровандӣ: бо саъй ва тасҳеҳи Иқбол ал - Ибод ва Муҳаммад Иқбол. Техрон: – Амири Кабир, 1364. 575 с.
22. Розӣ, Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим / Амин Аҳмади Розӣ: тасҳеҳ, таълиқот ва ҳавошии Саид Муҳаммадризо Тоҳирӣ (Ҳасрат). - Ҷилди 2. Чопи дуюм.-Техрон: Суруш,1389.- 1443 с.
23. Саной, Абулмачд Мачдуд ибни Одам. Девон / Абулмачд Мачдуд Саной: бо саъй ва эҳтимоми М. Разаӣ. – Техрон: Саной, 1354. – 1227 с.
24. Сафо, Забехуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон / Забехуллоҳ Сафо.–Ҷ. 2.–Техрон: Интишороти Фирдавсӣ, 1373. – 1128 с.
25. Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суханварон / Бадеъуззамон Фурӯзонфар. – Техрон:- Хоразмӣ 1380 ҳ.қ. Чопи панҷум. 713 с.
26. Ҳидоят, Ризоқулихон. Мачмаъ-ул-фусаҳо / Ризоқулихони Ҳидоят. Ба кӯшиши Мазоҳири Мусаффо.- Техрон,1339.
27. Шарифзода Худой, Мисбоҳиддини Нарзиқул. Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII) / Худой Шарифзода, Мисбоҳиддини Нарзиқул.- Душанбе: ТоРус, 2017.- 416 с.
28. Этте, Ҳерман. Таърихи адабиёти форсӣ / Ҳерман Этте: Тарҷумаи Ризозода Шафак. - Техрон. Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1352.- 369 с.

ҚИССАИ ТИР ХҶРДАНИ МУИЗЗӢ

Дар мақола қиссаи ҳадафи тир қарор гирифтани шоири маъруфи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ – Амир Муиззӣ баррасӣ гардида, муаллиф бо пешниҳод кардани далоили зиёд кӯшиши ба таври дақиқ муайян кардани тир хӯрдани ин суханварро кардааст. Барои арзёбии мочаро муҳаққиқ нахуст аз ҳилоли осори ҳудӣ шоир ва ашъори адибони дигар суд ҷуста, баъдан ба арзёбии маълумоти муаллифони сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва ёддошти муҳаққиқони муосир дар ҳамин масъала пардохтааст. Муаллифи мақола зимни баррасии мавзӯ бо баъзе донишмандон баҳс карда, саранҷом ба натиҷаҳои назарраси илмӣ тавфиқ ёфтааст.

Калидвожаҳо: Муиззӣ, девон, сарчашма, қасида, марсия, шикор, султон Санҷар, тир, захм, вафот.

ИСТОРИЯ РАНЕНИЕ МУИЗЗИ

В статье рассматривается история известного поэта персидско-таджикской литературы Амира Муиззи, который был ранен стрелой султана Санджара, и автор попытался точно установить факт ранения этого оратора, представив множество доказательств. Для того чтобы дать оценку инциденту со стрельбой, исследователь сначала ознакомился с произведениями самого поэта и стихами других писателей, а затем обратил внимание на сведения авторов литературно-исторических источников и заметки современных исследователей о такой же проблема. Автор статьи обсудил эту тему с некоторыми учеными и, наконец, согласился со значительными научными результатами.

Ключевые слова: Муиззи, диван, источники, ода, элегия, охота, султан Санджар, стрела, ранение, смерть.

MUIZZI'S INJURY STORY

In the article, one of the important moments of Muizzi's life is discussed, and the author tried to accurately determine the story of the shooting of Amir Muizzi, presenting a lot of evidence. To estimate this question, the researcher first familiarized himself with the works of the poet himself, and then paid attention to the information of the authors of literary-historical sources and notes of modern researchers regarding this problem. Among other things, the author of the article emphasizes that the cause of the poet's death was not an arrow from Sultan Sanjar's bow, the poet's verses, both in odes and in stanzas, testify that he suffered more than a year from the pain of this arrow.

The author of the article discussed this topic with some scientists and finally agreed with the significant scientific results.

Key words: Muizzy, Sanjar, arrow, survival, gratitude, monotheism, death.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайдаров Фахриддин Наботович - номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи таърихи адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тел.: (+992) 918-64-00-40.

Седения об авторе: Хайдаров Фахриддин Наботович - кандидат филологических наук, доцент кафедры истории таджикской литературы ТНУ. Тел.: (+992) 918-64-00-40.

Information about the author: Haydarov Fakhriddin Nabotov, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Tajik Literature History of the National University of Tajikistan. Tel.: (+992) 918-64-00-40

УДК: 896.550.094

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИТЕРАТУРНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АХМАДА ДОНИША

Абдусамад Хайдаров

Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана

После XV столетия в истории литературы и педагогики народов Средней Азии не было такой выдающейся личности, как Ахмад Махдум Дониш, который, хорошо изучив педагогическое наследие своих предшественников и творчески развивая лучшие традиции национальной педагогической мысли, поднял их на должный научно-образовательный уровень той эпохи.

Педагогические и реформаторские воззрения Ахмада Дониша в его произведениях «Редкостные события» и «Исторический трактат» еще раз свидетельствуют о том, что автор с целью всестороннего воспитания молодого поколения затрагивает различные проблемы нравственности: воспитание военно-патриотических чувств, физическое и семейное воспитание, правовое воспитание, профессионально ориентированное воспитание, гуманистическое воспитание, эстетическое воспитание.

Педагогические воззрения Ахмада Дониша в последние периоды феодального общества представляли собой своего рода итог воспитательных размышлений великих мыслителей прошлых столетий. Однако Дониш, будучи убежденным реформатором и просветителем своего времени, видя недостатки и изъяны общества в неправильных методах и принципах воспитания, в схоластической и мистической формах образования, предложил новые пути воспитания масс, связанные с коренным преобразованием общества. Ахмад Дониш в революционном преобразовании своего сознания опирался, прежде всего, на факторы прогресса цивилизации других стран (особенно России), которые сравнивал со схоластической застеночностью Средней Азии. Он, как реформатор просвещения и воспитания, видел, что одной из основных причин недостатков прогнившего строя эмирата Бухары является непросвещенность существующего общества, и требовал исправления такого положения. В его нетленном произведении «Редкостные события», признанном образцом истинно реалистического, исторического, художественного и научного сочинения, особо ярко отражены воспитательные и нравственные взгляды писателя.

Мыслитель анализирует и высказывает свою точку зрения касательно различных проблем обучения и воспитания высокообразованной личности не только в аспекте теоретических суждений,

но и посредством обращения к примерам из реальной жизни, повествования приключений, рассказов и легенд, сочинения поэтических фрагментов, цитирования мудрых изречений, пословиц и поговорок. Без преувеличений можно сказать, что вряд ли еще у кого-то из таджикских мыслителей найдется такое сплетение жанров и разнообразие подходов к проблеме воспитания и образования.

Вооружившись критическими постулатами и используя методы сравнительного и исторического анализа, Дониш, вскрыв причины упадка и ущербности системы образования и воспитания в школах и медресе, с целью качественного изменения и развития системы образования, высказывал эмиру свою точку зрения относительно необходимости реформ в политической, экономической и духовной жизни страны.

Следует подчеркнуть, что педагогическое, этическое-нравственное, философское и реформаторское мировоззрение Ахмада Дониша сформировались на основе воспитания семьи и атмосферы его жизни, лучших традиций культуры таджикского народа, этических и воспитательных учений персидско-таджикских мыслителей, ученых Древней Греции, Индии и знакомства с наукой и культурой России, и в большей степени на почве глубокого изучения фундаментальных основ воспитания и обучения в исламе.

Сущность патриотических размышлений А. Дониша составляют такие вопросы, как поиск путей пробуждения в сознании детей и молодёжи высокого патриотизма, физической и военной подготовки в целях защиты родины, критика методов правления мангитских эмиров в сравнении с государствами арийских народов, разрешение проблем развития и благоустройства страны. Пути к возникновению и совершенствованию чувства патриотизма мыслитель видит во владении искусством стрельбы, в физическом воспитании и в правлении справедливого и могущественного царя и т. д.

Основы сущности семейной жизни, по мнению А. Дониша, заключаются в рождении ребенка, как продолжение рода человеческого, в чистоте и целомудренности человека, ответственности жены и мужа в семье и перед обществом, воспитании детей и их обеспечении. Одним из факторов устойчивости семьи и счастья родителей и детей является следование традициям бракосочетания. Вторым фактором нерушимости семейного союза он считает правильный выбор и знание молодыми человеком родословных корней своей невесты. В- третьих, он предупреждает, не надо поддаваться алчности, уповая на богатства женщины, а больше надо прислушиваться к своим чувствам, полагаться на соответствие друг другу жениха и невесты.

В учении Ахмада Дониша половое воспитание, являясь одной из важных составляющих семейного воспитания, тесно переплетается с его концепцией нравственно-эстетического воспитания. Мыслитель посредством своих педагогических воззрений, прежде всего, задавался целью воспитать взрослых и молодёжь в духе высокой нравственности, бережного и уважительного отношения к семье, преданной любви, пробудить в их сердцах любовь ко всему прекрасному, уважение к женщинам и девушкам, соблюдение тактичности в интимных отношениях. Он подвергал резкой критике власть имущих тиранов в вопросах полового воспитания и половых отношений. В их лицах и деяниях он клеймил и осуждал такие омерзительные и непристойные поступки, как многоженство, попирающие права женщин и девушек, садомитство, гомосексуализм, бесстыдное совокупление на глазах публики, совокупление с вьючными животными [7,67].

Ахмад Дониш видит величие человека в его разуме и творчестве, в его способности к созиданию, в его твердом характере и трудолюбии: «И чтобы обратить внимание на проявление взаимной привязанности и способности возлюбленных на удивительную дружбу, молодые должны быть благородными и порядочными. И в поколениях хранили традиции семейного очага, простолюдины с простолюдинами, благородные с благородными. И тот, кто в любви находит благородную, достоин счастья, а тот, кто свяжется с простушкой, найдет лишь сексуальные влечения»[5, 220]. Взгляды Ахмада Дониша относительно полового воспитания подрастающего поколения значимы и сегодня.

Мыслитель написал для родителей правовой путеводитель по воспитанию детей, где он одобряет только справедливое и добропорядочное отношение отцов и матерей к своим чадам.

Создание трактата «Редкостные события» в те далекие времена требовало огромного мужества со стороны автора, так как только одного выражения «подстрекать детей против родителей» со стороны невеж и невежд было достаточно, чтоб признать писателя ослушником, мятежником и неверным, и подвергнуть его наказанию и гонению.

Мыслитель считает, что долг отца перед сыном состоит из трех его обязанностей:

1. Обучение основам религиозных знаний;
2. Содействовать в получении достойной специальности или профессии;
3. Женить или выдать замуж свое чадо.

Ахмад Дониш, согласно преданиям, сказаниям и литературным заимствованиям из священного Корана, считает, что каждый разумный человек в своей жизни обязан обеспечить себя четырьмя условиями:

1. Куском хлеба, который не даст голодать;
2. Одеждой, которая облачит тело;
3. Домом, который в жару и холод защитит;
4. Добропорядочной женой, через которую он продолжит свой род.

По мнению мыслителя, человеческое потомство должно быть с детства и отрочества привлечено к обучению наук и культур, чтобы извлечь выгоду для своей просвещенности и быть полезным для общества. Он считает, что счастье и благополучие человека зависят от его терпения и умения переносить тягости, а не от наличия роскоши и украшений. Богач и бедняк должны жить и обходиться скромно, и если кто-то нажил состояние молитвами и благословением родителей, но при этом проявляет неприязнь и недостойное поведение к окружающим, значит, то были не молитвы, а проклятия, поэтому все беды и несчастья человека исходят от бед нравственного образа жизни злополучных родителей, а блага и достаток приносят ему его ремесло и труд.

Ахмад Дониш требует овладевать теми профессиями и ремеслами, которые, прежде всего, полезны обществу, а добывание средств существования или же, по его выражению, «приобретение хлеба насущного» должно стоять на втором месте. Он пишет: «Не будьте нерадивы в изучении наук и знаний, которые необходимы людям, защищайте интересы общества и семьи»[6,16].

Мудрец ставит занятия людей пера выше занятия представителей иных профессий, ибо, по словам мыслителя, они являются формирующими общественное сознание, а также дух и интеллект человека.

В условиях гнета, несправедливости и тирании Центральной Азии того периода, просветительские воззрения Дониша служили маяком для образованной элиты и призывали к пробуждению и объединению всех просвещенцев. Его учение было путеводным факелом для творческих людей его времени и служило руководством на пути к просвещению и прогрессу общества. И в настоящие дни использование мировоззрения этого великого мыслителя Востока, по нашему мнению, принесет огромную пользу современному обществу.

Изучение педагогико-эстетических взглядов Ахмада Дониша весьма важно и актуально, ибо они, отталкиваясь от педагогических воззрений всех предыдущих поколений мыслителей Востока, в первую очередь классиков персидско-таджикской литературы, а также передовых мыслителей мира, играют важную роль в деле воспитания нашего народа, в особенности современной молодежи. Ахмад Дониш за свой ценный вклад в дело распространения культуры и укрепления основ образования, за твердость и последовательность на пути к реформе системы образования заслужил звания лидера и предводителя просветителей Средней Азии. Когда он исполнял свои обязанности при дворе эмира Бухары, среди передовых ученых и просветителей пользовался огромным авторитетом за свою ученость, совершенство и талант.

Он оказал значительное влияние и оставил отчетливый след в истории педагогического воззрения таджикского народа конца XIX века, что не удавалось ни одному его современнику[12, 11].

После изучения педагогического воззрения и литературно-политической деятельности Дониша, исследователи пришли к заключению, что учение мыслителя отвечает тем трем образцам, или тем трем критериям, которые характерны для просвещенцев Европы и России.

Во первых, Дониш, как и другие зарубежные просветители, подвергая критике, выражает собственное недовольство существующим государственным строем. Во-вторых, поощряя изучение естественных наук, он критикует схоластическое обучение в школах и медресе, предлагая освоение передового опыта Европы в Бухарском эмирате. В-третьих, во всем его учении и во всех его произведениях особое значение придается интересам простых людей труда, которых он мужественно защищает и стремится повысить грамотность в их рядах.

Политическое воззрение Дониша, его реформаторское и просветительское воззрение повлияло на политиков, на просвещенцев, джадидов и сторонников школ с новыми методами преподавания, его поэтический талант – на поэтов, его художественная проза – на писателей, его исторические произведения – на историков Средней Азии и т.д.

Истинные просветители, во главе с Ахмадом Донишем, пропагандировали науку и знания с целью искоренения фанатизма, и твердо верили в то, что создание новометодных школ, обновление учебных программ в школах и медресе, выведут народ на широкую дорогу счастья и образованности.

Подвергая критике систему образования и воспитания в эмирате Бухары, мыслитель активно включился в процесс радикальных преобразований и реформ этой системы.

Ахмад Дониш верил в роль науки и человеческого разума в развитии общества. Поэтому он в начале своей просветительской деятельности, как другие реформаторы цивилизованного мира, представляя свою программу о реформе требовал у правителей внесения реформы в существующие системы образования и воспитания. Но правители категорически отказали в проведении реформы.

Писатель, наряду с другими важнейшими проблемами образования и воспитания, требовал у правителей решения нижеследующих задач:

- 1) Создать конкретную учебную программу взамен схоластического метода преподавания;
- 2) включить в учебную программу изучение точных и естественных наук;
- 3) исключить из учебной программы ненужные предметы;
- 4) применять в бухарских школах опыт школ развитых стран, особенно России;
- 5) преподавателям медресе и учителям школ, не имеющим достаточных знаний и не проходившим квалификацию в своей профессии, не разрешать ведения уроков;
- 6) детей неимущих тоже учить грамотности;
- 7) привлечь к воспитанию и обучению детей с физическими недостатками и по возможности обучать их необходимым профессиям и т.д.;
- 8) не применять физического наказания в воспитании учащихся;
- 9) считаться с положением и достоинством женщин в обществе.
- 10) все благие намерения человеческого общества должны быть направлены на приобретение мира и покоя.

При рассмотрении педагогических учений суфизма Дониш преднамеренно обращает внимание на их прогрессивные и гуманистические тенденции, которые воспитывают человека на основе ценных достижений морали до уровня совершенства.

При такой постановке вопросов им чужды тенденции аскетизма и пессимизма. Гуманистические убеждения Дониша о Совершенном Человеке держатся не на основе теоцентризма, а на фундаменте антропоцентризма. В действительности, Совершенный Человек Ахмада Дониша гораздо свободней Совершенного Человека традиционной исламской религии, в большей степени новатор и борец, нежели Совершенный Человек суфизма, более сердоболен и воспитан, доброжелателен в наставничестве, нежели супермен Фридриха Ницше.

Еще одним свидетельством гуманизма Дониша является его обращение по отмене или замене смертной казни.

Содержание патриотических размышлений А. Дониша включает в себя такие вопросы, как поиск путей пробуждения в сознании детей и молодежи чувства высокого патриотизма, физического и военно-патриотического воспитания молодежи и солдат в целях защиты родины, критика методов правления мангитских эмиров, проблемы благоустройства страны и ее орошения, воспрепятствования неравной войне, приносящей народу беды и разруху, заботы о родной земле и т.д. Эти вопросы мыслитель, в большей степени, рассматривает во второй и третьей главах «Редкостных событий» и «Историческом трактате»[1,130].

Один из путей пробуждения чувства патриотизма Ахмад Дониш видел в признании заслуг отважных воинов и в социальной поддержке детей и других членов семей воинов, погибших в сражениях за защиту родины. Необходимость изучения воспитательно-патриотических воззрений Ахмада Дониша и других великих мыслителей прошлого нашего народа заключается в том, чтобы воспитать сегодняшнюю молодежь в духе патриотизма и уважения национальных святынь. Подчеркивая важность этой акции, руководитель государства Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон отмечал, что «Не следует забывать, что только настоящий патриот своей родины, с заботой и всем своим естеством, может обеспечить защиту безопасности и процветание отчизны»[11, 34].

Суждения Ахмада Дониша относительно предотвращения неравной войны являются частью его воспитательно-патриотических взглядов.

Ахмад Дониш, будучи патриотом и выдающимся мыслителем, с самого начала знал основные причины возникновения эпидемии лихорадки. Поэтому, он с огромным рвением и настойчивостью использовал все свои возможности добиться обеспечения Бухары чистой водой во благо процветания и здоровья народа.

Ахмад Дониш по уровню знаний и просвещенности намного опередил свое общество и в глазах окружающих казался человеком из будущего.

Писатель в своих эстетических взглядах опирается на воззрения предшественников нашей культуры, как к одному из благотворных источников, однако эстетические размышления мыслителя во многом отличаются и в отдельных вопросах превосходят взгляды его предшественников. Во-первых, его эстетические воззрения служат своего рода связующим мостом традиционных взглядов наших предков с эстетическими взглядами современности. Во-вторых, это отличие выражается в том, что с точки зрения реальной значимости, его эстетические взгляды представляют собой высочайший уровень развития классического эстетического мировоззрения таджикского народа.

Дониш называет науку о музыке благородной, а певцов и музыкантов возводит в ранг почтеннейших членов общества, и требует, чтобы они не были в плену ничьей воли, чтоб свободно творили и исполняли свои песни. Только в этом случае они удостоятся любви и уважения народа.

Подчеркивая, что «взаимоотношения с тем или иным народом, без знания языка его, может привести к потерям и бедам», писатель, обращаясь к молодежи своего и нашего времени, как бы предостерегает их[5,193]. Он советует им, отправляясь в чужую страну, задавшись целью получить для себя выгоду и пользу от этой поездки, изучить язык народа этой страны, чтобы не понести ущерба и не оказаться в плачевном состоянии.

Как известно, сегодня одной из причин столкновения таджикских трудовых мигрантов с оскорблениями и унижением их достоинства в зарубежье является, прежде всего, незнание языка народа той страны, где они трудятся.

Ахмад Дониш жил в условиях религиозного фанатизма, феодального невежества средневековья и деспотизма Бухарского Эмирата, в атмосфере которой и сложились его взгляды и мировоззрение. Поэтому, он при анализе многих общественно-социальных, научно-философских, морально-этических и педагогических проблем находился под мощным влиянием взглядов исламской религии и идеалистической философии.

Другая причина некоторой ограниченности взглядов А. Дониша состоит в том, что он, поясняя важнейшие социально-политические и воспитательно-религиозные проблемы, исходил лишь из состояния научных познаний своего времени, считая их единственно верными.

Несмотря на это, педагогическое и реформаторское наследие Ахмада Дониша в истории культуры и просвещения народов Востока, особенно в Центральной Азии, занимает особое место и имеет важное теоретическое и практическое значение. Оно придаёт стимул для обогащения ряда отраслей наук, таких как: история педагогики и дидактика, психология, философия и политология, экономика и социология, риторика и история религии и т.д.

Другой основой, сыгравшей заметную роль в формировании мировоззрения мыслителя, было влияние философии Востока, знакомство с учениями учителей всего человечества - Заратуштры, Будды и других.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Айни С. Куллиёт (Полное собрание сочинений), чилди 6./С.Айни. -Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1962.- 415 с.
2. Айни С. Таърихи инкилоби фикрӣ дар Бухоро (История духовной революции Бухаре). /С.Айни С.- Душанбе, 2005.-270 с.
3. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Избранные произведения /А. Дониш. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 278 с.
4. Ахмади Дониш. Меъёр-ут-тадайюн (Эталон религиозности)/Дониш.А. / Таҳияи матн ба алифбои кирилии тоҷикӣ ва тасҳеху тавзеҳот ва шарҳи луғот аз А.Девонакулов ва Н.Зокиров / - Душанбе: Эр-граф, 2010.-305 с.
5. Ахмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ (Редкостные события). Китоби 1 / Дониш А.- Душанбе: Дониш, 1988.-285 с.
6. Ахмади Дониш. Наводир-ул-вақоъ (Редкостные события). Китоби 2 / Дониш А.- Душанбе: Дониш, 1989. -339 с.
7. Ахмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития (Исторический трактат или коротко об истории царствования мангитской династии) / Дониш А. - Душанбе: Сарват, 1992.- 98 с.
8. Ғафуров Бобочон. Тоҷикон (Таджики). Китоби якум / Ғафуров Б.-Душанбе: Ирфон, 1983. – 694 с.
9. Ғафуров Бобочон. Тоҷикон (Таджики). Китоби дуюм/ Ғафуров Б.-Душанбе: Ирфон, 1985. – 409с.
10. Рачабов З. Ш. Маорифпарвар Ахмади Дониш (Просветитель Ахмад Дониш) /З.Ш.Рачабов.- Душанбе: Ирфон, 1964.-306 с.
11. Ҳайдаров А.А. Афкори педагогии Ахмад Махдуми Дониш (Педагогические взгляды Ахмада Махдума Дониша) /А. А. Ҳайдаров.-Душанбе: Ирфон, 2011.- 160 с.
12. Юнусов А., Норкаллаев И. Ахмади Дониш (Фехрасти адабиёт) (Ахмад Дониш / Указатель литературы /) /А.Юнусов. -Душанбе, 1986.-121 с.

БАРҲЕ АЗ ҶАНБАҶО ВА АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ФАҶОЛИЯТИ АДАБӢ ВА СИЁСИИ АҶМАДИ ДОНИШ

Дар мақола сарчашмаҳои асосии инкишофи ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш роҷеъ ба ислоҳоти низоми маориф мавриди барасъ дода шудаанд.

Яке аз асосҳои, ки ба ташаккулёбии ҷаҳонбинии Аҳмади Дониш мусоидат карда буд, ин тарбияи оилавӣ ва муҳите, ки ӯ дар он зиста буд, ба ҳисоб меравад.

Заминаи дигаре, ки дар ташаккулёбии ҷаҳонбинии мутафаккир нақши бориз гузоштааст, таъсири фалсафаи Шарқ, шиносӣ бо таълимоти муаллимони башиарият: Зардушт, Буддо ва дигарон мебошад.

Инчунин, қайд карда мешавад, ки хизмат дар дарбор, шиносӣ бо усулҳои ҳукмронии амирон, имконияти истифода бурдан аз обрӯӣ, низ аз он омилҳои буданд, ки дар инкишофи

ҷаҳонбинӣ ва ташаққулёбии ақидаҳои эстетикӣ ва педагогии Аҳмади Дониш нақши муассир доштаанд.

Калидвожаҳо: ақидаҳои эстетикӣ-педагогӣ, тарбияи оила, тафаккур, ислоҳоти таълиму тарбия, сарчашмаҳои асосӣ.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИТЕРАТУРНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АХМАДА ДОНИША

В настоящей статье даётся анализ основных источников развития мировоззрения Ахмада Дониша о реформе образования.

Автор констатирует, что одной из основ, способствовавшей формированию педагогического мировоззрения Ахмада Дониша, было воспитание семьи и среда, в которой он жил. Другой основой, сыгравшей заметную роль в формировании мировоззрения мыслителя, было влияние философии Востока, знакомство с учениями учителей всего человечества - Заратуштры, Будды и других.

Отмечается, что служба при дворе, знакомство с методами правления эмиров и возможность пользования представившихся привилегий, также были факторами, повлиявшими на развитие мировоззрения и формирования эстетических и педагогических взглядов Дониша.

Ключевые слова: эстетические и педагогические взгляды, воспитание семьи, мышление, реформа образования, основные источники.

SOME ESPECTS AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LITERARY AND POLITICAL ACTIVITY OF THE THINKER

In this article the analysis of the main sources of developing outlook on reforming of education. The author emphasizes that one of the grounds promoting the formation of pedagogical outlook of A.Donish was family upbringing and environment where he lived.

The other source of playing a significant role in forming the outlook where the influence of the philosophy of the East acquaintance with Zarathustra, Buddha and others.

It is not serving in royalty acquaintance with methods of Emirs rulings and the possibility favoring the given privileges also where factors of influencing the develop of forming Donish aesthetics and pedagogical outlook in Russia.

Keywords: aesthetics and pedagogical outlook, family upbringing, thinking, reform of education, the main sources.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайдаров Абдусамад Алифбекович- н.и.п., дотсент, мудири кафедраи ҷомеашиносии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, Тел: 919 99 75 27. E-mail: avsamad@bk.ru

Сведения об авторе: Хайдаров Абдусамад Алифбекович - к.п.н., доцент, заведующий кафедрой обществоведения Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Тел: 919 99 75 27 E-mail: avsamad@bk.ru

Information about the author: Haidarov Abdusamad Alifbekovich- Associate Professor, Head of the Department of Social Science International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.Tel: 919 99 75 27.E-mail: avsamad@bk.ru

**РЎЗБЕҲ ИБНИ МУҚАФФАЪ НАМОЯНДАИ БАРЧАСТАИ АДАБИЁТИ
АСРИМИЁНАГИИ ФОРСУ ТОҶИК****Комилҷон Беков***Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ*

Вақти он расидааст, ки дар тарбияи ватандӯстии миллати худ бо тамоми воситаҳои мавҷуда барои баланд бардоштани дараҷаи самаранокии ин соҳаи муҳимми қори равшанфикрӣ аз мероси фарҳангии ниёгон васеъ истифода намоем.

Ба монанди адабиёти маорифпарварии фаронсавӣ дар фарҳанги халқҳои ҷаҳон намунаҳои ҷолиби диққати адабиёти равшанфикрӣ мавҷуд аст. Ақоиди фалсафии халқи тоҷик дар тури таърих баробари инкишофи хеш ба ақоиди фалсафии халқҳои дигар таъсири мусбат расондааст. Мо эҷодиёти ду тан марди некноми майдони муборизаи ақоиди фалсафӣ – Ибни Муқаффаъ ва Ибни Ровандиро дар назар дорем, ки нақши онҳо дар таърихи ақоиди озодфикрӣ ва умуман фарҳангии халқҳои Шарқ, махсусан эронӣ-исламӣ араб, басо равшан то имрӯз боқӣ мондааст. Хизмати Ибни Муқаффаъ бо нигоҳ доштани беҳтарин сарчашмаҳои адабӣ-фалсафии паҳлавӣ ва тавассути онҳо дар дунёи маънавии инсон як инқилоби фикрӣ ба вуқӯ пайвастааст ва Ибни Ровандӣ дар олами ислом бори аввал ҷаҳонбинии диниро дар оинаи хирад баррасӣ ва байроқи озодфикрӣ барафрошта аст. Он озодфикре, ки дар замони Эҳёи Аврупо ба майдон омад, ҷи тавре ки муҳаққиқони муосир нишон додаанд, маҳз аз ҳамин ҷараёни фикрии Машриқзамин ғизои маънавӣ гирифтааст.

Пеш аз он ки доир ба ақоиди фалсафӣ ва андешаҳои озодфикрӣ дар симои ду тан намояндаи барҷастаи маданияти халқамон суҳан ронем, лозим меояд, ки дар бораи замони онҳо ва равияҳои иҷтимоии ҷомеаи онрӯза ба таври ихтисор ишора намоем. Замони зиндагӣ, ғайолияти иҷтимоӣ-сиёсӣ ва эҷодии Ибни Муқаффаъ ва Ибни Ровандӣ ба даврае рост меояд, ки дар олами ислом нахустин хиштҳои ҷараёнҳои гуногуни мазҳабӣ сиёсӣ гузошта мешуданд. Махсусан авҷ гирифтани ҳаракатҳои шуубӣ дар пайдоиши ақидаҳои сиёсии асри VIII-IX мелодӣ мадад намуд. Яке аз ҷиҳатҳои ҷолиби диққат дар шуубӣ аз он иборат буд, ки тарафдорони ин ҳаракат аз заминаи нишондоди ислом ҳукуки халқу қabilaҳои дигар, масъалаи баробарии ҳақиқии ҳамаи халқҳоро ба миён мегузоштанд. Аз тарафи дигар, ҳуди таълимоти ислом боиси ихтилоф ва кашмакашҳои зиёде гардида буд.

Аз кашмакашҳои ҳонадони Уммавиҳо ва Аббосиён дар сарзаминҳои тасарруфгаштаи Эрону Осиёи Миёна ҳаракатҳои халқӣ авҷ гирифтанд. Дар паси пардаи хурӯҷҳои сиёсӣ масъалаҳои истиқлоли иқтисодӣ, фарҳангӣ ва забонӣ қарор дошт. Аз тарафи дигар, мубориза ба муқобили дини ислом маҳз дар асри аввали халифаҳои аббосӣ дар қисмати Аҷам бештар густариш ёфт.

Ҷи тавре ки таърих шаҳодат медиҳад, ҳаракати шуубӣ ва намояндагони он пояҳои таълимоти исломиро суғарда, бо ҳар роҳ таълимоти фалсафӣ ва мазҳабӣ ба дараҷаи тамоман ихтилофнок дар баъзе лаҳзаҳо ба иғроқ меанҷомид. Дар ҳилофати исломӣ ҷанини озодфикрӣ ба дарахти сарсабзе расида, самар меод. Албатта, ҳамаи ин ҷараёнҳо яқсон набуданд, вале муҳим он буд, ки барои худшиносии халқҳои эронӣ дар Суғд, Хуросон, Хоразм, Фарғона ва тамоми Эрон дигар сарзаминҳо омилҳои муҳим ба майдон омаданд. Дар аввалҳои асри VII шуубиён табиғоти хешро бо як шӯру қиём инкишоф доданд ва ашъори тезутунде дар таҳқири арабҳо ва ислом иншо карданд. Шоири буданд, ки ба лисони арабӣ шеър иншо карда ва ҳатто дар адабиёти араб ба зинаи олии қамолот расидаанд, вале ҳисси ватандӯстӣ, майли озодандешӣ, унсурҳои демократӣ-халқӣ дар эҷодиёти онҳо мавқеи хос доштанд. Ибни Муқаффаъ ва Ибни Ровандӣ ҷун ситорагони дурахшоне дар дунёи маънавии инсонӣ нурҳои озодфикрӣ, ақоиди равшанфикрии ниёгонро ба наслҳо мерос гузоштаанд.

Шодравон академик Б.Ғафуров дар яке аз навиштаҳои илмӣ номи Ибни Мукаффаъро дар сарҳатти нобиғаҳои Машрикзамин, ба монанди Сибавайх, Муҳаммад Ал-Бухорӣ, Муслим Ал-Қушайрӣ, Ат-Тирмизӣ, Абудовуд ас-Сичистонӣ, Ал-Фарғонӣ, Ал-Хоразмӣ. Ал-Истахрӣ, Ибни Қутайба ад-Динаварӣ ва бузургтарин алломаҳо ба мисли Абӯалӣ Сино, Абурайҳони Берунӣ ва Форобӣ гузошта, таъкид намудааст, ки онҳо новобаста ба зодаи ин халқ буданашон дар тамаддуни башарӣ ба тамоми инсоният тааллуқ доранд. Дар сарҳати ин олимони барҷаста гузаштани шудани Ибни Мукаффаъ аз ҷониби Б.Ғафуров бесабаб нест, зеро ба шаҳодати сарчашмаҳои таърихӣ, хидмати ин донишманди асри VIII мелодӣ дар бунёди фарҳанг, махсусан пайванди ақоиди фалсафии халқҳои эронӣ ба олами исломӣ, анъанаи фалсафӣ-дидактикии ниёгонамон, инчунин юнониёну ҳиндуён бо имрӯз басо назаррас аст. Танҳо ном бурдани «Калила ва Димна» - асари барҷастаи пурқимат, ки маҳз бо кӯшиш ва ҷонбозиҳои Ибни Мукаффаъ ба оламиён расидааст, басанда аст, ки номи ӯро дар таърихи илму фарҳанг бо ҳатти заррин сабт намоем. Вале аз чӣ сабаб бошад, ки ҷонбозӣ ва ҳақиқатталлошии ин марди ростин то кунун дар илми мо ба таври бояду шояд қадр карда нашудааст [10, с.3-8].

Бидуни ҷанд мақолаи кӯчаке, ки дар қомусҳо, тазкираҳо ва ишораҳои, ки дар асарҳои тадқиқотӣ мавҷуд аст, оммаи васеи хонандагони тоҷик аз шарҳи ҳолу осор ва ақоиди фалсафӣ диди озодфикрии ӯ бенасиб мондаанд. Гузашта аз ин, бояд ёдовар шуд, ки Ибни Мукаффаъ* яке аз шахсиятҳои бузургӣ иҷтимоӣ низ буд ва нақши осори ин некном дар олами мутамаддин то имрӯз бокист. Ӯ ҳоҳони дӯстии ҳолисона, зиндагии осуда, сидку вафо ва меҳрубонӣ буд. Маълумоти сарчашмаҳо доир ба ҳаёт ва фаъолияти Ибни Мукаффаъ пароканда ва мухтасаранд. Дарёфти марҳалаҳои алоҳидаи ҳаёти ӯ барои муҳқиқон душвориҳои зиёдеро пеш меорад.*

Ҳаёти Мукаффаъ аз ду марҳала иборат аст: якум, марҳалаи аввал ё худ давраи уммавӣ иборат аз 25 сол, ки онро марҳилаи таҳсил ва ҷустуҷӯҳои илмӣ мешуморанд ва дуюм, давраи аббосӣ, ки тақрибан 10 сол давом карда, дар ин давра осори фикрии худро таълиф кардааст.

Рӯзбеҳ соли 106 ҳиҷрӣ мутобиқи 724 мелодӣ дар деҳаи Ҷур таваллуд шудааст. Ин деҳаро ҳоло Фирӯзобод мегӯянд. Маънои номаш «муборак» мебошад. Номи падараш Додавайх мутаваллиии хирочӣ Форс буд. Ӯро Ҳачҷоҷ таъин карда буд. Ӯро дар Басра барои насупоридани хироҷ Ҳачҷоҷ чунон лағадмол карда буд, ки як дасташ хушк шуда буд. Аз ин сабаб ӯро «Мукаффаъ», яъне хушкшуда номидаанд. Писарашро ҳам ба ин ном хонданд. Вақте ки Рӯзбеҳ ислом қабул кард, Абдуллоҳ ном гирифт ва куняашро Муҳаммад гузошт. Рӯзбеҳ дар Форс ба воя расид. Майли ӯ бештар ба омӯзиши маданияти форсӣ равона шуда буд. Пайрави дини зардуштӣ бар мазҳаби оташпарастӣ буд. Баъдтар ба Басра омада, илму адаб ва забони арабро дар он ҷо омӯхт. Дар рушди маънавии ӯ ду омили асосӣ вучуд дошт: яке донишҷӯи маданияти форсӣ, юнонӣ ва ҳиндӣ ва дуюм ғасоҳати забони араб. Ва ҳамаи инро Рӯзбеҳ бо ду силоҳ - фикрӣ ва забонӣ пешвоз гирифт [8, с.161-165].

Мукаффаъ ҷанд муддате дар хидмати халифаи уммавӣ (Марвон ибни Муҳаммад) буд ва дар Кирмон иқомат дошт. Баъдтар, ҳангоме ки дар давлати аббосӣ бо аҳли фазлу аҳли давлати он сару қор пайдо кард, зарурате барояш пеш омад, ки ояндаи шахсии ӯро муайян мекард. Ин зарурат муносибати ӯ ба дини ислом буд. Мукаффаъ исломро қабул кард. Дар китобҳои таърихӣ ривоят кардаанд, ки чун Мукаффаъ баъди қабули дини нав, яъне ислом, рӯзе дар пайраҳаи танге мерафт, ки кӯдаке ин оятро бо овози баланд ба хондан сар кард: «Алам наҷъалу-л-арза миҳодан ва-ал-ҷибла...», яъне «Оё заминро барои шумо тахти хоб наофаридаем...», Ибни Мукаффаъ бозистод, то кӯдак сураро ба охир расонд. Баъд Мукаффаъ худ ба худ гуфт: «Дар ҳақиқат ин ба гуфтаҳои башарӣ монанд нест» [5]. Баъд ба назди Исо ибни Алӣ рафта гуфт: «Ислом дар дили ман ҷойгир шудааст. Меҳоҳам, ки бо шохидии ту мусулмон шавам». Исо гуфт: «Барои ин қор бояст, ки сардорон ва мардум ҳозир бошанд. Агар пагоҳ мусулмон шуданӣ бошӣ, ҳамаро ҷамъ меоварем».

Рӯзбеҳ ҳамон бегоҳ ба Исо таъми шомро оварда, ҳамроҳи ӯ ба хӯрдан сар кард. Ҳангоми хӯрдан ба равишу одати маҷусиёна таом меҳӯрд ва замзама мекард. Исо гуфт: «Азми мусулмонӣ дорию боз замзама мекуни? Мукаффаъ ҷавоб дод: «Намеҳоҳам, ки рӯзеро ҳам бе дин гузаронам». Вақто ки мусулмон шуд, ба вазифаи котиби Исо таъин гардид. Қатъи назар аз ҳамаи

алоқамандиҳо ва пайвастигиҳои маънавӣ ва моддӣ, ки Рӯзбеҳ бо аҳли давлати аббосӣ дошт, ӯ ба он давлат ва ба дини он ихлоси ҳақиқӣ надошт. Майли ӯ ба ҷониби миллати хеш – форс буд ва дар зиндагии илмӣ ва шахсии худ тамасхур ва ришханду истехзоро нисбат ба араб, аҳли давлат ва дини ислом дарёғ намедошт. Масалан, дар номае узрхоҳона аз номи хешони халифа Мансур чунин навиштааст: «Вақте ки Амир – ал - муъминин ба амаки худ Абдуллоҳ ибни Алӣ ғадр ва ҷабр кард, занҳояшон талок, ҳайвоноташон маҳбус, ғуломаш озод гашта, мусулмонон ҳуқуқ доранд, ки ба ҷойи он халифаи дигаре интиҳоб кунанд». Мансур дар ҷавоб гуфтааст: «Оё як кас барои ӯ кифоя намекунад?» Дар ин ҳангом Суфён ибни Муовия ибни Язид ибни Мулаҳҳаб ҳозир буд. Ӯ аз пеш нисбат ба Рӯзбеҳ дар дил кинаву адоват дошт, чунки Рӯзбеҳ ҳамеша Суфёнро масҳара мекард. Суфён бинии калон дошт. Ҳангоми вохӯрӣ Рӯзбеҳ ба ӯ чунин салом мекард: - Салом ба шумо ду кас (яъне ба Суфён ва бинияш). Хулоса, Суфён аз халифа Мансур иҷозати қатли Рӯзбеҳро гирифта, ба ривояте ӯро дар хонаи худаш (яъне дар хонаи Суфён) қатл мекунад. Ба ривояти дигаре ӯро дар ҷоҳ андохта, аз болояш санг мерезанд. Ба ривояти сеюм ӯро ба ҳаммоми тафсон ба ҳалокат мерасонанд. Ба ривояти чорум аъзои бадани Рӯзбеҳро як-як бурида ба танӯр меандозад ва мегӯяд: «Ба модарам қасам, ки туро тавре мекушам, ки касеро накушта бошанд» ва дар охир: «Эй фарзанди зиндик, туро пеш аз оташи дӯзах дар оташи дунё месӯзонам» [6, с.14]. Бояд гуфт, ки маҳз ҳамин ривояти охирин ба ҳақиқат наздик аст.

Симои маънавии Муқаффаъро дар таърих бо ҳар ранг нақш кардаанд. Ақидаи гузаштагон ва муосирон доир ба ӯ яқранг нест. Аксари мардум ӯро муаллифи «Калила ва Димна» медонанд. Дигарон мегӯянд, ки Рӯзбеҳ яке аз он бузургони маданияти инсонист, ки дар насри арабӣ қадамҳои барҷастае ба пеш гузоштааст. Ӯ дар таълифоти арабии худ дорои услуб ва таъбироти махсус аст. Дар олами балоғат ва баён устои болодаст буда, эҷодиёти ӯ натиҷа ва самараи ақли бориқбин ва дурахшони вай буданд. Дигарон ақида доранд, ки Рӯзбеҳ яке аз он мутарҷимонест, ки мақолаҳо ва рисолаҳои навиштаи ӯ илова ба тарҷимаҳои арзишманди ӯ дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии замони худ ва баъдтар таъсири фаровонро доро шудаанд.

Дарвоқеъ, Рӯзбеҳ намоёндаи барҳақи замон ва асре буд, ки зиддиятҳои зиёдеро дар симои як фарди он таҷассум мекард. Рӯзбеҳ овози мутлақ ва аз банду қайд озодгаштаи аҳли шуубия буд. Ӯ ҳамчунин овоз ва нидои ҳамаи шоҳаҳои маданияти қадимии гуногунмиллати пешазисломӣ буд. Ӯ як симои форсӣ, аристократӣ, эклектикӣ (худмухтор) дар зиндагии иҷтимоӣ ва эҷодиёти илмӣ буд. Симои ҳақиқии ӯ он аст, ки ӯ марди оқил, фалсафӣ, сиёсатдон ва барои адабиёти араб яке аз пешвоёни насри бадеӣ ба шумор меомад.

Хусусиятҳои шахсии Рӯзбеҳ низ ҳамчун шахсият ибратомӯзанд. Ба навиштаи муаррихони гузашта, Рӯзбеҳ дорои шахсияти барҷаста будааст. Хусусиятҳои фардии ӯро иборат аз заковат, серҳаракатӣ, бориқбинӣ, бадохати фаврӣ, ҷамоли зебо ва хушсухбатӣ донистаанд. Аз асли худ, яъне аз миллати форс низ баъзе хусусиятҳо ба мерос гирифта буд: ҳаётдӯстӣ, майли ҳазлу шӯхӣ ва майли ба даст овардани ғазилатҳои инсонӣ. Маданият ва маълумоти ҳамаҷонибаи ӯ илмӣ ва амалӣ буд, зеро чунон ки мегӯянд, «Илми беамал ба мисли дарахти бесамар аст». Ӯ дар илми таърих бо таърихи Форс ва бузургии азамати ин миллат меболид ва баҳсу андешаро дар ин соҳа барои худ фараҳмандии маънавӣ ҳисоб мекард. Дар илми фалсафа ақлу забонаш машғули муқоисаҳои мантиқии фалсафаи Юнон буд. Дилу ҷони худро ба самараҳои ширини ҳикмати Ҳинд шодоб мекард.

Бо хондани иттибҳои фалсафа, таърих, ҳикмат ва адаб Рӯзбеҳ кӯшиш мекард, ки дар шахси худ беҳтарин сифатҳои наҷиби умумиинсониро таҷассум кунад. Ӯ самараи мутолиаҳои худро дар ҳаёти шахсияш татбиқ мекард. Муаррихи машҳур Ал-Асмаъӣ ривоят мекунад, ки аз Ибни Муқаффаъ пурсидаанд: «Туро адаб кӣ омӯхт? Гуфтааст: Худам адаб омӯхтам». Инчунин овардаанд, ки баъди кушта шудани Марвон, охирин халифаи Бани Умайя Абдулҳамид ибни Яҳё барои пинҳон шудан ба хонаи дӯшташ Рӯзбеҳ мегурезад ва дар он ҷо пинҳон мешавад. Одамони халифа омада мепурсанд: «Абдулҳамид кучост?». Рӯзбеҳ ва Абдулҳамид ҳар ду якҷо бо як овоз ҷавоб медиҳанд, ки «Он ман ҳастам!» [3, с.47].

Рӯзбеҳ марде бовафо буда, бо вучуди ин нармадил, ширинсухан ва хушмуомила будааст. Ӯ аз ҳама гуна шарирҳои нафрат мекард. Дар зиндагии шахсӣ сахӣ ва дасткушод буда, дар ин роҳ

шахсан чидду чаҳд мекард. Танҳо ҳаминаш аст, ки дар масъалаи арабҳо бо тақозои руҳи шуубии худ онҳоро бо лаҳни латифе масхара мекард. Мазҳаби сиёсии Рӯзбеҳ аз рӯи ақида набуд. Ӯ аз рӯи равиши рӯзгор мавқеи худро ишғол мекард. Масалан, ӯ шоҳиди ҳодисоти иҷтимоии зер буд: Муборизаи Бани Умайя, тааррузи ва золимиҳои Бани Аббос, зӯргӯии арабҳо ба муқобили миллатҳои дигар. Рӯзбеҳ чунин мавқеъро ишғол мекард, ки ботинан зидди арабҳо буд. Бо ҳамроҳии маволиё худ миллатҳои ғайриараб худро тарафдори Бани Аббос вонамуд мекард, вале қалбан бо Аббосиён набуд. Ӯ дар дил ҳавои аббосгирӣ ва майли арабӣ надошт. Балки ӯ сиёсати алавӣ (алипарастӣ) ва майлу рағбати форсӣ дошт. Ӯ худро дӯсти Бани Аббос вонамуд карда, аз бадихояшон канораҷӯӣ мекард.

Ҳамин тавр кӯшиш кард, ки барои миллаташ ҳар коре, ки аз дасташ меояд, анҷом диҳад. Меҳост бо наشري адабиёт, сиёсати он ва таъриҳаш миллати худро зинда кунад. Ӯ айбҳои системаи иҷтимоии замони худро медонист. Барои ислоҳи онҳо даъват мекард. Тартиботи давлатдорӣ форсҳоро барои татбиқ кардан интиҳоб карда буд. Ӯ дар зинда кардан ва ислоҳи мероси миллати худ маҳорати аҷиб соҳиб карда буд, яъне, сохтакорона худро моил ба Аббосиён ва арабҳо вонамуд карда, дар амал ба ин восита мақсадҳои форсии худро иҷро кардани мешуд [9,с.145-148].

Доир ба мазҳаби динии Рӯзбеҳ то кунун олимони ба ду ақида тақсим шудаанд: гурӯҳи аввал мегӯяд, ки Рӯзбеҳ мусулмони ҳақиқӣ шуд ва исломро аз самими қалб қабул намуд. Гурӯҳи дуюм ақида доранд, ки Рӯзбеҳ зиндиқ буд ва зиндиқ монд.

Вале ақидаи олими муосири араб Ҳанно Ал-Фохурӣ ба ҳақиқат наздиктар аст. Ӯ мегӯяд, ки «Рӯзбеҳ аз гурӯҳи он одамонест, ки ба дин бо назари ақли холис нигоҳ мекунанд. Ин қабил одамон дар ин масъала ҳайронӣ мекашанд ва изтиробӣ сахтеро аз сар мегузаронанд. Аз ин ҳам гузашта бояд пиндорем, ки Рӯзбеҳ ба мазҳаби Монӣ майл карда ва аз таълимоти ӯ руҳи худро ором кардааст. Баъд, чунонки таърих гувоҳӣ медиҳад, исломро қабул намудааст. Вале мусулмонӣ ӯ аз рӯи ақида набуд, балки созише бо аҳли замон буд. Дар китобҳои «Ал-Ағонӣ» ва «Вафаёт-ул-аён» доир ба зиндикии ӯ маълумот оварда шудааст. Аз тарафи дигар, боби «Барзавайх» дар китоби «Калила ва Димна» аз ақидаҳои динии муаллифи он шаҳодат медиҳад. Ба ҳар ҳол, осори Рӯзбеҳ аз ақидаҳои илоҳии китобҳои осмонӣ («Сомӣ») дуранд. Ақидаҳои ӯ доир ба табиат ва қамоли инсонӣ асос ёфтаанд» [7,с.15-19].

Доир ба зиндиқ будани Ибни Муқаффаъ қадимтарин китоби таърихӣ осори Ҷоҳиз мебошад. Ӯ мегӯяд: «Ибни Муқаффаъ, Мутеъ ибни Иёс ва Яҳё ибни Зиёд дар дини худ муттаҳам карда шудаанд». Ибни Халликон овардааст, ки гӯё Маҳдӣ халифа гуфтааст: «Нависандаи зиндикеро ба ҷуз Ибни Муқаффаъ пайдо накардам» [4,с.211]. Маҳдӣ, халифаи аббосӣ низ гуфта буд, ки «ҳаргиз китобе дар зиндиқа надидам, ки аслу маншаи он аз Ибни Муқаффаъ набошад».

Ба ақидаи Аҳмад Амин, адовати шахсияте, ки байни Рӯзбеҳ ва Суфён ибни Муовия буд, сабаби бисёр нақлу ҳикояҳо гардидааст. Зиндикии Рӯзбеҳ дар он зоҳир шудааст, ки гӯё аз назди оташкадае гузашта, мегӯяд (Мазмунан аз шеъри Аҳвас): «Эй оташкадаи Отика, каси аз ту дуршуда ҳам дилаш ба ту пайваست аст. Ба ту қасам меҳӯрам, ки бо ҳама ин монеаҳо ба ту дар дил майл дорам» [1,с.223].

Чанде баъд донишмандоне аз қабилӣ Боқилонӣ ва Қозӣ Аёз ўро бо муҳолифат бо Қуръон муттаҳам донистаанд. «Аҳмад Амин мегӯянд: Рӯзбеҳ аксари ҳаёти худро зоҳиран ва ботинан ба тариқи маҷусӣ гузаронд. Ӯ танҳо дар охир ҳангоми котиби Исо ибни Алӣ таъйин шуданаш исломро қабул намуд. Баъди мусулмон шуданаш зиёд умр надид. Пеш аз ислом қабул карданаш, албатта, ўро бадгӯй намекард. Ҳар коре шуда бошад, баъди мусулмон шуданаш қобили вуқӯ буд. Ровиён дар бораи гуфтаҳои зиндиқона ва асарҳои ӯ баъди мусулмон шуданаш чизе нагуфтаанд. Ҳодисаҳои, ки метавон ба ҳақиқати онҳо бовар кард, иборат аз адовати шахсии ӯ бо Суфён ибни Муовия ва зиёрат кардани оташкадае беш нестанд. Вале доир ба зиндикии ӯ муҳолиға кардаанд» [2,224].

Кор ба дараҷае расидааст, ки Ибни Таммом дар «Девони ҳамоса» аз Ибни Муқаффаъ ду байте зикр намуда, Саълаб мегӯяд, ки дар байти охир ақидаи мазҳабии Рӯзбеҳ зикр шуда ва ин

маъноро таъкид мекунад, ки «хайр бо шарр ва шарр бо хайр омехта аст». Дар сурате ки дар он байт чунин маъно пайдо кардан муҳол аст.

Рӯзбех умри кӯтоҳ (ҳамагӣ 36 сол) дида бошад ҳам, таъсири ӯ ба тамоми осори озодандешию фалсафӣ, дидактикию инсондӯстӣ, адолатхоҳию некбинӣ ва иҷтимоию сиёсии қаламрави исломнишин ба таври возеҳ ба назар мерасад. Тамасхури латифи Рӯзбех нисбат ба маросимоти ислом, тақвопарастии баъзе ашхоси таърихӣ, минбаъд ба як ҳаҷвиёти латифу пурнамаки шоирону ҳақимони борикбинтабдил шудааст. Он нукта ҷолиби диққат аст, ки Рӯзбех тавонист дар умри кӯтоҳи хеш осори фарҳангӣ, таърихӣ ва фалсафии ниёгонамонро ба наслҳои оянда бипайвандад ва ин мерос бо ҳамин инкишофи қонунии афкори пешқадами тоҷикон то имрӯз боқист. Вакте ки «Калила ва Димна» аз рӯйи нусхаҳои тарҷумаи арабии Рӯзбех боз ба забони тоҷикӣ баргардонид шуд, ҳар кас метавонист ифтихор кунад, ки маҳз бобҳое, ки Рӯзбех ҳангоми тарҷума аз паҳлавӣ ба арабӣ ба он аз дигар асарҳои фалсафӣ илова карда буд (масалан, ақидаҳои боби «Барзавайҳ») боиси шухрати дубораи он гардид. Гузашта аз ин маҳз тавассути «Калила ва Димна» ва ба назм овардани он аз ҷониби устод Рӯдакӣ дар нахустин поягузории адабиёти классикии тоҷику форс, ин адабиётро сифатан, аз як тараф ба ҳикмату панду насиҳат ва аз тарафи дигар, ба озодфикрию зиндадилӣ, танқиди тақвою инъикоси задухӯрдҳои бузургии иҷтимоӣ-сиёсии замони пайванд кард.

Ибни Муқаффаъ аз котибон ва фасеҳони дараҷаи аввали забони арабӣ буда, шеър ҳам меғуфтааст. Ибни Надим дар бораи ӯ навишта: «Забонаш хеле фасеҳ ва балиғ, шоир ва нависандаи тавонист». Ин марди донишманди эронпараст чандин китоби паҳлавӣ, аз он ҷумла китобҳои «Оиннома», «Худойнома», «Маздак», «Тоҷ», «Дар сирати Анӯшервон», «Калима ва Димна», «ад-Дуррат-ал-ятима фӣ тоати-л-мулук» дар одобноманигорӣ ва «Ал-адаб-ул-кабир» ва «Ал-адаб-ус-сағир» ба арабӣ тарҷима кардааст.

КИТОБНОМА

1. Амин, Аҳмад. Зуҳо-ул-ислом. Ҷ.1. Қоҳира, 1956.
2. Амин, Аҳмад. Зуҳо-ул-ислом. Ҷ.1. Қоҳира, 1956.
3. Бадавӣ, Абдурраҳмон. Мин таърихи-л-илҳод фӣ-л-ислом. Бейрут, 1980.
4. Ибни Халликон. Вафаёт-ул-аъён.- Ҷ.1. Бейрут, 1968.
5. Муҳаққиқони муосир бар ин боваранд, ки ин ривоят сохта ва бофта мебошад.
6. Ҳанно Ал-Фохурӣ. Ибн Ал-Муқаффаъ.- Миср, 1957.
7. Ҳанно Ал-Фохурӣ. Ибн Ал-Муқаффаъ.- Миср, 1957.
8. Рафеъ, Абдуррафеи Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ аз Зардушт то Розӣ. Техрон, 1977.
9. Рафеъ, Абдуррафеи Ҳақиқат. Таърихи улум ва фалсафаи эронӣ. Техрон. 1372(1994).
10. Саҳифаҳо аз таърихи озодфикрӣ. Таҳияи К.Беков ва М.Мирраҳимов. Душанбе, 1987.

РҶЗБЕҲ ИБНИ МУҚАФФАЪ НАМОЯНДАИ БАРҶАСТАИ АДАБИЁТИ АСРИМИЁНАГИИ ФОРСУ ТОҶИК

Дар мақолаи мазкур хидматҳои мутафаккири барҷастаи форсу тоҷик бо номи Ибни Муқаффаъ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Яке аз хидматҳои муҳимми Ибни Муқаффаъ дар адабиёти мардуми форсу тоҷик аз он иборат аст, ки ӯ китоби адабии барҷастаеро аз забони паҳлавӣ ба забони арабӣ тарҷума кардааст. Ин китобро низ баъдҳо бо забони форсӣ тарҷума намуданд. Китоби мазкур чунин ном дорад: «Ал-адаб-ул-кабир» ва «Ал-адаб-ус-сағир». Дар ин китоб Ибни Муқаффаъ доир ба адабиёти пешии мардуми форсу тоҷик маълумоти бисёр нодиро шарҳу эзоҳ додааст. Арзиши ин китоб аз он иборат аст, ки аввалин бор Ибни Муқаффаъ аз сарчашмаҳои таърихӣ маълумотҳоро ҷамъоварӣ намуд. Аз ин ҷиҳат ӯ шахсест, ки дар сарғаи таърихи адабиёти асримӣнагии форсу тоҷик қарор дорад.

Калидвожаҳо: Ибни Муқаффаъ, китоби «Ал-адаб-ул-кабир» ва «Ал-адаб-ус-сағир», адабиёти форсу тоҷик, таърихи адабиёт, адабиёти асримӣнагии форсу тоҷик.

РУЗБЕХ-ИБН МУКАФФА ВЫДАЮЩИЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ СРЕДНИХ ВЕКОВ

В данной статье обсуждается вклад великого выдающегося персидско-таджикского мыслителя Ибн Мукаффа. Одним из важных вкладов Ибн Мукаффа является перевод уникальной литературной книги с пахлави на арабский язык. Позже эту книгу также перевели на персидский язык. Эта книга называется: «Аль-Адаб-ул-Кабир» и «Аль-Адаб-ус-Сагир». В этой книге Ибн Мукаффа предоставляет содержательную информацию о древней литературе персидско-таджикского народа. Ценность этой книги заключается в том, что впервые Ибн Мукаффа собрал информацию из исторических источников. Поэтому, Ибн Мукаффа занимает высокое место в истории персидско-таджикской литературы средних веков.

Ключевые слова: Ибн Мукаффа, книга «Аль-Адаб-ул-Кабир» и «Аль-Адаб-ус-Сагир», персидско-таджикская литература, история литературы, персидско-таджикская литература средних веков.

RUZBEH-IBNI MUKAFFA AN OUTSTANDING REPRESENTATIVE OF THE PERSIAN-TAJIK LITERATURE OF THE MIDDLE CENTURIES

This article discusses the contribution of the great outstanding Persian-Tajik thinker Ibni Mukaffa. One of the important contribution of Ibni Mukaffa is the translation of a unique literary book from Pahlavi to Arabic language. Later this book was also translated into Persian. This book is called «Al-Adab-ul-Kabir and Al-Adab-us-Saghir». In this book Ibni Mukaffa provides meaningful information about the ancient literature of the Persian-Tajik people. The value of this book is that for the first time Ibni Mukaffa collected information from historical sources. Therefore, Ibni Mukaffa occupies a high place in the history of Persian-Tajik literature of the middle centuries.

Keywords: Ibni Mukaffa, the book «Al-Adab-ul-Kabir» and «Al-Adab-us-Saghir», Persian-Tajik literature, history of literature, Persian-Tajik literature of the middle centuries.

Маълумот дар бораи муаллиф: Беков Комилҷон-доктори илмҳои фалсафа, дотсент, ходими пешбари илмӣ Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Тел: 917-26-03-83. Email: didavar@inbox.ru

Сведения об авторе: Беков Комилджон-доктор философских наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института по изучению проблем стран Азии и Европы, Национальная Академия Наук Таджикистана. Тел: 917-26-03-83. Email: didavar@inbox.ru

Information about the author: Bekov Komiljon-doctor of Philosophy, Associate Professor, leading researcher at the Institute of Asian and European Studies, National Academy of Sciences of Tajikistan. Tel: 917-26-03-83. Email: didavar@inbox.ru

УДК 891.55.0921

ТАРКИБИ ЖАНРИИ ДЕВОНИ МИРЗО ШҶҲИИ ХУЧАНДӢ**Саноат Ҳайдарова****Коллеҷи омӯзгорӣи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров**

Мисли ҳамаи девонҳои шоирон девони Мирзо Шӯҳии Хучандӣ ҳам аз қисмати ғазалиёт оғоз мегардад, ки аз муҳимтарин наъби адабии ин давраи таърихи адабиёт ба ҳисоб меравад. Ғазалиёти шоир дар ду нусхаи мавриди баррасии мо [9; 10] ба тартиби алифбоии қофияҳо дар тамоми ҳарфҳои арабии забони тоҷикӣ мавҷуд мебошанд. Дар ҳар ду нусха ғазалиёт бо ғазали зер, ки матлааш:

То ба номат ёфт девони саноеъ ибтидо,
Матлаи абёташ аз мисраи ҳамдат шуд бино [9, 2а; 10, 47а, 7, 25]

мебошад, оғоз мешавад. Дар нусхаи 863/II пеш аз ин ғазал, дар арақи 466 ғазале бе матлаъ дар ҳашт байт, дар наът омадааст, ки байти аввали он ин аст:

Дар рӯзи ҳашр парда зи рухсора афканӣ,
Эзад кунад ба қудрати поки худ офарин [10, 466].

Аз он ки ғазали аввал дар ин нусха баъд аз «бисмиллоҳ» дар арақи 476 омадааст ва бо ҳарфи «алиф» ба охир мерасад, онро метавон ибтидои девон донист ва ин матлабро мазмуни байт ҳам мерасонад, ки ҷойи тардид боқӣ наместонад. Минбаъд ғазалҳо агарчи тартибашон дар нусхаҳо мувофиқат намекунад, боз ҳам пасу пеш омадаанд, вале ғазалҳое ҳам ҳастанд, ки дар яке аз нусхаҳо наёмадаанд. Аз ин маълум мешавад, ки нусхаҳои девони шоир беш аз он чӣ имрӯз дар даст ҳаст, будаанд, ки рӯйбардор шудаанд. Инро фарқу бадали калимаҳо ва тартиби ноҳамгуни байтҳо дар баъзе мавридҳо дар ҳар ду нусха ҳам нишон медиҳанд. Пас аз омӯзиши таркиби ҳар ду нусха ба хулосае омадан мумкин аст, ки нусхаи 2313 ҳам аз нигоҳи замон қадимтар ва ҳам аз лиҳози фарогирии теъдоди анвои шеърӣ ва миқдори онҳо бартарӣ дорад, бино бар ин ҳангоми баёни таркиби жанрии девони шоир ба он таъя карда мешавад. Дар баробари ин, нусхаи 863/II аз чанд ҷиҳат бартарӣ дорад, ки дар хондани баъзе калимаҳои норавшани нусхаи аввал ёрӣ расонида метавонад ва дар баъзе мавридҳо саҳеҳтар ҳам мебошад.

Ҳамин тавр, дар нусхаи 2313 мувофиқи мушоҳидаи мо 537 ғазал мавҷуд мебошад, ки 3585 байтро ташкил медиҳад. Ҷазалиёт аз арақи 2а то арақи 162а ҷойгир буда, ҳар ғазал аз 5 байт то 23 байтро фарогир ва ҷадвали онҳо чунин баррасӣ гардид:

харфҳо, теъдоди байтҳо	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	20	23	Шумораи ғазалҳо	Шумораи байтҳо
алиф	12	33	38	7	3								93	607
бе	1	2	6	1									10	67
те	6	38	31	3	2	2							82	537
се	1	2	1										4	24
чим	1	2		1									4	25
ҳе	3	2											5	27
хе		4											4	24
дол	5	36	47	6	7					1мухамм ас	1		102+1	715
зол	1	2			1								4	26
ро	3	4	8	1						1			17	117

зо	1	3		1	1							6	40	
син		4	2									6	38	
шин	1	2	1		1				1			6	46	
сод		4										4	24	
зод		1	3									4	27	
итқй	2		2									4	24	
изғй		2										2	12	
ъайн	1	4	1									6	36	
ғайн		2		1	1							4	29	
фо		4										4	24	
коф	2	1	3									6	37	
коф-гоф	1	1		1							1	4	42	
лом		7										7	42	
мим	3	23	31	4	5		1					67	485	
нун	1	12	14	5								32	215	
вов	1	9	2		1					1мухамм ас		13+1	96	
ҳамза,ҳо-и ҳавваз,йо	2	18	9	1	2	1	1	1		1		36	254	
ҳамағй	48	221	199	38	24	3	2	1	1	2	1	1	537	3585

Чуноне ки мебинем, ба чуз ғазалҳо дар дохили онҳо вобаста ба қофияи банди аввали онҳо ду мухаммас ҳам яке дар қофияи «дол» ва дигаре дар қофияи «вов» омадааст. Муҳаммаси аввалӣ дар ҳафт банд (мо дар чадвал ҳафт бандро 14 байт ҳисоб кардем, бе мисраъҳои восила, ки ҳафт мисраъ ё 3,5 байт мешаванд ва мачмуан ҳар мухаммас 17, 5 байт мешавад) дар ҳар ду нусха омада [9,736-74a; 10,112a-113a] дар чанд мисраъ бо ихтилофи нусхаҳо воҷеҳӯрем, ки бо хатои котибон сар задааст. Муҳаммаси дувумӣ тазминӣ буда, дар қофияи «вов» бар ғазали Соиб гуфта шудааст, ки он ғазал ҷавобе ба ғазали Аттор мебошад:

Ҳар нуктае, ки соҳиби гуфтор гуфтааст,
Шӯхӣ, ҳама зи олами асрор гуфтааст,
Соиб чунин зи таъби гуҳарбор гуфтааст,
 Ин он ғазал, ки ҳазрати **Аттор** гуфтааст:
 Аз оташи самоъ дили беқарор ку? [9, вар.148a-148b].

Ин мухаммас дар нусхаи 863/II наомадааст. Ҳамчунин, дар нусхаи 2313 варақҳои 1886-1896 мухаммаси сеюми шоир омадааст, ки охириин шеъри девон ва ба забони туркӣ дар 22 байт мебошад. Ин мухаммас бо мисраи:

Айюҳалаҳбоб айланг дод аҷални дастидин,
шуруъ мешавад ва дар 11 банди дубайтӣ суруда шудааст.

Чунонки дар боло дидем, ҳам теъдоди ғазалҳо ҳам теъдоди байтҳо ва ҳам адади мухаммасҳои шоирро муҳаккикон ба таври гуногун овардаанд.

Дигар навъи адабӣ, ки дар ин нусхаҳо мавқеи асосӣ баъд аз ғазалро дорад, маснавиҳои шоир мебошад, ки онҳо аз ҳама беҳтар дар нусхаи 2313 боқӣ мондаанд. Мувофиқи ин дастхат хатпорча шеър дар шакли қофиябандӣ ва вазни навъи адабии маснавӣ эҷод шудааст. Маснавиҳои шоир асосан дар ду вазни маълуми маснависарой: а) рамали мусаддаси маҳзуф:

–V– –/ –V– – / –V–

–V– –/ –V– – / –V– (фӯйлотун, фӯйлотун, фӯйлун)

б) ҳазачи мусаддаси маҳзуф:

V– – – V– – – V– – –

V– – – V– – – / V– – (мафӯйлун, мафӯйлун, фаъулун)

таълиф шудаанд.

Дар нусхаи 2313 маснавии нахустин бе унвон бо як сатр фосила дар варақҳои 163а-163б иборат аз 9 байт дар бораи котиби «ғалаткор» омадааст.

Маснавии дуюм дар ҳар ду нусха бо унвони «Латоифот» омадааст. Ин маснавӣ бо байтҳои

Эй сивоят ин ҷаҳони мосиво,
Ошиқонат аз ману аз мо сиво.
Эй, ки худ ҳам Каъбай, ҳам раҳнамо,
Корсозӣ кун, моро ҳам раҳ намо!
Эй, ки доим бекасонро ҳамдамӣ,
Ёр шав аз лутф бо ман ҳам даме...[9, 163б].

шуруъ мешавад то варақи 165б идома дошта, 52 байтро фаро мегирад ва то охир дар ҳамин санъати ҷинос гуфта шудааст [9, 163б-165б]. Ин маснавӣ дар нусхаи 863/ II дар 101 байт бо санъати ҷинос омадааст [10, 164а-168а] ва бо ин байтҳо ба поён мерасад:

Эй, ки ҳастӣ оризонро дастгир,
Шӯҳии афтодаатро даст гир.
Қисса кӯтаҳ, ҳар кӣ хонад ин калом,
Қола Шӯҳӣ умра, тола бикалом [10, 168а].

Дар нашри кирилии мунтахаби ғазалиёти шоир, дар муқаддима дар муаррифии маснавиҳои шоир инро маснавии аввал ва байти оғозини онро барғалат аз байти дуҷуми он нишон додани муаллифи мураттиб аз ноогоҳии ӯ аз нусхаи дастхат гувоҳӣ медиҳад [7,8].

Маснавии сеюм, бо унвони «Шикастани шишаи муошират ва гусастанӣ шерозаи ҷамъият ва ҷудо шудан аз ватани офият ва сокин шудан ба шаҳри ғурбат ва сар ниҳодан ба болини ҳасрат» дар нусхаи 2313 аз 59 байт иборат бошад [9, 165б-168а], дар нусхаи 863/ II ин маснавӣ ғазале дар даҳ байт дар дохилаш дорад [10, 170а-170б]. Маснавии чорум бо унвони «Хиромидани юсуфшавони маҷлиси хосси аморатпаноҳӣ ба сарвакти Шӯҳии маҳзун ба тариқи аёдат» дар нусхаи 2313 аз 58 байт иборат аст [9, 168а-170а]. Дар девон пас чанд қисмат дар охир маснавии панҷум бо унвони «Зинатафзои маъшуқи гулистони сабзҷох... (калимаҳои охираш ноҳона –С.Ҳ.)» дар 48 байт омадааст [10, 181б-183а] ва маснавии шашум ҳам бо унвони «Шикоят намудани ошиқӣ маҳҷур аз саркашии маъшук» дар 30 байт [9, 183а-183б] ва маснавии охириин, ки муҳаккиқи рӯзгор ва осори шоир Камол Ёкубов дар чанд маврид онро қасида меномад [11,37], омадаст, ки дар нусхаи 2313 21 байт мебошад [9, 185а-185б], дар давоми ҳамин маснавӣ бо

унвони «Дар тавсифи Хучанди арчманди фирдавсмонанд» дар 32 байт ва «Супориш кардани амири олишон ба авоили олишон он хайрушшуҳури мазкурро ва таърихи он» дар 40 байт [9, 187a-188b] омадааст, ки ҳамроҳ бо таърих аст:

Хирад чун кӯси таърихаш аён зад,
Садои «Мир Фозил» дар ҷаҳон зад, [9,188b].

ки 1161хичрӣ/1748 мелодӣ матлуб аст.

Дар девони шоир аз нигоҳи теъдоди байтҳо дар ҷойи сеюм навъи адабии қасида меистад. Аз ӯ чор қасида, фароғири 136 боқи мондааст. Се қасида (ҳар кадом 43, 22,39 байт) ба забони тоҷикӣ ва як қасида (32 байт) ба забони туркӣ навишта шудааст [9, 177a-174b]. Баъди қасида аз нигоҳи миқдори байтҳо қитъаҳои таърих мебошанд, ки дар девони шоир 17 адад пораҳои шеърӣ дар ин навъи адабӣ суруда шудаанд ва дар ҳамин қисмат се (ду ва як) байти бидуни таърих ҳам омадааст, ки ҳар кадоми ин таърихҳо ба ҳодисаи муайяни таърихӣ замони муаллиф бахшида шудааст [9, 170a-170b; 174a-176a]. Дар девони шоир дар 31+1 байт қисмати «Дуои риқоб»-и «Авроди фатҳия» бо шеър тарҷума карда шудааст. Бояд зикр намуд, ки дуои мазкур асари орифу суфии машҳури қарни XIV ҳамаватани мо Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ мебошад ва дар соли 776-778/1377-1378 таълиф шудааст. «Авроди фатҳия» (Дуои кушоиш) дар байни аҳолии сарзамини мо бисёр шуҳрат дошт ва дар аксари манотиқи форсизабон онро меҳонанд ва дар байни аҳли тасаввуф маъруф ва машҳур буд [5; 147,3-8;6,9-11;1,11-15]. Дар девони шоир ҳамчунин 10 рубой вучуд дорад ва агарчи ин навъ дар ин давраи таърихӣ чандон ривож надидааст, боз ҳам аз роҷи будани ин навъи адабӣ дар ин замон гувоҳӣ медиҳад. Дар нусхаи 863/II 9 рубой омадааст [163a-163b].

Тамомии ашъори мавҷуд дар нусхаи 2313 иборат аз 4236 байт ва аз ин 60 байт ба забони ўзбекӣ (як ғазали шашбайтӣ, як қасидаи 32-байтӣ ва як муҳаммаси 22-байтӣ), 4176 байти боқимонда ба забони модарии муаллиф мебошад, ки бо вучуди дар муҳити дузабонии ҳавзаи адабии Фарғонаву Хўканд дар дарбор хидмат кардани ӯ, қисмати аъзам ва асосии осори шоир ба забони роҷи мустаъмали ин сарзамин - тоҷикӣ таълиф гадидааст.

КИТОБНОМА

1. Дар баёни фазилати «Авроди фатҳия»/ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Авроди фатҳия ва дуои риқоб. – Душанбе: Ирфон, 2013. 64 с, с.11-15.
2. Ёқубов, Камол. Ақидаҳои сиёсӣ – иҷтимоии Шўҳии Хучандӣ // Камол, Ёқубов // Сборник статей аспирантов кафедры марксистско-ленинской филологии ТУ имени В.И.Ленина. – Душанбе, 1973.- С. 66-73.
3. Ёқубов, Камол. Ақидаҳои тарбиявӣ-ахлоқии Шўҳии Хучандӣ // Камол, Ёқубов // Мактаби советӣ.- 1971.- №1.С. 36.
4. Ёқубов, Камол. Таҳқиқоти муҳим дар соҳаи адабиётшиносӣ// Камол, Ёқубов // Мактаби советӣ.- 1975.- №5.С.62-64.
5. Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Авроди фатҳия ва дуои риқоб./ Алии Ҳамадонӣ, Мир Сайид. – Душанбе: Ирфон, 2013.-64 саҳ.
6. Нақшош, Иброҳим. Нақши «Авроди фатҳия» дар ҳаёти мураббӣ/ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Авроди фатҳия ва дуои риқоб. – Душанбе: Ирфон, 2013.- 64саҳ. саҳ.9-11.
7. Раҳматов Баҳром. Шўҳии Хучандӣ –шоири ғазалсаро/ Баҳром Раҳматов. Шўҳии Хучандӣ. Мунтахаби ғазалиёт.Таҳия ва тавзеҳи Баҳром Раҳматов –Хучанд: Ношир, 2016. 600 саҳ. саҳ.3-20.
8. Раҷаб Асозода, Ҳотам Асозода. Саҳар бархезу кӯҳи Бесутунро об ҷорӣ кун!/ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. Авроди фатҳия ва дуои риқоб. – Душанбе: Ирфон, 2013.-64 саҳ. саҳ. 3-8.
9. Шўҳии Хучандӣ. Девон. Девони Шўҳии Хучандӣ, шумораи 2313 маҳфуз дар захираи дастнависҳои ИШ АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон.

10. Шӯҳии Хучандӣ. Девон. Девони Шӯҳии Хучандӣ, шумораи 863-II Маркази мероси хаттии АМИТ.
11. Якубов, Камол. Шуҳи Ходжанди и его творчество. Диссертация на соискания учёной степени к.ф.н./ Камол, Якубов. –Душанбе,1980. –206 стр.

ТАРКИБИ ЖАНРИИ ДЕВОНИ МИРЗО ШҶҲИИ ХУЧАНДӢ

Дар мақола суҳан аз анвои шеърӣ ва таркиби навъии девони шоири асри XVIII тоҷик Мирзо Шӯҳии Хучандӣ меравад. Муаллиф бар асоси ду нусхаи мавҷуд дар Маркази мероси хаттии АМИТ таҳти шумораҳои 2313 ва 863/II ва омӯзиши таркиби онҳо ба хулосае омадааст, ки нусхаи 2313 ҳам аз нигоҳи замон қадимтар ва ҳам аз лиҳози фарогирии теъдоди анвои шеърӣ ва миқдори онҳо бартарӣ дорад, бино бар ин, ҳангоми баёни таркиби жанрии девони шоир ба он таъя қардааст. Дар баробари ин, нусхаи 863 / II аз чанд ҷиҳат бартарӣ дорад, ки дар хондани баъзе калимаҳои норавишани нусхаи аввал ёрӣ расонида, дар баъзе мавридҳо саҳеҳтар ҳам мебошад. Қисмати асосии девони шоирро жанри маъмули ин давраи таърихи адабиёт - ғазал ташиқил медиҳад, ки дар нусхаи 2313 мувофиқи мушоҳидаи муаллиф 537 ғазал мавҷуд мебошад, ки 3585 байтро ташиқил медиҳад. Ғазалиёт аз варақи 2 а то варақи 162а ҷойгир буда, ҳар ғазал аз 5 байт то 23 байтро фаро мегиранд. Ҳамчунин, дар девони шоир 7 маснави хурд, 4 қасида, 2 мухаммас, 10 рубой ва 17 адад порчаҳои шеърӣ мансуб ба навъи адабии ҷиҳа мавҷуд мебошанд.

Калидвожаҳо: шеър, девон, навъи адабӣ, Мирзо Шӯҳии Хучандӣ, ғазал, маснавӣ, ҷиҳа, рубой, мухаммас, нусхаи хаттӣ.

ЖАНРОВАЯ КОМПОЗИЦИЯ ДЕВОН МИРЗА ЮМОРНЫЕ ШУТКИ

В статье говорится о поэтическом жанре и композиции дивана таджикского поэта XVIII века Мирзо Шохии Худжанди. На основании имеющихся в Центре письменного наследия АМИТ двух экземпляров под номерами 2313 и 863/II и изучения их состава автор пришел к выводу, что вариант 2313 старше как по времени, так и по содержанию. охватывая число поэтических жанров и их количество, согласно которому он опирался на него при описании жанровой композиции дивана поэта. В то же время версия 863/II превосходит по ряду параметров, помогая читать некоторые непонятные слова первой версии, а в некоторых случаях даже точнее. Основную часть сборника поэта составляет популярный жанр этого периода литературной истории - газель, которая, по наблюдению автора, содержит 537 газелей в версии 2313, что составляет 3585 стихов. Газели расположены от листа 2а до листа 162а, и каждая газель охватывает от 5 до 23 стихов. Также есть 7 малых маснави, 4 оды, 2 важные поэмы, 10 рубаев и 17 стихотворений, принадлежащих литературному жанру континента.

Ключевые слова: поэма, деван, литературный жанр, Мирзо Шохии Худжанди, газель, маснави, сюжет, рубаи, мухаммас, письменный вариант.

GENRE COMPOSITION DEVON MIRZA HUMORIOUS JOKES

The article deals with the poetic genre and composition of the divan of the 18th century Tajik poet Mirzo Shokhiya Khujandi. On the basis of two copies available at the AMIT Written Heritage Center under the numbers 2313 and 863/II and a study of their composition, the author came to the conclusion that version 2313 is older both in time and in content. covering the number of poetic genres and their number, according to which he relied on it when describing the genre composition of the poet's divan. At the same time, version 863/II is superior in a number of ways, helping to read some of the obscure words of the first version, and in some cases even more accurately. The main part of the poet's collection is the popular genre of this period of literary history - the ghazal, which, according to the author's observation, contains 537 ghazals in version 2313, which is 3585 verses. The ghazals are arranged from folio 2a to folio 162a, and each ghazal covers 5 to 23 verses. There are also 7 small masnavi, 4 odes, 2 important poems, 10 ruby and 17 poems belonging to the literary genre of the continent.

Key words: poem, devan, literary genre, Mirzo Shokhii Khujandi, ghazal, masnavi, plot, rubaiyat, mukhammas, written version.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайдарова Саноат- декани факултети таърих ва филологияи МДТ «Коллеҷи омӯзгории ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров» тел.: +992 92 822 77 47; E-mail: shark1997@mail.ru;

Сведения об авторе: Хайдарова Саноат, декан историко-филологического факультета ГОУ «Педагогический колледж ХГУ имени академика Бободжона Гафурова», тел.: +992 92 822 77 47; E-mail: shark1997@mail.ru;

Information about the author: Haydarova Sanoat, Dean of the Faculty of History and Philology of the State Educational Institution «Pedagogical College of KhSU named after academician Bobojon Gafurov», tel.: +992 92 822 77 47; E-mail: shark1997@mail.ru

УДК: 8 Т.82+1/14

НИГОҲЕ БА ПАЖҶҶҶИШИ ОСОРИ САҲОБИИ АСТАРОБОДӢ

Шамсиддин Муҳаммадиев
Маҳмаднабӣ Баёнов

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Саҳобии Астарободӣ шоири соҳибдевор аст. Соҳибдевор буданашро ҳуди ӯ низ таъкид карда, ҳатто назми ҳудро «низомии олам» ва девони ҳудро «айвони шаҳи ишқ» медонад. Чунончи:

Низомии олам аст ин назм, бикшо дидаи маънӣ,
Ки айвони шаҳи ишқ аст девоне, ки ман дорам [6, с. 468].

Агарчи осори шоир ҳанӯз ба ҳатти кириллӣ дастраси хонандагон нест, аммо хушбахтона, то замони мо расидааст. Мо «Девони ғазалиёт» ва зиёда аз 300 рубоии шоирро ба ҳатти кириллӣ баргардон намудем, ки бо даст додани фурсат чоп карда мешавад. Ҳамзамон, то ба имрӯз дар шакли як мақолаи алоҳида доир ба осори шоир пажӯҳише анҷом дода нашуда буд. Мо кӯшиш намудем дар ин мақола доир ба паҳлуҳои гуногуни осори Саҳобӣ андешаронӣ намоем.

Нусаҳои қалами ашъори адиб дар осорхона ва китобхонаҳои Покистон, Ҳиндустон, Британия ва Эрон маҳфузанд. Дар ин осорхонаҳо «Девони рубоӣ», «Девони ғазалиёт», «Шарҳи рубоӣ», «Кулӣ» ва маснавӣҳои Саҳобӣ, аз ҷумла маснавӣ ба шоҳ Аббоси Сафавӣ бахшидааш ва рисолаи «Урват-ул-вусқо»-и ӯ нигоҳдорӣ мешаванд. Рубоӣҳои шоир ба ҳатти настиқ дар осорхонаи Британия мавҷуд аст [2, с. 3804].

Дар Эрон қисме аз рубоӣ ва ғазалиҳои Саҳобӣ ба чоп расидаанд. Аз ҷумла, соли 1347 (1969 мелодӣ) ба кӯшиши яке аз адибони эронӣ Ҷавоҳирӣ ғазалиҳои Саҳобии Астарободӣ дар Машҳад чоп шуд, ки дар охири он 65 рубоии шоир низ ҷой дода шудааст. Сипас соли 1387 (2009 мелодӣ) «Девони ғазалиёт»-и шоир аз рӯи китоби таҳиякардаи Ҷавоҳирӣ ба кӯшиши Акбари Бехдорванд дар Техрон, бо муқаддимаи қаблан навиштаи Ҷавоҳирӣ ва пешгуфтори Бехдорванд ба чоп расонида шуд, вале дар охири нашри навбатии «Девони ғазалиёт»-и шоир 64 рубоӣ ба назар мерасад, ки эҳтимолан ҳангоми нашр як рубоӣ афтодааст. Ва он рубоӣ ин аст:

Ман, к-аз ту на меҳри худ ба чон андозам,
Ҳошо, ки назар ба ину он андозам.
Чашме, ки назораи ҷамоли ту кунад,

Ҳайфам ояд, ки бар ҷаҳон андозам [8, с. 183].

Ҷавоҳирӣ яке аз он шахсонест, ки «Девони ғазалиёти Саҳобии Астарободӣ»-ро аз ҳатти худӣ шоир бознависӣ ва ҷоп кардааст. Дар муқаддимаи ин девон менависад, ки «Саҳобӣ ҳатти зебо надошт» [6, с. 43] ва онҳо як нусха ҳатти Саҳобиро дар «Девон» [8, с. 4] ҷоп кардаанд, то хонандагон бидонанд, ки дар бознависӣ қардани ғазалиёти ӯ ҳамроҳи Маҳмуди Фаррух ба мушкilotи зиёде мувоҷеҳ гардидаанд. Бояд тазаққур дод, ки худӣ шоир низ ин нуқтаро тасдиқ карда, дар мақтаи як ғазалаш чунин мегӯяд:

Шеърӣ ту, эй Саҳобӣ, муҳтоҷи ҳатти хуш нест,
Рӯйи наку чӣ ҳоҷат бо ҳатту ҳол дорад? [6, с. 342].

Беҳдорванд кӯшиш ба ҳарч дода, то бархе аз абётеро, ки дар ҷопи аввали таҳиякардаи Ҷавоҳирӣ ба ҳар сабаб ғалат оварда шудаанд, ислоҳ намояд.

Ҷавоҳирӣ дар хусуси наشري «Девони ғазалиёти Саҳобии Астарободӣ» менависад, ки аз солҳои қабл нусхае аз девони Саҳобии Астарободӣ дар баҳши кутуби ҳаттии китобхонаи ҷаноби оқои Маҳмуди Фаррух мавҷуд аст, ки дар пушти сафҳаи аввали он ин иборат дида мешуд: «Девони Саҳобии Астарободӣ, соҳиби рубоиёт ба ҳатти Саҳобӣ, 104 ҷарраф, ҳар ҷарраф бист байт, ғайр аз рубоиёт». Фузало ва ошноён ба ҳатти Мавлоно Соиби Табрезӣ гувоҳӣ медидаанд, ки иборати ду сатри ғавқ ҳатти Соиб аст [6, с. 17]. Яъне, Соиби Табрезӣ, (1603-1677) яке шоирони бузурги даврони Сафавиён, ашъори Саҳобиро мутолиа карда, ба ашъори ӯ эҳтироми хосае доштааст, ки ҳатто дар дасти ӯ девони Саҳобӣ ниғаҳдорӣ мешудааст. Вобаста ба ҳатти Соиб Ҷавоҳирӣ мегӯяд, ки аз он ҷумла шоири фозил ва ҳаттоти шаҳир Суҳайли Хонсорӣ бо ҳатти наस्ताлиқи зебои худ ин мавзӯро гувоҳе фармудаанд, ки гировир (гравюр)-и ҳатти эшон дар ин муқаддима дида мешавад. Пас аз ҷопи девони Соиб (аз интишороти Анҷумани осори миллӣ), ки намунаҳое аз ҳатти Соиб дар он гировирҳо ба ҳубӣ маҳсус аст ва низ Маҳмуди Фаррух дар зайли ҳамон ду сатр чунин ёддошт кардаанд: «Яке аз қароин, ки ду сатри ғавқ ҳатти Соиби Табрезист ва ин девон (Девони Саҳобӣ.) дар тасарруфи ӯ (Соиб.) буда, ин аст, ки дар «Сафина»-и Соиб, ки дар Исфаҳон мавҷуд аст, муқаррар аз ғазалҳои Саҳобӣ нақл шуда ва тасриҳ карда, ки аз рӯйи ҳатти мусанниф» [6, с. 17].

Ҳамзамон, маълум мегардад, ки шоири маъруфи он давр Соиб ашъоре аз ӯро ба ҳатти худ бознависӣ кардааст. Аз «Сафина»-и Соиб ашъори зиёде дар маҷаллаи «Армуғон» дар Эрон ба кӯшиши муассиси ин маҷалла, шодравон Ваҳиди Дастгирдӣ нашр шудааст.

Дар маҷаллаи «Армуғон» 32 шохбайт аз ғазалиёт ва 2 рубоии Саҳобӣ аз «Сафина»-и Соиб бо сарлавҳаи «Саҳобии Астарободӣ - соҳиби рубоиёт» ва зерсарлавҳаҳои «Соиб менигорад» ва «Аз девони ба ҳатти мусанниф нақлшуда» оварда шудааст, ки зикри ҷанде аз онҳоро бамаврид медонем:

Ишқи лайливаши ман ҷуз ба мани маҷнун нест,
Шамъ аз доираи партави худ берун нест [3, 638].

Дида пӯшидам, ҷу дар дил ёфтаи дилдорро,
Дар бибандад, ҳар кӣ ӯ дар ҳона ёбад ёрро [3, 639].

Қад барафрохтиро рафт қарор аз мани зор,
Сарв ҷун ҷилва кунад, соя намонад бақарор [3, 638].

Зи дасти ишқ олам бар тариқи хос мерақсад,
Ба ҳар роҳе, ки муғриб мезанад, раққос мерақсад [3, 638].

Навбахорон, ки гул аз турбати ман сар бар зад,

Ҳар кӣ афтод бар он гул назараш, бар сар зад [3, 638].

Бар умеди он, ки ӯ як дам табиби ман шавад,
Ҳар кучо дардест, меҳоҳам насиби ман шавад [3, 638].

Рубоии Саҳобӣ:

Ғам нест наку, вале асарҳош накуст,
Торикии шаб баду саҳарҳош накуст.
Олам пайи он хуш аст, к-осори вай аст,
Даллола наку нест, хабарҳош накуст [3, 639].

Мисраъҳои болоро Соиби Табрэӣ аз дастхатти «Девони ғазалиёт»-и Саҳобии Астарободӣ интиҳоб ва дар «Сафина»-аш ҷой намудааст. Таҳқиқот маълум намуд, ки «Девони Саҳобӣ», ки Ҷавоҳирӣ аз Маҳмуди Фаррух дастрас ва ҷоп кард ва Акбари Бехдорванд соли 2009 дигарбора тасҳеҳ ва мунташир намудааст, имрӯз дар дастраси мост, воқеан аз Соиб ба мерос мондааст, зеро он мисраъҳое, ки Соиб дар «Сафина»-аш ҷой додааст, дар ин нусха мавҷуданд. Хушбахтона, соли 2011 дар Эрон ба кӯшиши Ҳиво Ҳасанпур рубоиёти Саҳобӣ аз ҳарфи «Алиф» то «Ҷим» тасҳеҳ ва интишор ёфт.

Айни ҳол мо «Девони ғазалиёт»-и шоирро, ки ба кӯшиши Бехдорванд дар Эрон ҷоп шудаду иборат аз 535 ғазал (2800 байт) аст, дар ихтиёр дорем. Мутаассифона, девони рубоиёти Саҳобӣ то ба ҳол пура нашри полиграфӣ нашудааст. Ҳамчунин, нусхаи электронии дастхатти Девони ғазалиёти Саҳобии Астарободиро, ки таҳти №74664 дар Китобхонаи Маҷлиси шурои миллии Эрон маҳфуз аст [10] ва ду дастхатти дигари девони ӯро, ки дар китобхонаи мазкур таҳти №87382 [9] ва 1087 [7] нигоҳдорӣ мешаванд, дар даст дорем. Дастхатти Китобхонаи Маҷлиси шурои миллии (таҳти №74664) аз 535 ғазал ва 65 рубоӣ иборат аст, ки бо девони ҷопкардаи Бехдорванд комилан мувофиқат мекунад ва бо ин байтҳо оғоз мегардад:

То гашт ишқ хусрави мулки вучуди мо,
Овардаанд хайли малоик сучуди мо.
То аз кафи ту соғари ишрат гирифтаем,
Хун меҳӯрад зи ғусса дамодам ҳасуди мо [10, с. 1].

Девони мазкур бо ин рубоӣ анҷом меёбад:

Дар ҳар кӣ расид сайри мустаҷили ман,
Ҷӯи вафо шуд дили беҳосили ман.
Ҳарчанд ки ин матоъ дар олам нест,
Дарди талабаш намеравад аз дили ман [10, с. 157].

Дастхатҳои №87382 ва №1087-и китобхонаи мазкур иборат аз рубоиёт, маснавии ба шох Аббоси Сафавӣ бахшидаи шоир ва рисолаи «Урват-ул-вусқо»-и ӯ мебошанд. Дастхатҳои дастрасгардида ба хатти хеле зебо хаттотӣ шудаанд. Дигар, аз сатрҳое, ки дар девони Саҳобӣ ба хатти Соиби Табрэӣ навишта шудаанд, бармеояд, ки зиёда 2800 байт аз ғазалиёти ӯ то замони мо расидааст.

Маснавию, ки дар ишқи ирфонӣ ба номи шох Аббос бахшидааст ва дар аввали куллии [9] ӯ ҷойгир аст, дар шумори байти тазминшудаи «Бишнаву аз най...», аз маснавии Мавлавӣ аз 343 байт иборат буда, бо байтҳои зер оғоз мегардад:

Дар ҷаҳонанд мушти хомтамаъ,
Кайди худро ниҳода ном вараъ.

Ҳар як аз дигарест зоеътар,
Пайи исме, ки ҳаст шоеътар [9, с. 1 а].

Мазмуни маснавии мазкур фалсафию ахлоқист. Чунончи:

Ҳотифе гуфт бо касе шаби тор,
Ки туй дидаву туй дидор.
Буд ғофил аз он мақом он мард,
Байзаи мурғ кори мурғ накард [9, с. 6 а].

Ва ё:

Маърифат кори ҳар риёи нест,
Худшиносӣ ба худнамои нест.
Ҳастии хеш зери по овар,
То шавӣ мулки дайрро довар [9, с. 3 а].

Одатан шуарои гузашта ашъори ситоишии худро ба шоҳону амирон ба хотири инъому икром мебахшидаанд. Аммо маснавие, ки Саҳобӣ ба шоҳ Аббос бахшидааст, аз ҷониби мо мавриди таҳқиқ қарор гирифт ва дар он васфи шоҳ Аббос нарафтааст. Мазмуни асосии маснавии мазкур фалсафӣ ва пандуахлоқӣ мебошад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки Саҳобӣ ҷоплусию маддохиро хуш надошта, шеърро воситаи ризку рӯзӣ қарор надодааст, балки мақсади асосии ӯ панд додану тарбия кардани ҷомеа будааст. Абёти зер аз маснавии мазкур аст:

Дар биёбон расид он бетоб
Ба сари чаҳ пайи кашидани об.
Пойафзори хеш аз тангӣ
Дошт дар дасту бо фалак ҷанге.
Мекашид об, к-аз қазо ногоҳ
Пойафзори ӯ фитод ба чоҳ.
Бас набуд ин бало, ки шуд он дам
Боди тундею гарди сахте ҳам.
Монда ҳайронӣ очиз он мискин,
То шуд он гарду бодро таскин.
Побараҳна зи роҳ метарсид,
Қадаме чанд чун равон шуд, дид,
Ки шуда раҳ зи гард ҳамчу намад,
К-ӯ ба осоиши қадам бичамад.

Насиҳат

Бигзар аз қайди ҳар таманное,
К-ин чаҳон нест ҷуз тамошое.
Гулу ин рангу бӯ, ки судаш нест,
Гарчи дорад намуд, будаш нест.
Дафтари санъат аст, агар бинӣ,
Нест ҷуз ҳасрате, гараш чинӣ.
Нест ҷуз як дам ин ҳама хуру хоб,
Гарчи мадде кашад чу барқ шиҳоб [9, с. 4 б].

Рисолаи «Урват-ул-вусқо» дар дастхатти №1087 Китобхонаи Маҷлиси шурои миллӣ дар аввал ва дар дастхатти №87382 ҳамин муассиса баъд аз маснавии ба шоҳ Аббос бахшидаи шоир омадааст. Оғози рисола чунин аст:

Бисмиллоҳи-р-Раҳмони-р-Раҳим

Тири шиҳоб аст ба деви раҷим [9, с. 18 а].

Рисолаи мазкур бо назму наср дар чаҳор фасл иншо гардидааст. Ҳар як фасл чунин номгузорӣ шудааст:

1. Дар бебасарист;
2. Дар илҳом аст ва он ҳам дар басорати тамом аст;
3. Шароб ва кайфияти зуҳури ўст;
4. Дар риҷъат ба Аллоҳи таборак ва таоло.

Рисола дар така ба оятҳои қуръонӣ навишта шудааст. Дар баробари оёту наср беш аз 600 байти мутааллиқ ба ҳуди шоир дар он мавҷуд аст. Бештар аз жанри рубой дар ин рисола истифода шудааст.

Тавре ки зикр карда шуд, Саҳобӣ рубоисарои хеле машҳур аст. Сируси Шамисо барҳақ зикр мекунад, ки аз қарни VIII ба баъд, ки давраи таназзули сабки ироқист, ба рубой тавачҷуҳ нашуд. Ҳатто аз Ҳофиз низ ба монанди Саъдӣ рубоиёти хубе дар даст нест. Дар сабки ҳиндӣ низ рубой чилвае надошт, зеро шоирони ин сабк бештар ба ғазал ва муфрадот тавачҷуҳ доштанд ва дар банди он буданд, ки абёти парокандаи баланд биофаранд. Ҳол он ки рубой шеърӣ ваҳдат аст ва ҳар чаҳор мисраи он дар хидмати як мазмун аст. Бо ин ҳама, дар ин давра исми Саҳобии Астарободӣ дар рубоипардозӣ маъруф аст [13, с. 46].

Дар эҷодиёти ӯ рубой мавқеи асосиро ишғол мекунад, агарчи дар жанрҳои ғазал, маснавӣ ва ҳатто наср низ қувва озмудааст, вале асосан бо рубоиёти ошиқонаву орифонааш машҳур аст ва дар кулли сарчашмаҳо ҳамчун рубоисаро номбар мешавад ва гоҳе дар баробари рубоисарои машҳур таъкид шудан, ғазалсароияш низ таъкид гардидааст. Бояд тазаққур дод, ки аксари орифон андешаҳои ҳақимонаи ҳудро тавассути рубой баён доштаанд, зеро қолаби рубой барои изҳори андешаҳои орифона мувофиқ ва мутобиқ аст. Ҳамин аст, ки Саҳобӣ дар даврони чандон гарм набудани бозори рубой рӯ ба ин жанри адабӣ овардааст. Дар бораи миқдори рубоиёти ӯ андешаҳо мухталифанд. Шумораи рубоиёти ӯро 6 000 [9, с. 127], 12 000, 20 000, 50 000 [5, с. 860] ва ҳатто аз 70 000 то 170 000 [14, с. 97] навиштаанд. Шояд 170 000 рубой эҷод кардани шоир аз муболиға оӣ набошад, аммо он осоре, ки тибқи ривоятҳои, ки дар боло ҳам гуфтем [4, с. 780] дар об ғарқ кардааст, ба мо маҷол медиҳад, ба пуршеърӣ шоир бовар намоем ва ӯро яке аз шоироне бидонем, ки дар таърихи адабиёти мо рубоиёти зиёд суруда, бо рубоии зиёд гуфтан машҳур гаштааст. Бо вучуди ин ҳама, аз ӯ зиёда аз 6 000 рубой мерос мондааст, ки дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ аз ҷиҳати ҳаҷм беназир аст [9]. Воқеан, дар муқаддимаи девони Саҳобии Астарободӣ омадааст, ки Мир Тақиюддин Муҳаммадхусайни Кошӣ, соҳиби тазкираи «Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор» бо дӯсташ шоир Нотиқии Астарободӣ, ки аз ҳамзамонони Саҳобӣ мебошанд, соли 990 ҳиҷрӣ ба зиёрати Мавлоно Саҳобии Астарободӣ ба Начафи ашраф рафта, суҳбати ӯро дарёфтаанд. Барои равшан шудани матлаб аз қавли Кошӣ иқтибос меоварем: «Ашъори он ҷаноб (Саҳобӣ. – Б. М.) аз рубой, ки бехтарини манзумот ва бештарини воридоти таъби ўст, қариб ба шаш ҳазор байт ба назар расид ва Мавлоно худ меғуфт, ки дувоздаҳ ҳазор байт рубоиёт дорам ва ғазал низ бисёр гуфтаам, аммо он чи дар он рӯзи мулоқот сурати таҳрир пазируфт, ҳамин аст» [6, с. 20]. Акбари Бехдорванд дар пешгуфтори «Рубоиёт»-и Зухурии Туршезӣ овардааст, ки Саҳобии Астарободӣ рубоиёти фаровон дорад, ба тавре ки адади онҳоро дар поре аз маохиз шаш ҳазор ва дар бархе дигар дувоздаҳ ҳазор ва дар баъзеи онҳо ба шумораи беш аз инҳо зикр кардаанд [1, с. 67]. Ин ҳама ҳадсу гумонҳоро таҳқиқи мо дар куллиёти Саҳобии Астарободӣ, ки дар Китобхонаи Маҷлиси шурои миллии Эрон таҳти №1087 маҳфуз аст, исбот намуд, ки воқеан Саҳобӣ рубоиёти зиёд сурудааст. Дар ин дастхат 6 255 рубоии шоир мавҷуд буда, дар аввали он рисолаи «Урват-ул-вусқо» ва дар охири он маснавии кӯтоҳе мавҷуд аст. Ин девони рубоиёт аз 265 саҳифа иборат мебошад [7].

Дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ иддае аз шоирон ба сабаби зиёд будани рубоиёташон ё ба сабабҳои дигар, девони махсуси рубоиёт тартиб додаанд. Масалан, Атори Нишопурӣ бо номи «Мухторнома» девони рубоиёт дорад. Ҳамчунин, Авҳадуддини Қирмонӣ маҷмуаи рубоиёти алоҳида дорад, ки аз маҷмуаи рубоиёти ӯ нусхаҳои башумор мондааст ва

ахиран соли 1366 ҳичрӣ дар Техрон ба кӯшиши Абумахчуб чоп шудааст. Ва ё Зухурии Туршезӣ маҷмуаи махсуси рубоиёт дорад, ки соли 1388 ҳичрӣ дар Техрон ба тасҳеҳи Акбари Бехдорванд рӯйи чоп омадааст. Саҳобии Астарободӣ низ девони рубоиёташ чудо аз девони ғазалиёташ аст. Девони ғазалиёти шоир соли 1347 ҳичрӣ баробар ба соли 1969 мелодӣ ба кӯшиши Чавохирӣ дар Машҳад мунташир гардидааст. Саҳобӣ дар баробари девони рубоиёт ва девони ғазалиёташ, инчунин, рисолае бо назму наср дар таъя ба оятҳои қуръонӣ бо номи «Урват-ул-вусқо» навиштааст. Ҳамчунин, маснавии ирфоние ба шоҳ Аббоси Сафавӣ бахшидааст, вале тавре ки зикр кардем, ӯ бо рубоиёташ машҳур аст. Ҳерман Эте дар китоби «Таърихи адабиёти форсӣ» дар бораи Саҳобӣ чунин мегӯяд: «Саҳобии Астарободӣ (мутаваффоӣ 1010 х.), гузашта аз маҷмуи бузурги рубоиёт, як маснавӣ дар ишқи ирфонӣ, ки онро ба номи шоҳ Аббос карда, аз ӯ боқӣ мондааст» [12, с. 140]. Ризокулихони Ҳидоят дар «Риёз-ул-орифин» чунин мегӯяд: «...Илова бар ғазалиёт шаш ҳазор рубоии муҳаққиқона фармудааст» [9, с. 127].

Лозим ба ёдоварист, ки фаъолияти эҷодии Саҳобӣ ба давраи охири сабки ироқӣ ва пайдоиши сабки ҳиндӣ рост меояд. Бино бар ин, ашъори ӯ то андозае аз вижагиҳои сабки ҳиндӣ низ бархӯрдор аст:

Аз чони мани сӯхтадил дуд баровард,
Ин шамъи барафрӯхта аз анҷумани кист? [6, с. 96].

Ё ин ки:

Чӣ аҷаб, зоҳид агар ишқ надонист, ки ҳаст
Зулмату нур яке дидаи нобиноро [6, с. 10].

Акбари Бехдорванд дар муқаддимаи китоби «Рубоиёт»-и Зухурии Туршезӣ Саҳобиро дар раддаи аввали рубоигӯӣ асри XVI-и сабки ҳиндӣ дохил кардааст. Мавсуф менигорад, ки «Ин қарн (асри XVI.– Б.М) қарни шоирони сабки ҳиндист. Шоирони рубоигӯӣ маъруфи ин давра иборатанд аз Саҳобии Астарободӣ (в/ 1010 х.), Маҳвии Ҳамадонӣ (в/1020 х.), Назирии Нишопурӣ (в/1021 х.), Суфии Мозандаронӣ (в/1035 х.), Толиби Омулӣ (в/1036 х.), Сармади Қошонӣ (в/1073 х.), аммо аз Соиб (в/1081 х.) ва Калим рубоии маъруф дида нашуд» [1, с. 67].

Дар идома Бехдорванд зикр мекунад, ки Саҳобӣ рубоиёте ба тарзи ирфонӣ дорад ва чанде аз рубоиёти шоирро овардааст, ки яке аз онҳо ин аст:

Соҳибназарон, ки зиндаву ҷовиданд,
Вораста зи биму фориғ аз уммеданд.
Дар ҳар чӣ назар кунанд, ўро бинанд,
Зарроти ҷаҳон, оинаи хуршеданд [1, с. 67].

Ба ақидаи Бехдорванд, Саҳобии Астарободӣ аз шоирони сабки ҳиндист. Ў менависад, ки мушаххасоти ин сабкро бо мазомини ирфонӣ дар ҳам омехтааст ва ин рубоиро меорад:

Эй ишқ, ба дарди ту саре мебояд,
Сайди ту зи ман қавитар мебояд.
Ман мурғи ба як шуъла қабобам, бигзор,
К-ин оташро самандаре мебояд [1, с. 67].

Сируси Шамисо дар китобаш «Сайри рубой дар шеъри форсӣ» менависад: «Валҳақ, бархе аз рубоиёти ӯ латиф аст» ва ду рубоии Саҳобиро истинод кардааст:

На меҳри ту дар дили ҳазин мегунҷад,
На номи ту дар ҳеҷ нигин мегунҷад.

Чонат хонам, агарчи бешӣ, чӣ кунам,
Дар қолаби гуфтор ҳамин мегунчад.

Эй даъвииишқкарда, оини ту ку?
Қатъи назар аз ақл дилу дини ту ку?
Эй дам зада аз доғи сафо лоласифат,
Пироҳани чок-чоки хунини ту ку? [13, с. 107].

Саҳобӣ дар жанрҳои ғазал, рубой ва маснавӣ қувваозмоя намуда, аммо дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамчун рубоисарои шаҳир сабт гардидааст. То замони мо 6 255 рубой, 535 ғазал ва маснавиҳои ӯ расидаанд. Таҳқиқоти мо дар сарчашмаҳои гуногун нишон дод, ки зиёда аз 40 дастхатти маҷмуаи осори Саҳобии Астарободӣ бо теъдоди гуногуни рубоиёту ғазалиёт ва ҷойгиршавии маснавию рисолаи «Урват-ул-вусқо» дар китобхонаю осорхонаҳои Ҳиндустон, Покистон, Британия ва Эрон мавҷуданд. Ашъори шоир ишқи поку беолоиш, некиву накукорӣ, дӯст доштани ватан, дар роҳи ҳақ ва ҳақиқат зиндагӣ кардани инсонҳоро бозгӯ мекунанд. Гуногунии мавзӯ ва мундариҷаи ашъори Саҳобӣ далели он аст, ки ӯ соҳиби таъби хуби шоирӣ будааст.

КИТОБНОМА

1. Туршезӣ Зухурӣ. Рубоиёт / Зухурии Туршезӣ; Ба тасҳеҳи А.Бехдорванд. – Техрон: Мавло, 1388. – 188 с.
2. Мунзавӣ, Аҳмад. Феҳристи нусхаҳои хаттии форсӣ / Аҳмади Мунзавӣ. – Техрон: Муассисаи фарҳангии минтақавӣ, 1369. – Ҷ.5. – 3929 с.
3. Мулло Саҳобии Астарободӣ- соҳиби рубоиёт // Армуғон.–соли ҳаждаҳум.–№ 9–10.–С.638–639.
4. Озар, Лутфалибеки Бекдилӣ. Оташқада / Лутфалибек Озари Бекдилӣ; Ба тасҳеҳ, таҳия ва таълиқоти Ҳ. С. Носирӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1337. – 944 с.
5. Сафо, Забехуллоҳ, Таърихи адабиёт дар Эрон. Бахши 2 / Забехуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1373. – Ҷ.3. – 1461 с.
6. Саҳобӣ, Астарободӣ. Девони ғазалиёт / Саҳобии Астарободӣ; Ба кӯшиши А. Бехдорванд. – Техрон: Заввор, 1387. – 602 с.
7. Саҳобӣ, Астарободӣ. Девони рубоиёти Саҳобии Астарободӣ: Дастхат / Саҳобии Астарободӣ. – Маҳфуз дар Китобхонаи Маҷлиси шурои миллии Эрон. –№1087.
8. Саҳобӣ, Астарободӣ. Девони ғазалиёти Саҳобии Астарободӣ / Саҳобии Астарободӣ; Ба кӯшиши Ҳ.Ё. Ҷавоҳирӣ. – Машҳад: Чопхонаи Тӯс, 1348. –184 с.
9. Саҳобӣ, Астарободӣ. Куллийёт. Дастхат / Саҳобии Астарободӣ. – Маҳфуз дар Китобхонаи Маҷлиси Шурои миллии Эрон. –№87382.
10. Саҳобӣ, Астарободӣ. Девони ғазалиёт. Дастхат / Саҳобӣ. – Маҳфуз дар Китобхонаи Маҷлиси шурои миллии Эрон. –№74664.
11. Ҳидоят, Ризоқулихон. Риёз-ул-орифин / Ризоқулихони Ҳидоят; Ба кӯшиши Меҳралии Гургонӣ. – Техрон: Заҳро, 1344. – 631 с.
12. Ҳерман, Э. Таърихи адабиёти форсӣ / Э. Ҳерман; Тарҷумаи Ш. Ризозода. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1337. – 361 с.
13. Шамисо, Сирус. Сайри рубой дар шеърӣ форсӣ / Сируси Шамисо.– Техрон: Интишороти Фирдавс, 1374.– 392 с.
14. Яздонӣ, Н., Муҳаммадӣ, А. Рубоиёти Саҳобӣ / Н. Яздонӣ, А. Муҳаммадӣ // Садои Шарқ. – 2015. – №2. – С. 97–102.

НИГОҲЕ БА ПАЖЎҲИШИ ОСОРИ САҲОБИИ АСТАРОБОДӢ

Дар мақолаи мазкур аввалин бор осори шоир ва ориф Саҳобии Астарободӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Саҳобӣ дар жанрҳои ғазал, рубой ва маснавӣ қувваозмоя намуда,

аммо дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ ҳамчун рубоисарои шаҳир сабт гардидааст. Агарчи осори шоир Ҳанӯз ба хатти кириллӣ дастраси хонандагон нест, аммо хушбахтона, то замони мо омада расидааст. Муаллиф қайд мекунад, ки дар дасти ӯ 6 255 рубой, 535 ғазал ва маснавиҳои шоир маҳфуз аст.

Таҳқиқот дар сарчаишаҳои гуногун нишон додааст, ки зиёда аз 40 дастхатти маҷмуаи осори Саҳоби Астарободӣ бо теъдоди гуногуни рубоиёту ғазалиёт ва ҷойгиришавии маснавию рисолаи «Урват-ул-вусқо» дар китобхонаву осорхонаҳои Ҳиндустон, Покистон, Британия ва Эрон мавҷуданд. Ашъори шоир ишқи поку беолоиш, некию накукорӣ, дӯст доштани ватан, дар роҳи ҳақ ва ҳақиқат зиндагӣ кардани инсонҳоро бозгӯ мекунад.

Калидвожаҳо: осор, Саҳоби Астарободӣ, шоир, ориф, девон, рубой, ғазал, маснавӣ, дастхат, китобхона, осорхона, ашъор, маҷмуа.

ВЗГЛЯД НА ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ САХОБИ АСТАРОВОДИ

В статье впервые были изучены произведения поэта и мыслителя Сахоби Астарободи. Сахоби пробовал свои силы в жанрах газели, четверостишия и маснави, но он вошел в историю таджикско-персидской литературы как великий поэт жанра рубаи. Хотя произведения поэта на кириллице пока недоступны для читателей, но, к счастью, они сохранились до наших дней.

Автор отмечает, что им собрано более 6255 четверостиший, 535 газелей и маснави. Исследования различных источников показали, что более 40 рукописей собраний сочинений Сахоби Астарободи с различным количеством повествований и газелей, а также оригиналы текста трактата «Урват-ул-вуско» находятся в библиотеках и музеях Индии, Пакистана, Великобритании и Ирана. В стихах выражается истинная любовь, гуманизм, любовь к Родине, стремление жить в справедливости.

Ключевые слова: Труды, Сахоби Астарободи, поэт, мыслитель, рубаи, сборник, произведения.

THE FIRST SEARCH ON SAHABI ASTAROBODI'S WORKS

For the first time, the works of the poet and scholar Sahabi Astarobodi are studied in this article. Sahabi competed in the genres of ghazal, rubai and masnavi, but in the history of Tajik Persian literature it is recorded as the famous rubai singer. Although the works of the poet in Cyrillic script are not yet available to the readers, but fortunately, they have preserved up to these days. The author notes that he keeps 6,255 rubais, 535 ghazals and masnavis of the poet. Converting of the the poet's rubai and ghazals in Cyrillic script has begun, and up to now, 180 ghazals and 300 rubais have been converted.

Research in various sources has shown that there are more than 40 manuscripts of the collection of Sahabi Astarabadi works with different numbers of rubais and ghazals, as well as the location of the text and treatise «Urvat-ul-Vusko» in libraries and museums of India, Pakistan, Britain and Iran. The poems of the poet express the pure love, kindness and benevolence, love of the homeland, living in the way of truth and truth.

Keywords: works, Sahabi Astarabodi, poet, sage, devon, rubai, ghazal, masnavi, manuscript, library, museum, poems, collection.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳаммадиев Шамсиддин - Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ходими пешбари илмӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё.Рӯдакӣ, 21. E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru. Тел.: (+992) 93-511-23-87.

Баёнов Маҳмаднабӣ Бачаҷонович - Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, аспирант. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё.Рӯдакӣ, 33. E-mail: bayoni@mail.ru. Тел.: (+992) 918-26-80-92.

Сведение об авторах: Мухаммадиев Шамсиддин – Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республика Таджикистан, ведущий научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru. Тел.: (+992) 93-511-23-87.

Баёнов Махмаднаби – Институт языка и литературы им. Рудаки Академии наук Республика Таджикистан, аспирант. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. E-mail: bayoni@mail.ru. Тел.: (+992) 918-26-80-92.

Information about the authors: Myhammadiev Shamsiddin – Institute of Language and Literature. Rudaki Academy of Sciences Republic of Tajikistan, Leading Researcher. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 21. E-mail: shamsiddin-2010@mail.ru. Tel.: (+992) 93-511-23-87.

Bayonov Mahmadnabi Bachajonovich – Institute of Language and Literature. Rudaki Academy of Sciences Republic of Tajikistan, graduate student. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. E-mail: bayoni@mail.ru. Tel.: (+992) 918-26-80-92.

ТДУ: 891.550.(091)

НИГОҶЕ БА ҒАЗАЛҲОИ ҲОҚОНИИ ШАРВОНӢ

Назира Шарипова

Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ

Афзалуддин Бадил Ҳоқонии Шарвонӣ, ки аз шоирони пурувозаи асри XII маҳсуб мешавад, дар Эрони ғарбӣ зиндагӣ ва эҷод кардааст. Дар тазкираҳои гуногун Ҳоқонӣ бо номҳои Иброҳим, Бадил, Ҳассон-ул-Аҷам, Ҳақоикӣ ёд шуда, баъд аз он, ки тавассути Абулғалои Ганҷавӣ ба дарбори Ҳоқони Акбар Манучехри Шарвоншоҳ роҳ меёбад, тахаллуси ӯ ба «Ҳоқонӣ» иваз мешавад.

Аз осори Ҳоқонӣ, ки то замони мо маҳфуз мондааст, метавон девони ашъор (муштамил бар 17000 байт), маснавии «Тухфат-ул-Ироқайн» ва «Муншаот»-ро номбар кард. Чопи аввали кулӣи Ҳоқонӣ соли 1878 дар Лакҳнави Ҳиндустон анҷом ёфта ва аз рӯи он баъдан нашри дигари он дар Бомбай сурат гирифтааст, ки ҳар дуи онро муҳаққиқон камэтибор хондаанд [11, 79].

Аввалин чопи тасҳеҳёфта ва бозэтибортари девони шоир соли 1938 дар Эрон аз тарафи Али Абдуррасули сурат гирифтааст. Муътабартарин чопи девони шоир ба кӯшиши Сайид Зиёуддини Сачҷодӣ анҷом ёфтааст. Тибқи навиштаи Сачҷодӣ дар муқаддимаи девон, девон аз ҳабдаҳ ҳазор байт иборат буда, ба он 106 қасидаи бузург, 110 қасидаи хурд, қариб 290 қитъа, 330 ғазал, ҳудудан 300 рубой ва қариб 450 байти арабӣ дохил мешавад.

Аз таркиби девони шоир маълум мешавад, ки ғазал пас аз қасида дар ашъори ӯ ҷойгоҳи дувум ва аз навъҳои адабии маъруф шинохта шудааст. Ҳамон тавре ки хоҳем дид, ғазалиёти шоир дар замони ташаккули ин навъи шеърӣ суруда шуда, ҳолӣ аз заъфу ноҳамвориҳост.

Ғазалҳои аслии шоир маъмулан аз 7-8-9 байт иборат мебошанд ва дар девони ӯ, инчунин ғазалҳои мавҷуданд, ки 3,4 ва 5 байтро фаро мегиранд.

Дар натиҷаи мутолиаи зиёд ва дақиқ муҳаққиқон ба чунин хулоса омадаанд, ки осори Ҳоқонӣ ниёз ба нашри интиқодӣ дорад, чунки дар қисми ғазалиёт бахше аз он ғазалҳои қасида монанданд ё ин ки қасидаҳои кӯтоҳанд, ки дар натиҷаи хатои котибон ё ба дигар сабабҳо дохили ин бахш шудаанд.

Дар девони Хоқонӣ зери унвони «ғазал» шеърҳои зиёде омадаанд, ки аз нигоҳи вазн ва салобату шукӯҳ ба қасида монанданд [9, 637; 652; 668; 657]. Дар девони Хоқонӣ ғазале омадааст, ки шоир бо тақозои лақаб ду бор муфтаилунро овардааст ва ишора бар он мекунад, ки баҳри ғазал аз қоида берун нест:

Хок шудам дари туро, оби рухам чаро барӣ,
Доштамат ба хуни дил, хуни дилам чаро харӣ?
Гарчи ба мавзеи лақаб муфтаилун дубора шуд,
Баҳр зи қоида нашуд, то ту баҳона н-оварӣ [9, 687].

Пораи мазкурро Насириддини Тӯсӣ қасида хондааст: «Баъзе аз мутааххирон маҳбуну матвиرو бо якдигар таълиф кунанд ва байте аз мафоъилун муфтаилун чаҳор бор ба кор доранд ё баръакс... Ва агар ҷое ба нодир аз ин тартиб бигардад, узр хоҳанд, чунонки Хоқонӣ бигӯяд дар қасидае, ки ба тартиби дувум гуфтааст: Гарчи ба мавзеи лақаб муфтаилун дубора шуд...» [6, 15].

Зери унвони ғазал дар девони шоир шеърҳои зиёде вучуд доранд, ки аз ҷиҳати вазн ба қасида монанданд [9, 637; 652; 668; 657].

Аз нигоҳи мазмуну муҳтаво баъзе аз ғазалиёт шарҳиҳолӣ мебошанд:

Тира маншин, ки ғаромат бо мост,
Турра маншон, ки қиёмат бархост [9, 556]

Дардзадааст ҷони ман, меваи ҷони ман кучо,
Дарди маро нишона ку, дарднишони ман кучо? [9, 552].

Чунон ки академик А. Мирзоев оид ба таърихи ғазал гуфтааст, доираи маъноии ғазал хеле фарох аст, аз қабилӣ ишқу ошиқӣ, васфи зебоии маҳбуб, тавсифи рафтору киродори ӯ, сӯзу гудоз, нолиш аз дарду ғам, оху нолаи ишқ, шикоят аз рақиб, тақдир, тасвири манзараҳои табиат, васфи май, қадаҳ ва ҳамчуни масъалаҳои ахлоқ, фалсафа, тасаввуф, панду мавъиза, мебошад: «Ба иборати дигар, на фақат ҳиссиёт ва масъалаҳои ҷудогонаи зиндагонии шахсӣ, балки қисматҳои муҳими ҳаёти ҷамъият ва афкори ҷамъиятӣ метавонистаанд каму беш дар мундариҷаи ғазал гунҷош ёбанд» [6, 26].

Ғазал дар замони Хоқонӣ таҳаввулро аз сар мегузаронд, ки дар шаклгирӣ он саҳму нақши Афзалиддин Бадил Хоқонӣ Шарвонӣ (520х.қ/1127 – 591х.қ/1195) шоири шаҳри адаби форсии тоҷикӣ, ки аслан дар таърихи адабиёт бо эҷоди қасоиди хунармандона ва ҳикамии хеш шуҳрат дорад, хеле қобили тааммул ва мушоҳида мебошад. Таъсиру нуфузи Хоқониро дар ин маврид метавон дар ғазалиёти бузургтарин ғазалсароёни таърихи адаби форсии тоҷикӣ чун Мавлоно, Саъдӣ ва Ҳофиз эҳсос намуд [10, 97].

Чунин таъсир ба ғазалиёти шоирони баъдӣ аз ашъори Хоқонӣ ҳам аз лиҳози маънӣ ва ҳам аз нигоҳи лафзӣ буда, аз ин рӯ Саъдию Мавлоно ва Ҳофиз ҳар кадом аз роҳе ба осори ӯ иноят доштаанд. Ин дучанбагии осори Хоқонӣ шояд ба ин далел бошад, ки ӯ худ ба осори Саной таваҷҷуҳи фаровон доштааст. Илова бар ин ӯ ҳам қасидасаро буд ва ҳам ғазалпардоз. Аммо нубуғи Хоқонӣ бисёр волотар аз ҳудуде буд, ки дар тақлиди сирф аз Саной боқӣ монад, балки ба таври кулӣ ба шеваи тозае даст ёфт.

Шодравон Бадёуззамони Фурӯзонфар дар «Сухан ва суханварон» ўро аз ғазалсароёни хуби аҳди хеш меҳонад. Аммо ишора мекунад, ки ғазалиёти Хоқонӣ якдаст нест, ба тавре ки бархе аз алфозу авзон ва маъноии ғазалиёти ӯ чандон муносиби ғазал ба назар намерасад. Он гоҳ мисол мезанад:

«Ба ду чашми оҳуи ту, ки ба давлати ту гардун
Ҳама «абдуҳу» нависад саги посбони моро,

Ки лафзи «абдуху» нависад шоистаи ғазал нест ва гоҳе ба воситаи илтизомот, алфози ғазалро ба зиштию танофур мекашонад» [10, 97].

Аз шоирони пеш аз худ назари Хоқонӣ беш аз ҳама ба Саной будааст, ки дар асари ӯ баробари қасида ғазалҳои хубу зебо бо муҳтавои ҳам ахлоқӣ ва ҳам ишқӣ ва ҳам ирфонӣ ба назар мерасанд. Хоқонӣ худро аз пайравону ҷонишинони ӯ медонад ва ғазилатҳои худро бо ӯ муқоиса мекунад:

Бадал ман омадам андар ҷаҳон Саноиро,
Бад-ин далел падар номи ман Бадил ниҳод.

Ва низ дар робитаи худ бо ӯ ба тариқи тамсил мегӯяд:

Аввали шаб Бӯҳанифа даргузашт,
Шофey охир шаб аз модар бизод.

Дар саҳифаи 871 девони Саной ғазале ҳаст ба матлаи:

Бо ӯ дилам ба меҳру маваддат ягона буд,
Симурғи ишкро дили ман ошёна буд.

Айни ин ғазал бо андак ихтилофе дар девони Хоқонӣ ҳам дида мешавад (саҳ. 212) ба матлаи:

Бо ӯ дилам ба меҳру муҳаббат нишона буд,
Симурғи васлро дилу ҷон ошёна буд.
Дилбар он беҳ кӣ касаш нашносад,
Навбар он беҳ кӣ хасаш нашносад.

Ва ҳамчунин аз ин ки гоҳ мақоми маъшуқ дар осори Хоқонӣ ҳақир аст, интиқоде кунад:

Васлат андеша чун кунам, к-имрӯз
Давлат аз нокасон ба кас нарасад.

Чӣ нокас хондани дӯст дар равияи ғазалсароён раво набошад» [10, 99].

Тавре ки гуфта шуд Хоқонӣ аз шоирони давраи таҳаввули ғазал аст ва ғазалсароӣ шеваи хоси ӯ нест аз ин рӯ, ҳанӯз забони ғазали ӯ қомилан ҳамвор нашудаву яке аз симоҳои марказии ғазали форсии тоҷикӣ–маъшуқ ҳанӯз дар осори ӯ дақиқан мушаххас нагаштааст. Ба таври қуллӣ бояд донист, ки абёти Хоқонӣ ҷунонки ишора шуд, дар ғазалҳои ӯ яқдаст нест; гоҳ софу равон ва гоҳ дурушту ноҳамвор менамояд ва ба истилоҳ фарозу нишеб дорад. Алии Даштӣ дар ин боб менависад: «Аҳёнан ба байте бармехурем, ки равонию осонии забони Саъдӣ аз он мечакаду пушти сари он байте зимухту хашиш меояд:

Болои сар истода рӯзам,
Дар пасти ғам ғитода ҷонам.
Чун римоҳан зи банди оҳан
Полудаи сӯхтаравонам.
Лабташнатарам зи сағғизада,
Аз дасти кас об чун ситонам!

Ё дар ғазали дигар, ки байти аввал хубу байти дуюм сусту хом ва монанди гуфтаи шогирди дабистонист:

Дар аҳди ту зебой чизест, ки хос аст ин,
Дар ишки ту расвой корест, ки ом аст он.
Бе ломи сари зулфат нун аст қади чокар,
Эй моҳ, чӣ нун аст ин, ё низ чӣ лом аст он?» [3, 32; 33].

Яке аз баҳсхое, ки дар мавриди ғазалҳои Хоқонӣ вуҷуд дорад, ҳузур доштани унсурҳои марбут ба сабки ҳиндӣ мебошад, ки барои ашъори замони Хоқонӣ аз ҳодисаҳои камназири адабӣ ва хоси эҷодиёти ин шоир ба шумор меравад. Алиӣ Даштӣ дар мавриди Хоқонӣ чунин назар дорад, ки аз миёни шоирони қадим метавон Хоқониро поягузори сабки ҳиндӣ донист, зеро байни Хоқонӣ ва шоирони сабки ҳиндӣ шабоҳат бисёр дида мешавад:

«Қатъи назар аз тафовути лаҳча ва кайфияти мутафовите, ки дар барангехтани маънӣ миёни Хоқонӣ ва ғўяндагони ҳиндист, ғолиби мушахассоти сабки ҳиндӣ дар ашъори Хоқонӣ дида мешавад: борикхаёлӣ, ба ҷустуҷӯи мазмуни тоза рафтан, ҳарчанд номаънус бошад, дар мазмунҳо ба умури кулӣ қаноат накардан ва аз ҷузъиёти мушоҳидот ва одот мадад гирифтан, дар баёни мақсуд аз сароҳату содагӣ рӯй бартофтан, ба истиороти киноёт мутавассил шудан, ба кор бурдани таъбироти мачозию муроот кардани таносубҳои лафзӣ то ҳадде, ки маънӣ дар онҳо гум нашавад, як амри ҷузъӣ ва ё зарбулмасалеро дар як мисроъ вачҳи исботи як мафҳуми кулӣ қарор додан, дар ташбеҳот аз игроқ (ҳарчанд дур аз зеҳн бошад) парҳез накардан, ҳама дар сухани Хоқонӣ дида мешавад.

Ба иборати дигар, аз устодони пешин танҳо Хоқонист, ки ин бобро кушуда ва аз ин рӯ, мабдаи пайдоиши он сабқаш фарз тавон кард. Ниҳоят алфозу таркиботи ӯ ба суханаш фаҳомат ва салобате медиҳад, ки бо шеваи нарм ва заифу оҷизонаи сарояндагони ҳиндӣ мубоинат дорад ва ҳамин тафовут вачҳи мушобихати ононро мепӯшонад.» [5, 34].

Инак аз миёни шавоҳиде, ки Алиӣ Даштӣ зикр кардааст, чанд мавридро бармегузинем:

Зилзилаи ғам фитод дар дили вайрон,
Сўйи мижа ганҷи шоҳвор баромад.
Хоқонӣ

Селро ганҷ шуморад дили вайронаи мо,
Барқро танг дар оғӯш кашад донаи мо,
Соиб

Кашад мӯ бар тани нахчир тир аз шавқи пайконаш,
Ба дил чун ранг бар гул меравад захми намоёнаш.
Хоқонӣ

Гиреҳ зад дар дилам сад орзу аз шавқи нахчираш,
Ки ӯ аз захми пайкон мурду ман аз ҳасрати тираш
Яке аз шоирони сабки ҳиндӣ

Биболад хурраи бар навбахори ӯ, чӣ кам дорад,
Табассум-арғавонзораи, тамошо-наргисистонаш.
Хоқонӣ

Чаман кабкест хандон, гул даҳону ғунча минқораш,
Парешон сояҳои сарв-доманҳои куҳсораш.
Толиб

Дар бархе аз таъкираҳо, ки муаллифони онҳо мазоки сабки ҳиндӣ доштаанд, аз ашъори ӯ намунаҳои интиҳоб шудааст, ки бо абёти шоирони он сабқ шабеҳ аст.

Масалан, дар «Натоиҷ-ул-афкор» ин абёт омадааст:

Барои он ки зи ғайри ту дида дӯзам,
Барои ҳар мижа дар чашм сӯзанест маро.
Ҳайёти рӯзгор ба болои ҳеч кас
Пироҳане надӯхт, ки охир қабо накард [10, 209; 210]

Ба назари мо наҳви таркиби лугату ҷумлабандӣ ё ба истилоҳ тарзи адо, муҳимтарин вачҳи тамоюзи сабки ҳиндӣ ба тарзи Хоқонист. Аз ин рӯ, агар ду мазмуни мушаббахро аз Хоқонӣ ва шоирони сабки ҳиндӣ дар маърази санчиш қарор диҳем, боз тафовут аз назари сабк комилан машҳуд хоҳад буд. Фақат он ҷо, ки вазну қофия якест, шабоҳати тарзи фикр ба ҳубӣ мулоҳиза мешавад. Аз ин рӯ, аз мисолҳои фаровони Алиӣ Даштӣ натавонистем ҷуз чанд мавриди нисбатан муносибро интихоб кунем.

Ба таври кулӣ дар мавриди сабки Хоқонӣ бояд донист, ки ӯ шоирест навоар, ҳам аз назари мазмун ва ҳам аз назари забон, таркиботу истиорот ва ташбеҳоти тоза дорад ва дар сухани ӯ печу ибҳому ихом ва таносуботи мутааддиди лафзӣ маънавӣ фаровон аст.

Шоирони бисёре тахти таъсири ғазалиёт, махсусан қасоиди Хоқонӣ будаанд. Муҳимтарин шоироне, ки ба ғазали ӯ таваҷҷуҳ доштаанд, иборатанд аз Мавлоно ва Саъдӣ ва Ҳофиз.

Дар мавриди ғазалиёте, ки дар девони шоир омадааст, бояд гуфт, ки бино бар назари муҳаккикон, на ҳамаи онҳо ба талаботи навъи адабии ғазал ҷавобгӯ мебошанд, зеро бархе аз онҳо вижагиҳои жанрҳои дигарро бештар доранд, ки ба ғазал ном бурдани онҳо бояд бияндешем ва тааммул намоём.

Ҳамин тариқ Хоқонӣ ҳамон қадар, ки дар қасидасарой забоне фоҳиру баёне устувор ва бошукӯҳ дорад, дар ғазал низ аз таъби латиф, завқи баланд ва андешаи ҳассос бархурдор аст. Бо ворид шудан ба арсаи ғазали вай даричае аз латофату зебӣ ва ишқу шӯр ба дили хонанда боз мешавад. Ғазали Хоқонӣ падидаест шурангез, дунёест саршор аз шӯру ҷазба ва завқу ишқу мастӣ. Рӯҳи латиф, андешаи қудратманд, зехни нуктасанҷ ва забони фасеҳу шеваи шоир дар қолаби ғазал инъикос ёфтааст. Мушаххас кардани мақому мартабаи Хоқонӣ дар арсаи ғазалсарой тадқиқоти мукаммали илмиро тақозо дорад. Омӯзишу таҳқиқи навъи адабии ғазал дар осори яке аз пешгомони қасидасарой дар адаби форсии тоҷикӣ Хоқонӣ нишон медиҳад, ки ғазал дар ин замон марҳалаи такомулро мепаёмудааст ва шоирони тавоно дар ташаккули ин раванд саҳми намоён доранд ва Хоқонӣ яке аз онҳост.

Дигар ин ки Хоқонӣ тавонистааст бо ғазалиёти хеш дар сохту муҳтаво ба шоирони ғазалсарои баъдӣ таъсир гузорад. Намунаҳои таъсири забони баён ва сохториро дар ашъори Мавлоно, Саъдӣ ва Ҳофиз метавонем дид.

Ҳамчунин, сухани бадеии Хоқонӣ дар ғазалиёти ӯ пуробу ранг ва бадеътар буда, муҳаккиконро бар он доштааст, ки унсурҳои сабки ҳиндиро дар он мушоҳида намоянд.

Хоқонӣ бо эҷоди ғазал дар ташаккули ин навъ ва тарвиҷи он дар асри хеш аз шоирони пешоҳанг ва барҷаста ба шумор меравад.

КИТОБНОМА

1. Даштӣ, Алӣ. Хоқонӣ – шоири дерошно / Алиӣ Даштӣ. – Техрон: Амири кабир, 1380. – 180 с.
2. Фурӯзонфар, Бадеузамон. Сухан ва суханварон / Бадеузамон Фурӯзонфар. – Техрон: Заввор, 1387. – 718 с.
3. Зехнӣ, Тӯракул. Санъати сухан / Тӯракул Зехнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
4. Кадканӣ, Шафӣ. Мусиқии шеър / Муҳаммадризо Шафӣи Кадканӣ. – Техрон: Кова, 1375. – 679 с.
5. Маъданкан, Маъсума. Бисоти қаландар: Баргузида ва шарҳи ғазалҳои Хоқонӣ / Маъсумаи Маъданкан. – Табрез: Ойдин, 1384. – 447 с.
6. Мирзоев, А. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X-XV / Абдулғанӣ Мирзоев. – Сталинобод: Нашдавточик., 1957. – 77 с.

7. Мирзоев, А. Сездаҳ мақола / Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 288 с.
8. Саччодӣ, Зиёуддин. Фарҳанги луғот ва таъбирот бо шарҳи аълум ва мушкилоти девони Хоқонии Шарвонӣ Афзалиддин Бадил ибни Наҷор / Зиёуддини Саччодӣ. – Техрон: Заввор, 1373.
9. Хоқонӣ, Бадил ибни Алӣ. Девони Афзалиддин Бадил ибни Алӣ Наҷор Хоқонии Шарвонӣ./ Бо муқобалаи қадимтарин насаҳ ва тасҳеҳу муқаддима ва таълиқот ба кӯшиши Зиёуддини Саччодӣ.- Техрон: Заввор, 1357.-1085 саҳ.
10. Шамисо, Сирус. Сайри ғазал дар шеърӣ форсӣ (Аз оғоз то имрӯз) / Сируси Шамисо. – Техрон: Ромин, 1376. – 313 с. / – С. 96-105.
11. Шарифзода, Б. Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Хоқонии Шарвонӣ / Боймурод Шарифзода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2009. – №2 (31). – С. 77-87.

НИГОҲЕ БА ҒАЗАЛҲОИ ХОҚОНИИ ШАРВОНӢ

Хоқонӣ дар навиштани ғазал низ аз таъби латиф, завқӣ баланд ва андешаи ҳассос бархурдор аст. Девони ғазалиёти ӯ бо иштибоҳи дабирон ё асбоби дигар бо қасида махлут шудааст ва аз нигоҳи муҳаққиқон ниёз ба чопи интиқодӣ дорад. Инчунин дар мақола оид ба мавқеи Хоқонӣ дар ғазалсароӣ дар миёни ғазалсароён маълумот оварда шудааст. Ӯ на танҳо қасидасароӣ бартар буда, балки дар жанри ғазал ҳам наовариҳо ворид намудааст.

Калидвожаҳо: ғазал, мавзӯ, вазн, мундариҷа, сабк, санъатҳои шеърӣ, қасида, шаклириш ғазал, таърифи ғазал.

ВЗГЛЯД НА ГАЗЕЛЕЙ ХАКАНИ ШАРВАНИ

В газелях Хакани чувствуется его высокий поэтический дар и вкус а также чуткие мысли. Диван его газели из за оцибки писцов или по другим причинам включенные так же его касиде, что с точки зрения истедователей нуждается критическом издании. В настоящей статье даётся сведения о месте Хакани в творение газели среди других поэтов. Он не был только лучшим творцом касиди но и внёс многие множество в жанрах.

Ключевые слова: газель, тема, метрика, содержание, стиль, поэтическое искусство, касыда, формирование газели, определение газели.

A LOOK AT THE GHAZAL OF THE KHAQANI SHARVANI

In writing ghazals, Khaqani also enjoys a gentle mood, high taste and sensitive thoughts. His book of ghazals has been mixed with odes due to a mistake by the editors or another device, and from the point of view of researchers, it needs a critical publication. In this article also provides information on Khaqani's position in ghazal singing among ghazal singers. He is not only the best poet, but also introduced innovations in the ghazal genre.

Keywords: ghazal, theme, weight, content, style, poetic arts, ode, formation of ghazal, definition of ghazal.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Назира Абдухолиқовна – магистранти соли дуюми таҳсили Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Тел.: 915-36-39-33. E-mail: nazira.sharipova.97@mail.ru

Сведения об авторе: Шарипова Назира Абдухолиқовна - магистрантка второго года обучения Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ. Тел:915-36-39-33. Электронная почта: nazira.sharipova.97@mail.ru

Information about the author: Sharipova Nazira Abdukholikovna - second-year master of the Rudaki Institute of Language and Literature of AMIT. Phone: 915-36-39-33. E-mail: nazira.sharipova.97@mail.ru

**ТАНАВВУӢИ ЖАНРИ ҲИКОЯ ДАР ПОЭТИКАИ ФАЗЛИДДИН
МУҲАММАДИЕВ****Фарзона Қурбонова****Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ**

Ба қавли аҳли таҳқиқ, аз ҷумла назариётчиини машҳури рус М. Бахтин [2, 157] жанр ё қолаби адабӣ аз унсурҳои муҳимми поэтика шумурда шудааст. Зеро бисёре аз хусусиятҳои тафаккури бадеии нависанда ба интиҳоби жанри асар вобастагӣ дорад. Аз он ҷо ки бисёре аз аносири поэтика, хосса жанр низ хусусияти собит доранд, аз он метавон аз ниятҳои нависанда пешақӣ огоҳ шуд. Зиёда аз он, ҷигунагии амалӣ шудани паёмҳои нависанда ва хусусиятҳои ғоявӣ бадеии асари ӯ аз бисёр ҷиҳатҳо ба интиҳоби жанри он иртибот мегирад. Ин ҳолатро дар мисоли эҷодиёти нависандаи тавонои тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев метавон ба мушоҳида гирифт.

Маълум аст, ки Муҳаммадиев аз жанрҳои гуногун – очерк, мақола, эссе, ҳикояи ҷиддӣ ва ҳаҷвӣ, қисса ва роман истифода кардааст, аммо маълум аст, ки дар ин миён ба жанрҳои хурду миёна таваҷҷуҳи хосса дорад. Мо ин ҷо меҳоме дар бораи жанри ҳикоя, ки аз қолабҳои муҳимми поэтикаи ӯ мебошанд, изҳори андеша намоем.

Ҳикоя яке аз жанрҳои муҳим дар эҷодиёти Фазлиддин Муҳаммадиев ба шумор меравад. Бисёр ҷустуҷӯҳо ва ибтикороти ӯ, мисоли дигар жанрҳо, дар ҳикоянависӣ зоҳир шудааст, бахусус, наовариҳои поэтикӣ дар ин жанр ба нависанда бештар даст додааст.

Маълум аст, ки ҳикоя аз қолабҳои маъмул дар адабиёти гузашта будааст. Маҷмӯаи ҳикояҳои зиёде дорем ва аз ҷумла «Гулистон»-и Саъдӣ яке аз ин осори шоиста дар ҳикоянависӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик ба шумор меравад. Дар маҷмӯе ҳикояи гузашта, ки «ҳикоят» ҳам меғуфтанд, иборат аз воқеаҳои ибратбахш буда, мазмуни ахлоқӣ ва тарбиявӣ қавие доштааст. Он бо санъати сачъ ва забони шево навишта шуда, аксаран бо шеър зинат ёфтааст.

Аммо дар ибтидои асри XX дар адабиёти тоҷикӣ жанри сифатан нави ҳикоя шакл гирифт. Ин ҳикоят аз он ҷиҳат имтиёз доштанд, ки дар мавзӯи мушаххас, бо иштироки инсони давраи замони муайян ва ғояи иҷтимоӣ навишта шудаанд. Агар мухтасар гӯем ин навъ ҳикоятро ҳикояи воқеагара мегӯянд, ки бисёр ҷиҳатҳо хусусияти хоси худро дошт.

Қӯшишҳои навиштани ҳикояи воқеӣ дар адабиёти ҷадида ба мушоҳида мерасад. Нависандагони ҷадид, ки асосан маорифпарвар буданд, қӯшиш кардаанд, ки ҳикояҳои ибратбахше аз ҳаёт таълиф кунанд. Бештари ин ҳикояҳо барои мактабиён ва китобҳои дарсӣ навишта мешуданд ва аз ин ҷо вобаста ба нияти муаллифон, тасвири вуҷдатноки зиндагиро ҳанӯз фаро нагирифта буданд.

Танҳо баъди Инқилоби Октябри соли 1917, дар замони шуравӣ, вобаста ба мақсадҳои сиёсӣ ва ҳадафҳои адабии ҳизб таваҷҷуҳ ба адабиёти шакли нав, адабиёти воқеагара бештар гардид ва ба як барномаи эҷоди осори адабӣ табдил ёфт. Дар ин замина адабиёти воқеагарои (реалисти) замони шуравӣ, аз ҷумла ҳикояи реалистӣ низ ташаккул ёфт. Аз аввалин намунаҳои ҳикояи нав метавон асари устод Садриддин Айни «Аҳмади дебад»-ро ном бурд. Ҳамзамон нависандагон Ҷалол Иқромӣ, Ҳаким Карим, Раҳим Ҷалил, Абдусалом Дехотӣ, Баҳриддин Азизӣ дар солҳои 20-30 ба таълифи ҳикоя пардохтанд ва зербинои ҳикояи нави тоҷикиро асос гузоштанд. Мавзӯи ҳикояҳои онҳо иборат аз воқеаҳои инқилобӣ, мубориза барои барқарор кардани ҳокими яти шуравӣ, сохтмони сотсиалистӣ, ғош кардани чеҳраи душманони синфӣ, мубориза ба муқобили хурофот, озодии занон ва ғайра мебошад. Маълум аст, ки ҳикоя асосан ба масъалаҳои иҷтимоӣ таваҷҷуҳ дорад ва шакли тасвир низ нақли воқеаҳост. Албатта, гоҳе мавзӯи ахлоқ ва ташаккули инсони нав низ мавриди тасвир мебошад, ки ба тасвири таҳлилӣ роҳ

мекушояд. Ин дастовардҳо ба нависандагони тоҷик дар заминаи идомаи суннатҳои миллӣ ва омӯзиш аз намояндагони мактаби реалистии рус даст додааст.

Солҳои ҷанги ватанӣ ҳикоянависон бештар аз қаҳрамонҳои ҷанговарон ҳикоя навиштаанд. Дар навиштаҳои устод Айнӣ, Ҷалол Иқромӣ ҷанбаи халқӣ ва мардумӣ қойи муҳим доштааст. Ҳамчунин воситаҳои тасвири мардумӣ, афсонаву асотир низ ба кор гирифта мешавад.

Аммо дар солҳои баъди ҷанг дар адабиёт назарияи беконфликтӣ қувват гирифта, оҳанги публицистӣ бештар мавқеъ пайдо намуд. Ва ин, ба қавли М. Шукуров «ба инкишофи ҳикоя зарар овард, зеро нависандаро аз тадқиқи ҳақиқии бадеӣ бозмедошт...». Бар асари нуфузи зиёди сабки публицистии «он қойи тасвири амиқи ҳаёт ва инсонро гирифта буд. Раҳим Ҷалил ва Ҷалол Иқромӣ дар солҳои панҷоҳ ва шаст ҳам аз ин сабк халос шуда натавонистанд» [9, 65].

Албатта, дар ин солҳо низ ҳикояҳои хуб навишта шудаанд. Асарҳои С. Улуғзода, баъзе ҳикояҳои Раҳим Ҷалил ва хосса навиштаҳои П. Толис аз таҳаввули тозаии ҳикоянависӣ гувоҳӣ медиҳанд. Толис ҳикояи тоҷикиро бо тасвири мушаххаси ахлоқию равонӣ ғани гардонид.

Агар ба таври кулӣ гӯем, ҳикояи тоҷикӣ то нимаи солҳои 50 асосан дар шакли воқеанависии иҷтимоӣ ва гоҳе таҳлили ҳодисаҳои ҳаётӣ қараён дошт. Унсӯри асосии поэтикаи он нақли воқеаҳо ва сарнавишти инсонҳо ба шумор меомад. Навиштани ҳикоя ба қолабе даромада буд, ки ниёз ба ибтикорот ва таҳаввули тозае дошт.

Дар ҳамин замон Фазлиддин Муҳаммадиев ба арсаи эҷод омад. Ва ба қавли Ш. Солеҳов вай «...ҷустуҷӯҳои П. Толисро дар таҳаввулу таҷдиди жанри ҳикоя давом дода, рушди онро ба маҷри дигар даровард» (Шамс иддин Солеҳов. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-8- қарни XX. – Душанбе:, 2006. с. 31 - 169). Аввалин навиштаҳои вай гувоҳ бар ин буданд, ки ба зиндагӣ ва инсон назари тоза дорад. Аз очеркҳо ва хосса ҳикояҳояш маълум буд, ки вай ба мавзӯҳои мушаххас назари тоза дорад ва онҳоро тасвиру таҳқиқи амиқи бадеӣ мекунад, балки ба онҳо шакли мувофиқи бадеӣ дарёфт карда метавонад [8]. Агар ҳикояҳои ӯро бишмарем дар умум 34-тоанд ва таносубан: ҳикояҳои қиддӣ 16-то; ҳикояҳои ҳаҷвӣ 18-то. Ин осор ҷилди якуми Куллии тоҷик ташкил додаанд [4].

Адабиётшиноси маъруф Муҳаммадҷон Шукуров ин кӯшиши навоҷонаи Муҳаммадиевро дар муқоиса ба ибтикороти Пӯлод Толис ин тавр тавсиф карда буд: «... аз аввалин қадамҳои Ф. Муҳаммадиев маълум шуд, ки дасти ӯ дар кашидани нақшҳо ва ранггузорӣ бештар вусъат дошта, ӯ рангҳои баландтарро дӯст медорад, нақли ӯ шиддате ва сюжеташ суръатеро соҳиб аст. Вай типҳои гуногуни психологиро ҷуста, характерҳои барҷастаи зидди якдигарро тасвир кардан хостааст» [9, 69]. Адабиётшинос А. Набиев бар ин андеша аст, ки «... аз паси ҳар сатри навиштаҳо дили нависандаи ҳассос (ӯ бештар дар шакли таҳиягари воқеаҳо зоҳир мешавад), закитабӣ ва фикри нияташ равшан намоён шуда меистад ва ин бешубҳа аз ҳодисаҳои тозаии насли тоҷик буд» [5, 7-23].

Ҳамин тавр, биём сари масъалаи он ки Ф. Муҳаммадиев дар қолаби ҳикоя аз қадим ҷиҳатҳои ибтикор нишон дод ва тозагиро ворид кард.

Ба фикри мо, Фазлиддин Муҳаммадиев, пеш аз ҳама, ба ҳаёт, воқеаи маъсалаҳои он аз диди тозае нигоҳ кард, қаҳрамон ва рисолати ӯро аз мавқеи манфиатҳои инсон ба миён гузошт. Ва маҳз аз ҳамин ҷиҳат қаҳрамони манфӣ ғош ва мазаммат карда мешавад. Ҳатто қаҳрамони мусбат низ аз маҳдудиятҳо озод нест ва аксаран дар қараёни таҳлили қору амал ва маънавияти худ дар роҳи қамолоти зинаи нав мебошад. Чунин як гуногунҷиҳатӣ ва озодӣ дар шинохти худ қаҳрамон сабаби истифода аз шаклҳои гуногуни тасвир ва танаввуъи жанрӣ гардидааст, ки онро аз ҳикояҳои ӯ низ ба мушоҳида гирифтани мумкин мебошад.

Аввалин ҳикояи Фазлиддин Муҳаммадиев «Савдои умр» (1985) ба шумор меояд. Ҳикоя аз сухани қаҳрамони асар - ровии воқеаҳо Любова Константиновна оғоз меёбад: «Тали Заргарро, албатта, медонед. Бале дар соҳили Вахш. Порсол, баҳорон деҳқонони ин ҷо чанд моддаи устави колхозашонро тағйир доданд... Бо талаби бухгалтерони колхоз маро ба ин ҷо барои ёрмандӣ фиристоданд» [4, 59].

Аз унвони ҳикоя маълум аст, ки сухан дар бораи зиндагии оилавӣ меравад, зеро дар баёни мардум бунёди хонаводаро савдои умр низ меғӯянд. Аммо нақли озоди ровӣ ба он таҳрик ва

хамроҳ будани хонандаро ба воқеаҳо талқин менамояд. Аз ҳамин низ маълум аст, ки нависанда побанди воқеанависии одӣ будан намехоҳад ва масъалаи оиладориро аз чанд паҳлу ба баррасӣ кашидааст. Ҳамин тавр, дар ҳикоя ҳам қиссаи Сайёраву шавҳараш - Ашраф, ки ба баъзе сабабҳо аз ҳам чудо зиндагӣ мекунад ва ҳам Зухрову Муродҷони омодаи арусӣ ба тасвир омадааст. Тибқи нияти нависанда агар Сайёра ба зиндагии мавҷудааш тан додаву тоқат мекунад. Зухро барои хушбахтиаш дар талош аст ва домодшавандаро ба барҳам задани бисёр хислатҳои манфияш водор менамояд.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки ба сабаби фаро гирифтани масъалаи муҳим ва сарнавишти ду оила ҳаҷми ҳикоя вусъат ёфта, аз даҳ фасл иборат шудааст. Аммо аз он ҷо нақл аз забони ровӣ мераваду шавқовар аст, ин имтидоди воқеаҳо малоловар намебошад.

Ҳикояҳои дигар «Мактуби дӯст» (1959) аз номаш ҳам маълум аст, ки дар шакли мактуб навишта шудааст. Ин ҷо ҳам маълум аст, ки нависанда шакли наве барои баёни мақсади худ чустааст. Нома ё мактуб аслан воситаи маҳрамонаи баёни мақсад мебошад ва барои иборози андешаи ботинӣ ва изҳори он чи дар дил мечӯшад, шакли мувофиқе мебошад. Дар ҳикоя Амон ном дӯсти Ҳайдарҷон, ки ба духтари шӯху бебоки деҳотӣ Сорохон ошиқ мебошад, нома менависад. Дар нома вай ба Сорохон ҳама ранҷу озореро, ки ӯ ба Ҳайдарҷон раво доштааст, бо лаҳни тунд ва ошкоро баён меорад. Дар миёни сатрҳои нома чехраи Ҳайдарҷон ҳамун инсонӣ хоксор ва покдил, ки ба Сорохон ошиқи самимӣ гардидааст ва ҳам симои Сорохони ба ҳусни худ мағрур ва ошубгар пеши назар меояд. Сорохон ин ҳама мазияти ҳусни худро барои азияти ҷавон ва расидан ба мақсаду ғаразҳои шахсии худ истифода мекунад.

Ҳамин тавр, дар ҳикояи «Арзамас» (1960) Шафё Рабелин аз муҳаббаташ ба Ленин, ки ба эътиқод табдил ёфтааст, нақл мекунад ва нависанда чарағи дар зеҳни вай ба ҳақиқат табдил ёфтани воқеаи дар Арзамас гӯё дидаву худсохтаи ўро мавриди тасвир қарор додааст. Қаҳрамони ҳикояи «Роҳ» (1962) Фотима дар арзи як шаби сафар аз олами андешаҳои мағшуш раҳой ёфта, бовараш ба шахси худ ва баҳусус ба покаҳоқӣ ва ростдилии ҳамзамонон меафзояд. Дар ин ҳикояҳо чизи муҳим тавачҷуҳ ба дунёи ботинии инсон аст, ки ҳикояҳои нависанда аз ин ҷиҳат имтиёз дорад.

Нависанда дар ин бора навишта буд, ки: «Дар асари бадеӣ аз вусъат ва паҳноӣ воқеот дида, умқи таҳқиқи бадеӣ муҳимтар аст. Ҷустуҷӯҳои эҷодии нависанда ҳамон вақт пурсамар мешавад, ки ба дарки амиқи бадеӣ фалсафии ҳаёти ҳамзамонон равона шуда бошад» (Ф. Муҳаммадиев. Дӯстон - тоҷи сар! – Душанбе: Ирфон 1985, сах. 404.- 416 С.). Ҳикояҳои «Сози Мунаввар» (1967), «Даъво» (1967), «Рӯзи дафни усто Оқил» (1968), «Шаби саввум» (1973), «Ҳиёбони Нодир» (1973), «Тамашо» (1977), «1:0» (1977), «Ҷага» (1977) намунаҳои беҳтарини асари равшаннохтии бадеӣ мебошанд, ки онҳоро метавон аз намунаҳои беҳтарини ҳикояи муосири тоҷикӣ ба шумор овард.

Баҳусус ҳикояи «Даъво» ва «Рӯзи дафни усто Оқил», «Шаби саввум» аз ин ҷиҳат имтиёз доранд. Хусусияти муҳими поэтикаи онҳо дар он зоҳир мешавад, ки дар онҳо таҳлили психологӣ бо зикри муфассали зиндагӣ ва ҷузъиёти рӯҳӣ ба тасвир омадааст. Инчунин нақлу ривоят аз унсури созмондиҳандаи банду басти онҳост, ки чарағи табиӣ тасвири равшанро таъмин менамояд. Ва ба қавли Ҳ. Раҳмонбоз «Бештари вақт дар ҳикояҳои Ф. Муҳаммадиев нақл аз ҷониби шахси сеюм, аз ҷониби муаллифи «ҳамашинос ва ҳамабин», ки барои адабиёти ҷаҳонӣ анъанавист, сурат мегирад». [11, 146-157].

Дар ҳикояи «Даъво» суҳан аз одоби ғуштигирӣ ва ахлоқи паҳлавон меравад. Қаҳрамонҳои ҳикояи «Даъво» Аҳмадбек - паҳлавонест, ки дар гузашта пушташ заминро надида, вале имрӯз ба қору бори худ машғул мебошад. Барои вай паҳлавонӣ на зӯрварӣ, балки як нишона аз ҷавонмардист. Ин дарк барои ӯ дастури ахлокист. Қаҳрамони дигари ҳикоя Маҳмадмуроди ҷавон аст ва талош дорад, ки аз рӯи ҳасад номи неки Аҳмадбек ва унвони паҳлавониро аз ӯ рабояд. Бинобар ин, ҳар лаҳза ба Аҳмадбек киноя мезанад, ўро барои майдонорӣ даъват мекунад. Ниҳоятӣ қор Аҳмадбекро ба ин қуввозмӯй маҷбур мекунад, аммо дар ин майдонорӣ аз ӯ мағлуб мешавад. Албатта ин мағлубият барои вай осон нест, балки аз зӯри алам гирия ҳам кардааст... Вале нависанда он ҳама амали Маҳмадмуродро аз ҷониби мардум маҳкум мекунад. Ва мӯйсафеди посбон, ки хеши Маҳмадмурод аст, на танҳо ўро тасалли надод, балки вайро саҳт маҳкум карда «муттаҳам» номид.

Меъёри баҳои ахлоқи ро раванӣ аз назари мардум ба ҳикояи «Рӯзи дафнии усто Оқил» низ ҳос аст, балки тору пуди тасвири ташкил медиҳад. Усто Оқил ҳунарманде мебошад, ки даҳ ангушташ ҳунар аст. Нависанда ҳам ҳунари волои ӯро бо суннатҳои ҷӯбории миллӣ муқоиса карда, аз ёдгориҳои нодири санъати замони Оли Сомон ёдовар мешавад. Вале ҳамин усто, ки имрӯз вафот кардааст, онро ба касе наомӯзонда, ин ҳама ҳунари ҳудро бо худ ба ғӯр мебарад. Бинобар ин, Абдурауф-амак, ровии ҳикояро, аз мушкilotи дафн дар рӯзи борони саҳт бештар масъалаи муносибати мардум ба зиндагии усто ба ташвиш гузоштааст: «Оё ӯро мебахшида бошанд?», - ин савол вайро ором намгузорад. Ва ҳангоми саволи анъанавии «Чӣ гуна одам буд усто Оқил?» дар воқеъ касе ҷавоби равшан надод. Аксар ӯро чун устои ҳуб тавсиф карданд, аммо касе аз одамияташ ҳарфе ба даҳон наёвард. Ва ин ҳукми саҳте буд дар бораи моҳияти зиндагии устои гулқор ва инсонии бечавҳар. Дар ҳамин мавридҳо гуфтаҳои адабиётшинос Муҳаммадҷон Шақурӣ ба ёд меояд, ки фармуда: «Сухани муаллиф дар бисёр асарҳои Ф. Муҳаммадиев на ба ним овоз, балки пурра с адо медиҳанд» [10, 283].

Дар ҳикояи «Шаби севум» (1973) аз модари се кӯдаки ҳурдсол, ки бар асари нобасомонии ҳонаводагӣ ба бӯҳрони равони гирифтӣ шудааст, суҳан меравад. Нависанда сабабҳои онро таҳлили баррасӣ карда, ниҳоят роҳи аз ин ҳолат берун кардани онро тавассути андешаҳои табиб Суръати Наққош нишон додааст. Ҳикоя ба ҷуз ин ҳолатҳо, инчунин сабабҳо ва таърихи беморӣ, мушаххасоти ҳонаводагӣ ва якдигарнофаҳмии зану шавҳар – Шоҳида ва Вақилро низ дар бар гирифтааст. Аз ин ҷо ҳаҷми он бузург аст, дар баъзе ҷопҳо нависанда онро ҳатто қисса ҳам номидааст. Дар қул яке аз ҳусусиятҳои поэтикаи ҳикоеи Муҳаммадиев дар вуҷати ҳаҷми он бояд ба шумор ояд. Ҳамин тавр, метавон ба ин андешаи адабиётшинос А. Сайфуллоев ҳамоҳуд шуд, ки гуфтааст: «Қас ҳикоятҳои ӯро ҳонда оид ба ролу мавқеи фард дар ҷамъият, таъсири ҷамъият ба ташаккули шахсият ва мақсади зиндагӣ бештар фикр мекунад» (А. Сайфуллоев, Тафаккур ва образ. – Душанбе: Ирфон, 1968, саҳ. 123).

Пайдош, ки Фазлиддин Муҳаммадиев дар оғози эҷодиёт дар ҳикояҳои аз шакли усулҳои гуногун тасвири зиндагӣ ва инсон истифода мебарад ва ҳар бор дар мавриди мушаххас шакли воситаи мувофиқа барои ифодаи мақсадҳои бадеияш дарёфт карда метавонад. Х. Асозода дуруст мефармояд, ки «Навӣи ҳикояи асили ҳунари дар адабиёти шуравии тоҷик бо эҷоди ҳикояҳои Фазлиддин Муҳаммадиев расмӣ пайдо намуд» [1, 573].

Муҳаммадиев дар ҳаҷв низ сабаки ҳосе дорад. Бояд гуфт, ки танзи нозуки лирикӣ ва ҳаҷви саҳти сиёсӣ публтистӣ бо повестҳои вай ҳос буданд. Аммо дар ҳикояҳои ҳаҷвиаш вай танзи беозору пурмаъниро ба истифода гирифта, аз камбудҳои зиндагӣ ва ҳислатҳои ғайриодии одамон бо зарофати ҳос суҳан меронад. Ҳаҷми ҳурд, нақли воқеаҳои муқаррарӣ, ки дар анҷом бо шакли дигари ҳандадоре зоҳир мешаванд, аз ҳусусияти поэтикаи ҳикояҳои ҳаҷвии Муҳаммадиев бояд ба шумор оварда шавад.

Масалан, дар ҳикояи «Ҳочанавпараст» (1959) тасвири ҳаҷвӣ бар номувофиқати амалҳои инсон бар муқаррароти зиндагӣ асос ёфтааст. Қаҳрамони ҳикоя - Мирҳасан Зиракӣ мудири ҳаҷмом шуда, қорро аз тағйири тартиби мавҷуда, яъне нав кардани тартибу соҳтори қоргоҳ ба роҳ мемонанд, ба қавли ӯ «қори ҳудро... аз реша дигар» [4, 321] қардан меҳаҳад.

Сардор навпарастиро ба ҳадди ифрот мерасонад ва аҷаб он аст, ки ин ҳама ро бо ҷиддияти том амалӣ қарданӣ (масалан, яке аз навоариҳои вай шуъаби занонро ба шуъбаи мардон иваз қардан аст). Ҳамин номувофиқати хоҳишҳои Зиракӣ ва муқарраоти зиндагӣ ҳонандаро на танҳо меҳандонад, балки ба андеша низ мебарад.

Ё ҳикояи «Иди нав» (1963) ба воқеаҳои ғайриҷашмдоште, ки дар рӯзи ба фалак парвоз қардани Валентина Терешкова дар як ҳавлии шаҳришинон ба вуқӯ пайваста, сабаби бозгӯи бисёр паҳлуҳои муносибати ҳандаовари занон мардон меҳардад, ҳеле нозуқ ба тасвир омадааст, яъне, одамон дар як ваъи ғайриодӣ ҳудро ба тарзу тариқи гуногун зоҳир меҳамонанд.

Муҳаммадиев истеъдоде дошт, ки ҳамин гуна аз ҷизҳои муқаррарӣ ҷанбаи ҳаҷвии онро берун меақашид ва инсонро барои дарки амалҳои ҳуд раҳнамоӣ мекард. Аз ҷумла, дар ҳикояи «Нахустин нутқи бандақар» (1965) ҳамин масъаларо ҳеле ҳуб ба тасвир гирифтааст. Ҳаминаро бояд гуфт, ки ҳикоя асоси воқеъӣ дорад ва он ҷиро, ки ҳуди муаллиф аз сар гузаронидааст, дар бар меҳарад. Аввалан, амалҳои қаҳрамон, ки бори нахуст аз минбари баланд ва фавҷи одамон дурбинҳои телевизион суҳан меронад, ҳеле ҳандадоранд: вай аз ҳаҷон то минбар ҷанд қурсиро

ғалтонда, аз саросемагӣ бо рӯймолча ба ҷойи пок кардани арақи худ микрафонҳоро тоза мекунад ва боз чанд амали дигар бо аҳли толор; сонӣ, қабули ин суҳанронии ӯ аз ҷониби бачагони ҳамсоя, ки амалҳои ӯро бозии театр гумон карда, мегуфтанд: «Аз ҳама нағзтар шумо бозӣ кардед» [4, 334] ва сипас, қаҳри завҷаи муҳтарами қаҳрамон, ки он ҳама гирумонҳои телевизионро ҷиддӣ қабул карда, аз хона рафта буд, ки барои барқарор намудани сулҳи хонавода, як ҳафта вақт сарф мешавад. Аслан, мисли Муҳаммадиев бояд нависандаи бозарофат буд, ки як ҳодисаи муқаррарино бо ин ҳама ҷузъиёти ҷолибу хандадор ба тасвир оварда тавонӣ.

Ин тарз ҳунари ҳаҷвнигории хоси Муҳаммадиев дар ҳикояҳои «Меҳмоннавозӣ» (1966), «Минбар ва ҷорӯб» (1967), «Фелетони зӯр» (1977), «Усто-гараж» (1977), «Косадум» (1982) хеле хуб намудор аст. Аз ҳикояҳои «Минбар ва ҷорӯб» ва «Косадум» маълум аст, ки Муҳаммадиев ба асари ҳаҷвӣ хосияти тамсилӣ дода, ба ин васила вусъати фаолирии ҷамъбасти бадеиро таъмин менамояд. Ҳамин тавр, ҳикояҳои ҳаҷвии Ф. Муҳаммадиев поэтикаи хос дошта, аз воқеаҳои одӣ то тасвирҳои рамзӣ ва аз танзи нозук то тасвири ҳаҷвии пурмаъниро фаро гирифтаанд.

Аз баррасии мухтасаре, ки анҷом дода шуд, маълум мегардад, ки Фазлиддин Муҳаммадиев ҳикояи тоҷикиро дар иртибот бо назари нав ба масъалаҳои зиндагӣ ва шинохти тозаи инсон аз ҷиҳати поэтика ғанӣ гардонида, шаклҳои нави ривоят ва воқиатаҳои тасвирро ба кор гирифтааст. Дар натиҷа дар ҳикоеҳои ҷиддӣ тасвиру таҳлили муфссал ва бомуддаои равшаншинохтӣ ва дар ҳикоеҳои ҳаҷвӣ аз зарофати нозук то ҳаҷви саҳти хислатҳои бадро ба кор гирифт, ки ин ҳама ҳикоянависии тоҷикиро аз ҳайси муҳтаво ва шаклу поэтика ғанӣ намуданд. Ин ибтикорот дар нав кардани дарунмоя ва муҳтавои ҳикоя, қаҳрамонони фаъл, интиҳоби ба мавзӯ мувофиқи шакли жанрӣ, ривояти баҳуд хос ва ровии андешаманд, вусъати ҳаҷми ҳикоя, муқаррароти зиндагиро ба тасвир гирифта, аз камбудҳои он осори ҳаҷвии хонданбобу сермазмун таълиф кардани нависанда зоҳир мешавад. Дар маҷмӯъ Фазлиддин Муҳаммадиев дар рушду сифати тоза бадеӣ ва ғанои поэтикӣ пайдо кардани ҳикояи тоҷикӣ саҳми муассир гирифтааст.

КИТОБНОМА

1. Асозода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик / Худойназар Асозода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. – 672 с.
2. Бахтин, М. Проблемы поэтики Достоевского / М. Бахтин. – Санкт-Петербург: Азбука, 2019. – 416 с.
3. Муҳаммадиев, Ф. Дӯстон тоҷи сар! / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 416 с.
4. Муҳаммадиев, Ф. Кулӣёт иборат аз 5 ҷилд / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Адиб, 1990. – Ҷ. 1. – 384 с.
5. Набиев, А. Ба маҷрояш даровез / А. Набиев // Ф. Муҳаммадиев. Кулӣёт иборат аз панҷ ҷилд. – Душанбе: Адиб, 1990. – Ҷ. 1. – С. 7-23.
6. Сайфуллоев, А. Тафаккур ва образ / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 200 с.
7. Солеҳов, Ш. Поэтикаи жанри ҳикояи солҳои 70-80-уми қарни XX. – Душанбе, 2006. – С. 31 - 169.
8. Табаров, С. Очерк ва ҳикоя – жанри ҷанговари насри имрӯзаи тоҷик / С. Табаров // Ҳаёт, адабиёт, реализм. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 323 с.
9. Шукуров, М. Насри солҳои 1945-1974 / М. Шукуров // Таърихи адабиёти советии тоҷик. Инкишофи жанрҳо иборат аз шаш ҷилд, ҷ. IV. – Душанбе: Дониш, 198. – С. 384 с.
10. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 456 с.
11. Ҳафиз, Раҳмон, Ривоятпардозӣ дар ҳикояҳои Фазлиддин Муҳаммадиев // Садои Шарқ. – 2023. – № 2. С. 146-157.

ТАНАВВУӢИ ЖАНРИ ҲИКОЯ ДАР ПОЭТИКАИ ФАЗЛИДДИН МУҲАММАДИЕВ

Ҳикоя дар эҷодиёти Фазлиддин Муҳаммадиев ҷойгоҳи хосро дорад. Ҳатто эътироф шудааст, ки вай ҳикояи тоҷикиро аз ҳайси мазмуну мӯҳтаво ва шакли рушди тоза бахшид. Дарвоқеъ, ҳар як ҳикояи Муҳаммадиев як асари мустақили адабист ва сазовор ба баррасии

алоҳидаи поэтикӣ мебошад. То Муҳаммадиев ҳикоянависии тоҷикӣ, ба истиснои тавзе ҳикояҳои Ҳаким Карим ва хосса Пӯлод Толис беиштар воқеаписанд буданд ва сужети хос бо таъкиди гоҳи ошкорро доштанд. Аммо Муҳаммадиев ҳикояро аз ҳайси масъала ва тасвири равони қаҳрамон нав кард. Зимаи ин навигароӣ дар мазмун ва шинохти инсон дар сохтори поэтикии он низ тағйир ва навоарӣ дохил намуд. вай аз шаклҳои гуногун: тасвири воқеаҳои муқарраи («Савдои умр»), нома («Мактуби дӯст»), низоӣ ахлоқӣ ботинӣ («Даъво») ҳукму баҳои таҳлили оид ба сарнавишти инсон («Рӯзи дасони усто Оқил»), таърихи ишқи поке, ки ба фоҷеа анҷомидааст («Сози шунаванд») ва ғ. истифода мекунад. Ҳикояҳои ҳаҷвиаш низ ҳар яке техники хоси ба муҳтавои вобаста дорад.

Ба ин маънӣ ҳикоеи Ф. Муҳаммадиев осори аз ҳайси поэтика навоварона мебошанд.

Калидвожаҳо: ҳикоя, ҳаҷв, нома, ровӣ, нақл, таҳлили психологӣ, диалог, фоҷиа, полифония

ВАРИАЦИЯ ЖАНРА РАССКАЗА В ПОЭТИКЕ ФАЗЛИДДИНА МУХАММАДИЕВА

Рассказ занимает особое место в творчестве Фазлиддина Мухаммадиева. Признано даже, что он дал таджикской прозе новое развитие с точки зрения ее содержания и формы. По сути, каждый из рассказов Мухаммадиева является самостоятельным литературным произведением и заслуживает отдельной поэтической рецензии. До Мухаммадиева таджикское повествование, за исключением рассказов Хакима Карима и особенно Полода Толиса, было более реалистичным и имело конкретный сюжет с упором на очевидную мысль. Однако Мухаммадиев обновил рассказ с точки зрения психологического анализа героя.

В ходе этого нововведения в содержание и глубокого познания человека, в поэтическую структуру его произведений были внесены качественные изменения. Поэтика Мухаммадиева бывает разных форм: описание обычных событий («Торговля жизнью»), письмо («Письмо друга»), внутренний нравственный конфликт («Претензия»), аналитическое суждение о судьбе человека («Претензия», «День похорон мастера Окила»), история чистой любви, закончившаяся трагедией («Струна Мунаввара») и др. Его комические рассказы также имеют свои содержательные приемы.

Ключевые слова: рассказ, сатира, письмо, рассказчик, повествование, психологический анализ, диалог, трагедия, полифония.

VARIATION OF THE GENRE OF THE STORY IN THE POETICS OF FAZLIDDIN MUHAMMADIEV

The story occupies a special place in the work of Fazliddin Muhammadiev. It is even recognized that he gave Tajik prose a new development in terms of its content and form. In fact, each of Muhammadiev's stories is an independent literary work and deserves a separate poetic review. Before Muhammadiev, Tajik narrative, with the exception of the stories of Hakim Karim and especially Polod Tolis, was more realistic and had a specific plot with an emphasis on an obvious thought. However, Mukhamadiev updated the story from the point of view of the psychological analysis of the hero.

In the course of this innovation, qualitative changes were made to the content and deep knowledge of a person, to the poetic structure of his works. Muhammadiev's poetics comes in different forms: a description of ordinary events («Trade in life»), a letter («Letter from a friend»), an internal moral conflict («Claim»), an analytical judgment about the fate of a person («Claim», «Master Okil's funeral day»), a story of pure love that ended in tragedy («The String of Munavvara»), etc. His comic stories also have their own meaningful techniques.

Key words: short story, satire, writing, narrator, narration, psychological analysis, dialogue, tragedy, polyphony.

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонова Фарзона Мироновна, докторанти PhD-и шуъбаи адабиёти муосири Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ-21. E-mail : farzonamiron@gmail.ru. Тел: (+992) 91 845 00 24.

Сведения об авторе: Курбанова Фарзона Мироновна, аспирант кандидат наук кафедры современной литературы Института языка и литературы им. Рудакого АМИТ. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, проспект Рудаки-21. Электронная почта: farzonamiron@gmai.ru. Тел: (+992) 91 845 00 24

Information about the author: Qurbanova Farzona Mironovna, PhD student PhD of the Department of Modern Literature of the Rudakii Institute of Language and Literature of AMIT. Address: 734025, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Avenue-21. E-mail: farzonamiron@gmai.ru. Tel: (+992) 91 845 00 24

ФОЛКЛОРШИНОСӢ / ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК:891.550.09 Ф

УНСУРҲОИ ФОЛКЛОРИ ДАР ДОРБОЗӢ

Равшан Раҳмонӣ

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дор, дорбоз ва дорбозӣ вожаҳои тоҷикӣ буда, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин шарҳ ёфтааст: «**Дор** иншооти махсус, ки арғамчинҳои ғафсро ба сари чӯбҳои ба замин нишондашуда таранг баста, дорбозҳо ба болои он баромада, хунарнамоӣ мекунад... **дорбоз** касе, ки дар болои дор бозӣ ва хунарнамоӣ мекунад, расанбоз... **дорбозӣ** хунарнамоӣ дар болои дор; **дорбозӣ кардан** роҳ рафтан ва хунарнамоӣ кардан дар болои дор» [15, 484.].

Яъне, дор абзоримахсусест, ки арғамчинҳои ғафсу муҳкамаи пашмиро бар сари сутунчӯбҳои ба замин нишондашуда таранг баста, дорбозҳо ба болои он баромада дорбозӣ менамоянд. Дорбоз дар болои дор хунари худро нишон дода, тамошобинро ба хайрат меорад. Ӯ касест, ки дар болои ресмон ё расани дор дорбозӣ мекунад. Ӯро расанбоз, ресмонбоз, симбоз низ мегӯянд, ки дар луғатномаи Деҳхудо чунин шарҳ ёфтааст: «Расанбозанда, ресмонбоз. Касе, ки рӯйи ресмон биравад ва бозиҳо кунад. Он ки дар болои ресмон корҳои шигифтовар кунад. Ресмонбозу бандбозу дорбоз ва он аз анвои бозигарон бувад, ки чӯбҳо ё найҳое баланд бар ресмон дар замин устувор кунанд ва бар он ресмонҳо ва чӯбҳо ва найҳо бароянд ва анвои бозиҳои ғариб кунанд ва онро дар урф «ҳандафт» гӯянд, ки талаффузи он бар ғайр душвор аст... Дорбоз ресмонбозе, ки бар чӯби баланд савор шавад ва бозӣ кунад ва онро «бандбоз» ва «расанбоз»-у «сорубоз» низ гӯянд... Расанбозӣ амал ва шуғли расанбоз» [4, 10615].

Дорбозӣ тахминан ду се ҳазор ҳазор сол пеш дар яке аз кишварҳои шарқӣ дар асоси бозиҳои наврасону ҷавонон, ки аз болои расан паридану ҷаҳидан саргармии онҳо буд, ба вучуд омадааст. Дар замонҳои пеш дорбозиро расанбозӣ мегуфтаанд ва бо ин ном машҳур будааст. Яъне, расанро (ресмонро) ба ду чӯб ва ё ду дарахти ба ҳам наздик, чӯбҳои баромадаи ду гӯшаи бом ва ҷойҳои махсуси ба дорбозӣ муносиб баста, расанбозон ё дорбозон хунарнамоӣ мекардаанд.

Аз сарчашмаҳои пеш аз истилои араб маълум мешавад, ки дар раванди ин хунари намоишии дорбозӣ, мисли имрӯз, ҷандин бози шавқовар якҷо ба тамошобинон пешкаш мешудааст. Дар осори навиштории давраи Сосониён вожаҳои расанбозӣ, дорбозӣ, бандбозӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар матни паҳлавии «Хусрави Кубод ва Ридак» ба расанбозӣ (rasan-wāzig), дорбозӣ (dār-wāzig), бандбозӣ (wandag-wāzig) ишора шудааст [9, 239].

Пажӯҳандагон бар он ишора менамоянд, ки шояд макони аслии дорбозӣ Ҳиндустон бошад. Шоири форсиабони Ҳиндустон Амир Хусрави Деҳлавӣ низ гоҳе дар ашъораш ба дорбозӣ ишора намудааст:

Кунӣ агар раҳи борики одамият сар,
Мадех зи каф чу «расанбоз» лангари худро [4, 10615].

Дар адабиёти классик низ вожаи «расанбозӣ» ва «бандбозӣ» ба нудрат дучор мегардад. Аз ҷумла, Низомӣ гуфтааст:

Анкабуте шудам зи таннозӣ,
В-он шаб омӯхтан расанбозӣ [4, 10615].
Бар он фарз бе он ки андеша кард,
Расанбозии ҳиндувон пеша кард [4, 10615].

Мавлоно Чалолиддини Румӣ ҳам дар ғазалиёташ ва ҳам дар «Маснавии маънавӣ» дар мавридҳои муносиб вожаи «расанбозӣ»-ро ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ мохирона мавриди истифода қарор додааст. Ин далел бар он аст, ки расанбозӣ (дорбозӣ) дар он рӯзгорон шуҳрат доштааст. Аз ҷумла ӯ гуфтааст:

Ҳин, маро бигзор, эй бигзида дор,
То расанбозӣ кунам Мансурвор [8, 323].

Ту расанбозӣ намедонӣ яқин,
Шукри поҳо ғӯю меҳрав бар замин [8, 594].

Ба ашъори шоирони калассик ба кор рафтани вожаҳои «расанбоз», «расанбозӣ», «бандбоз», «бандбозӣ» шаҳодат бар он аст, ки дорбозӣ дар тули беш аз ҳазор сол чун ҳунари намоишии мардумӣ шуҳрат доштааст. Вожаҳои «дор», «дорбоз», «дорбозӣ», «расанбоз», «расанбозӣ», «бандбоз», «бандбозӣ» форсии тоҷикӣ буда, ин ҳунари намоишии ҷаззоб дар байни тоҷикон аз замонҳои қадим роиҷ будааст.

Баъдан он дар Осиёи Миёна, ҳамчун ҳунари мардумӣ густариш ёфт. Маҳз ба кор бурдани вожаи «дорбозӣ» ва «расанбозӣ» бар он шаҳодат медиҳад, ки яке аз поягузори «дорбозӣ» тоҷикон будаанд. Далели дигари раднашаванда он аст, ки вожаи «дорбоз» ва «дорбозӣ» дар фарҳанги гуфтори тоҷикон то кунун роиҷ аст. Баъдан қавму миллатҳои дигари Осиёи Миёна ин вожаро истифда карда, барои рушди дорбозӣ ҳисса гузоштаанд, чунки дар асрҳои пешин дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна тоҷикон зиндагӣ мекарданд ва забони давлатӣ низ форсии тоҷикӣ буд.

Воизи Кошифӣ дар «Футувватномаи султонӣ» аз расанбозӣ ва ҳам аз дорбозӣ ёдовар шуда, аз ҷумла дар қисмати ҳаштуми асараш, ки онро «Дар шарҳи расанбозон» гуфтааст, чунин овардааст: «Ва эшон бар сурат ва аҳли бозиянд. Мадори кори эшон бар ҷуръат ва қувват аст, лочарам эшонро дар миёни аҳли зӯр навиштем. Бидон, ки расанбозӣ кори азим аст ва аҳли ин кор бояд, ки мардуми покизарӯзгор бошанд ва ба сифати покӣ ва ростӣ муттасиф» [6, 223].

Кошифӣ расанро ба таври муфассал шарҳ дода мегӯяд, ки «Расани бориқ, ки бар ҷӯбе ё деворе бастаанд, ишорат аст бар сироте, ки бар рӯи дӯзах кашидаанд. Ва дар аҳодис омадааст, ки он сирот аз мӯй бориқтар аст ва аз шамшер тезтар ва ҳама касро гузар бар он хоҳад буд» [6, 223].

Расанбозони замонҳои пеш дастони худро ба ду самт рост карда, ба мисли ҷӯби лангар, мувозинати худро дар болои расани дор нигоҳ медоштанд. Кошифӣ дар ин бора гуфтааст: «Чунонки, расанбоз бе мизон натавонад рафт ва агар чунончи, зоҳиран мизоне ба даст надорад, дастҳои вай мизон хоҳад буд. Чунончи мурғонро дар паридан болҳои эшон мизон аст» [6, 224].

Ба гуфтаи Кошифӣ, расан дар замони Одам Сафиюллоҳ пайдо шуда ва расанбозӣ (дорбозӣ) аз Нуҳи пайғамбар боқӣ мондааст: «...вакте ки оламо тӯфон гирифта буд ва он ҳазрат бо муъминон дар кишти буданд. Чун муждаи наҷот расид, расане, ки дар бодбони кишти буд, Нуҳи алайҳиссалом, даст дар он ҷо зад ва ба мили кишти баромад, то бибинад, ки об чи миқдор аст ва ҷӣ қадар рафта ва чи қадар монда ва замоне бар болои расан диранг кард ва аз ин тараф ба он тараф ҳаракат намуд. Ва гуфтанд хоҷаи олам саллаллоҳу алайҳи вассалам расанбозии анкабут, ки бар дари ғор метанид, тафарруҷ фармуданд ва аз он ҷо осори қудрат мушоҳида намуданд, ки ҷонваре бад-он заифро чи ҳис дода, ки бад-он навъ корҳо кунад» [6, 225].

Мушоҳидаҳои худро Кошифӣ чунин чамъбааст кардааст: «Агар пурсанд, ки расанбозӣ ба чӣ чиз тамом мешавад? Бигӯй: Ба се чиз. Аввал, ҳиммати ҳозирон. Дуюм, дуои пешқадамон. Сеюм, покии дил аз занги ширк ва исён» [6, 226].

Кошифӣ дар ҷойи дигари асараш ишорат бар он мекунад, ки «дорбозӣ ба кӣ мерасад?» ва худ посух медиҳад, ки ба Нух ва ҳамчунин дар бораи маънии «дорбозӣ» нигоштааст: «маънӣ ин аст, ки мо аз ҳама чизҳо ростиро ихтиёр кардаему бардошта, чи дор шакли Алиф дорад ва алифро далолат ба ростӣ бошад» [6, 229].

Бо мурури замон ба ивази расанбозӣ ва бандбозӣ истилоҳи дорбозӣ машхуртар гардид. Дорбозӣ дар болои «дор»-и баланд ҳунарнамоӣ кардан аст, ки ҳоло марбути ҳунари сирк шудааст. Дорбоз дар дор, дар ҳар ҳолате, ҷисми худро бо ҷӯби лангар дар мувозанат нигоҳ дошта, дар болои ресмон (ё расан) маҳорати худро нишон медиҳад.

Тибки ишораҳои навишторӣ, дар даврони Темуриён қариб дар аксари ҷашнҳо дорбозонро меовардаанд. Дар ин бора дар «Зафарнома»-и Шарафиддин Алии Яздӣ ва рӯзномаи сафири Испания Руи Гонсалес де Клавихо низ ишора шудааст [17; 7].

Дорбозон бештар тоҷикон буданд. Баъдҳо он тадриҷан дар байни мардуми турктабор, аз ҷумла ўзбекҳо низ густариш ёфт. Зимнан дар ин бора ба як масъалаи муҳим бояд ишора кард, ки садсолаҳост мардуми эронитабор ва турктабор дар минтақаҳои гуногуни Осиё Миёна дар канори якдигар зиндагӣ мекунанд. Дар ҳамаи қору ғабелиятҳои иҷтимоӣ шарик ҳастанд. Дар чунин ҳолат табист, ки фарҳанги як миллат ба миллати дигар таъсир мерасонад ва яке аз дигаре меомӯзад [7; 10].

Одатан дорбозҳо аз ҷое ба ҷое, аз шаҳре ба шаҳре бо гурӯҳи ҳунарии худ сафар мекунанд ва дар ҳар маконе, ки мардуми зиёд чамъ мешаванд, ҳунарнамоӣ мекунанд, бештар дар майдонҳои махсуси назди бозорҳо ва сайргоҳҳо. Дар гузашта, баробари омад-омади Наврӯз, ба ҷисми дорбозон низ ба мисли сабзаҳои нафшуқуфта ҷон медамид. Онҳо дар шаҳрҳои калон чанд рӯз пеш аз Наврӯз дар сайргоҳҳо, дар бозорҳо ва дигар ҷойҳои серодам дорҳои бузургӣ худро дар замин устувор мекарданд. Худи ҳамин раванди устувор кардани дор барои мардум як тамоши ҷолиб буд. Онҳо дорро хеле зебо оро меоданд.

Дорбозӣ дар рӯзҳои таҷлили ҷашни Наврӯз яке аз тамошоҳои ҷолиб ва диданӣ будааст. Дор, дорбоз ва дорбозӣ яке аз ҳунарҳои хеле ҷаззоби мардумист, ки имрӯз он бештар марбути сирк шудааст. Маъмулан дорбозҳо дорро дар тамошогоҳ чанд рӯз месозанд, ки сохтани он барои бинандагон низ ҷолиб аст. Тавре ки дар наврасӣ ва ҷавонӣ намоишҳои дорбозиро борҳо дидаем, барои дарки бештари масъала тарзи сохтани дорро бо ишора ба сарчашмаҳо шарҳ медиҳем.

Тарзи сохтани дор чунин аст: дар як тараф ду ҷӯби дарози ғафсиаш (диаметраш) тахминан 60-80-100 см ва шояд аз ин ҳам бештар ба шакли секунҷаи душоҳадор (дукӯша) ба замин насб карда мешавад. Дар тарафи дигар, ба муқобили он, айнан мисли ҳамон, ду ҷӯби дигар насб мегардад. Ғафсии ҷӯбҳо вобаста ба баландии дор аст. Маъмулан баландии дор аз 2-3, 8-10, то 20-25 метр аст. Дар кишварҳои гуногуни олам дорҳои ба мушоҳида мерасанд, ки то 50 метр аст. Ин наваъ дорҳо дар дараҳо, дар байни биноҳо сохта мешаванд [1; 3].

Дор ду наваъ мешавад. Дори кӯтоҳ ва дори баланд. Дорҳои баландро дар шаҳрҳои бузург, бозорҷойҳо, сайргоҳҳо, ҷойҳои серодам, бахусус дар рӯзҳои ҷашни Наврӯз сохта, дорбозҳо дар он ҳафтаҳо ҳунарнамоӣ мекунанд. Як наваъи дигари сохтани дор чунин аст, ки дар як тараф ду ҷӯбро ба замин насб мекунанд, ки он шакли секунҷаро мегирад ва ду сари он ҷӯбҳои пайваست душоҳа менамояд. Дар муқобили он, ҷӯбҳои ғафси сутунҷӯби дорро аз ҳар тараф бо ресмон, ҳоло бо симҳо, таранг баста мустаҳкам менамоянд. Ин наваъ дорҳо андаке моил ба нишебӣ доранд.

Дорҳои маъмулии баланд чунин ҳастанд: устоҳо чанд ҷӯби дарози харигӣ (болорӣ)-ро, ки тахминан 7-8 метр аст, ҷоргарош мекунанд, онро бо кандакорӣ оро медиҳанд ва барои баланд шудани дор ин ҷӯбҳоро ба якдигар мепайванданд. Баландии он 15-20 ва шояд аз он ҳам бештар бошад. Ба сари сутуни дор як тахтаи паҳн мезананд ва ба болои он хаймаи хурдак ба мисли гунбаз (қубба) месозанд. Баъдан парчае сохта онро ба сари он гунбаз васл менамоянд. Тақрибан

як метр поёнтар аз гунбаз чӯбе пайваст мекунад, ки аз тахтаи паҳни болои сутуни дор дарозтар аст. Ин чӯб ба шакли чалипо (салиб) ба сутунчӯби аслии васл карда мешавад. Баъд ду сари чӯби поёно, бо ду сари тахтаи боло пайванд медиҳанд [1; 3].

Ба тарафи дигар низ ба мисли ҳамин сутунчӯбе месозанд. Ба чор тарафи сутунчӯби асосии дор меҳҳои калон-калони чӯбӣ мезананд. Ин меҳҳо дар масофаи тахминан то 10-15 метр аст. Арғамчинҳои дарозро таранг кашида, як тарафаширо ба сари дор ва тарафи дигарашро ба меҳҳо мебанданд, то ки сутунчӯби дор устувор бошад. Бо вучуди ин як арғамчини нисбатан дарози дигарро ба масофаи тахминан 25 метр ба муқобили сутунчӯби дор, дуртар бурда, ба меҳи калоне мебанданд, ки дар он сутунчӯбҳои аслии ва арғамчини дорбозӣ низ таранг кашида мешавад. Дар васати сутунчӯб ва меҳи калон ду чӯбро дар шакли секунча насб менамоянд, ки сари ин ду чӯб ба мисли душоха аст. Ҳамон арғамчини дарозро аз болои ин душоха гузаронда, то гунбаз мекашанд. Дар қафои сутунчӯби тарафи муқобил низ айнан ҳамин гуна душоха насб менамоянд, ки асосан вазифаи таранг нигоҳ доштани ресмони дорбозиро дорад. Ҳунарнамои дорбозон низ аз болои ресмони ҳамин чӯби секунчашкали душоха шуруъ мешавад. Ҳамчунин барои эҳтиёт ресмони аслиро аз чанд ҷо бо арғамчинҳо мепайванданд, то ресмон ҳангоми дорбозӣ начунбад.

Ба гуфти калонсолон, сутуни дор ғафс ва мустаҳкам буда, аз чанд тараф бо арғамчину сим кашида шуда, дар меҳҳо баста мешавад. Имрӯзҳо сутунҳои дор бештар аз турбаҳои оҳанин аст ва бо симҳо васл мегардад, ки мустаҳкам бошад. Ба пояҳо ва ё сутунчӯби дор аз арғамчини пашмин (ҳоло сим) тори аслии дор кашида мешавад, ки дорбоз ба болои он ҳунарнамои менамояд. Ин арғамчинро низ пас аз ҳар чанд метр бо арғамчинҳои борик аз ду тараф кашида, ба меҳҳо мебанданд, то ки ресмон ё тори аслии дор начунбад.

Дар дорҳои баланд ба ғайр аз арғамчин ё сими махсус, ки дар он дорбоз ҳунарнамои мекунад, тахминан дар ду метр баландӣ, як арғамчини дигар мекашанд ва дар он як ресмони духалқадорро баста як тарафи онро ба камари дорбоз ва тарафи дигарашро ба ҳамон ресмони эҳтиётӣ мегузаронанд, ки агар иштибоҳе рух диҳад, дорбоз ба замин наафтад.

Ҳамчунин барои ба дор баромадан нарбони (ё зинаи) махсус месохтанд, ки он ҳам аз арғамчин буд. Тавассути ин зина дорбоз ба дор мебаромад. Дар болои сутунчӯби асосии дор айвончае месохтанд, ки дар он дорбоз менишаст ва аз он ҷо ба болои арғамчини дор ба ҳунарнамои шуруъ мекард. Дар болои ҳар ду сутунчӯби дор чӯбе ба шакли чалипо (салиб) баста мешавад. Дар ду тарафи ин чӯб аз арғамчин арғунчак месохтанд, ки дорбозон дар болои он низ ҳунарнамои мекарданд. Сари ҳар ду сутунчӯби дорро бо латтаҳои рангоранг оро медоданд. Ба дорҳои паст ин латтаҳо ба шакли парчам насб мешуданд ва онҳо ҳангоми шамол шудан алвонҷ меҳӯрданд. Дар гузашта дар шахрҳои калон дорро бо матоъҳои рангоранг оро медоданд, ки дорбозон дар он ҷо чандин рӯз ҳунарнамои мекарданд.

Масофаи байни чӯбҳои дор, тахминан 5-8, 10-15 метр ва гоҳе бештар аст. Ҳоло сохтани дор дар сирк маъмул гардидааст. Дар байни мардум, бахусус дар рӯзҳои Наврӯз, роҷеъ ба гузаштан аз тағи дор боварҳое ҳаст. Мегӯянд, ки агар шахси бефарзанд аз тағи дор ё сутунчӯби аслии он се, ё ҳафт бор гузарад, фарзанддор мешавад. Ё касе, ки аз тарс бемор шудааст аз тағи дор гузарад, сиҳат мешавад. Яке аз фазилатҳои дарбозии наврӯзӣ дар он аст, ки баъзе падару модарон кӯдакони худро аз тағи дор мегузаронанд, то паҳлавон шаванд ё дар оянда неруҳои фавқуттабии зараровар ба саломатии ӯ хатаре надошта бошанд. Гӯё неруҳои аҳримании ба инсон зараровар аз дори дорбозони айёми Наврӯз метарсидаанд.

Баландии дорро ҳар гуна гуфтаанд, тахминан то 25 метр будааст. Ҳунарҳои аслии дорбозӣ дар болои дор сурат мегирад. Дорбозон дар болои арғамчини таранги кашидашуда, бо лангар ба пеш ва қафо медаванд, мечаҳанд, дар пой лаъли ва ё ягон чизи дигар баста мегарданд. Чашмо

баста, дар сар халта пӯшида, дегро ба пой насб карда хунари худро нишон медиҳанд. Дар таги дор сурнайनावозон, карнайनावозон, нақорачиён, доирадастон, раққосҳо, ширинкорон, аскиябозон, масхарабозон хунарнамои менамоянд. Ҳангоми дорбозӣ, дар зерини дор дар майдони дорбозӣ, хунариҳои найрангбозон, ҷӯббозон, муаллақбозӣ, хирсбозӣ, морбозӣ, маймунбозӣ, аспбозӣ, бузбозӣ як ҷо намоиш дода мешуд.

Пас аз он ки Осиёи Миёна таҳти таъсири Русия қарор гирифт, дорбозҳои Осиёи Миёна ба он кишвар низ сафар карданд. Дар солҳои 1771 ва 1785 намоиши дорбозии Бухоро дар шаҳри Маскав сурат гирифтааст. Баъдҳо дорбозон зуд-зуд ба Русия рафта, хунарнамои мекарданд. Дар ин бора санъатшиноси рус Ю.Дмитриев дар китоби худ «Русский цирк» ёдовар шудааст: «Дар шаҳриҳои Русия гоҳе ресмонбозии ўзбеку тоҷик, ки онҳоро дорбозҳо мегуфтанд, хунарнамои мекарданд» [5, 16].

Дар садаи 19 ва аввали 20 хунари дорбозӣ дар тамоми Осиёи Миёна густариш ёфта буд. То солҳои 50-60 садаи бист дастаҳои хунарии дорбозҳо дар водии Фарғона, Хучанд, Тошканд, Бухоро, Самарқанд, Истаравшан ва ҷойҳои дигар буданд. Аз ҷиҳати маълум шуд, ки дорбозӣ дар аксари шаҳриҳои Осиёи Миёна вучуд доштааст. Тавре ки пирамардон ба мо гуфтанд, пас ғавти дорбозчиёни пир ҷавонон ин касбро идома надоданд. Ҳамчунин аз сабаби заҳмати зиёд доштани дорбозӣ кам шуд ва дорбозчиёни асосӣ ба сирки расмӣ роҳ ёфтаанд [14].

Гуруҳҳои хунарии зиёд дар ҳар ҷо хунарнамои мекарданд. Дорбозӣ дар водии Фарғона ва баъдтар шаҳри Тошканд рушд кард. Дорбозҳои минтақаҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Истаравшан заиф гаштанд. Дар нимаи аввали асри бист дорбозчиёни сайёр ҳар ҷо мерафтанду хунари худро намоиш медоданд, вале дар солҳои 70-90 суст шудан гирифт. Яке аз гуруҳҳои машҳури хонаводагии дорбозии ўзбек – Тошканбоевҳо (асосгузор Эгамбердиев Тошканбой, 1866-1963), ки дар Фарғона буданд, бо мурури замон аз майдонҳои кушод ба сахани сирк гузаштанд. Ҳоло дорбозон дорҳои калон ва ҳам дорҳои хурдро дар сахнаи сирк месозанд ва дорҳои хурдро «симдор» мегӯянд [1].

Намоиши дорбозӣ ҳамеша бо хунариҳои дигари мардумӣ як ҷо баргузор мешуд. Дорбозҳое, ки то нимаи аввали асри 20 буданд, дар гуруҳи худ хунариҳои гуногун, ба мисли масхарабозон, паҳлавонон, мусиқачиён, аскиягӯён, чашмбандон ва дигаронро доштанд. Дар дорбозӣ машқҳои мураккаб иҷро мегардад. Дорбозҳо ба болои китфи якдигар баромада, ба болои ресмон (расан) мегарданд. Аз ҷумла, 4-5 нафар дар болои дор баромада, хунари худро пешкаши мардум менамоянд. Ду нафар дар китф ва ё каллаи якдигар истод шуда, аз болои расани дори баланд аз як тараф ба тарафи дигари дор мегузаранд.

Дорбоз маҳорати худро дар болои дор нишон медиҳад. Аз ин рӯ, хунари дорбозӣ нозук ва мураккаб буда, лаҳзаҳои хатарнок низ дорад. Дар болои дори баланд чунин амалхоёро иҷро мекунанд, ки бинандаро ба ҳайрат мегузорад: як дорбоз аз болои дорбози дигар, ки дар болои расан дор ништааст ҳақида мегузарад; дар болои расани дор ғел мезананд; бо сар дар расани дор истод шуда, пойро ба боло дароз менамоянд; дар сари китфи ду дорбоз ду тахтача гузошта кӯпрук сохта, дар болои кӯпрук тахтагин рост меистанд ва ғайра. Ин навъ намоишҳо ҳоло ҳам дар дорбозӣ метавон дид.

Аслан дорбозӣ, ҳамчун хунари анъанавии мардумӣ, дар ҷашнҳо, сайругаштҳо ва маъракаҳо дар назди бозорҳо, сайргӯҳои махсус сурат мегирад. Дар асри 19 ва аввали 20, шахсони сарватманд (мансабдорони амир, бойҳо ва дигарон) барои ҷашни тӯи хатнаи писари худ маъракаи калоне баргузор намуда, дар он низ дорбозро даъват мекарданд.

Дорбозӣ дар натиҷаи рафтуомадҳо дар кишварҳои шарқӣ паҳн гардидааст. Табиист, ки дор дар аввал паст ва тамринҳои нахустини он низ сода будааст. Бо мурури замон дор баланд сохта шуд ва анвои бозиҳое, ки дар болои он сурат мегирифт, низ мураккабтар гашт. Дар гузашта касби дорбозҳо аз насл ба насл мегузашт ва ё гуруҳи дорбозон аз хешовандон сомон дода мешуд.

Дорбозҳо дар баҳорон, ҳангоми ҷашни Наврӯз, тамошобини зиёд доранд. Майдони дорбозии наврӯзиро хеле зебо оро медиҳанд. То имрӯз ривоятҳо ва ҳикояҳои гуфторӣ дар бораи дору дорбозӣ дар ёди мардум ҳаст, вале афсӯс, кам гирдоварӣ шудаанд. Дар рӯзҳои Наврӯз

мардум бо ниятҳои нек ба тамошои дорбоз меоянд. Академик Р.Амонов ҳангоми навиштани мушоҳидаҳои худ дар бораи дорбозӣ ёдовар мешаванд, ки он маҳз дар рӯзҳои Наврӯз ба мардум шодию нишоти бештар мебахшид: «Ҳар сол дар арафаи иди Наврӯз ба шаҳри мо дорбозҳо омада, дар идчо ё назди бозор дор мезананд. Ин ҳодиса филҳол дар тамоми шаҳр овоза мешавад, мардум бо хушнудии тамои «дорбоз омадааст» гӯён ба ҳамдигар хабар медиҳанд. Омадани дорбоз дар рӯзҳои Наврӯз ва тамошои он барои мо, бачагон, ид болои ид аст. Худи дор ва чое, ки онро устувор мекунад, аҷобате дорад. Мо ҳанӯз дорбозӣ шуруъ нашуда, чанд бор омада, онро тамошо карда меравем» [3, 255-256].

Дорбозон ҳангоми оғози ҳунарнамоӣ дар пояи сутуни аслии дор меистанд. Пеш аз ҳунарнамоӣ карнайнавоз чанд дақиқа, созагро ба гирди худ ҷарх занонда, дар ҳаво нигоҳ дошта менавозад. Баъдан карнайнавозу сурнайнавозу нақоразану масҳарабозон низ як лаҳза мардумро хушҳол менамоянд. Бахусус масҳарабозон бо шӯҳӣ аз ресмони дор ё аз сутуни дор қапида, ба дор баромдан меҷаҳанд [10; 12; 16].

Пас аз анҷоми навозиши карнай яке аз масҳарабозон, ё ҳунармандон бо садои баланд ба дор баромадани яке аз дорбозҳоро эълон менамояд. Дар ҳамин лаҳза дорбози ҷавон аз устои худ дуо мегирад: «Омин, Худо ёрат, Саҳӣ мададгорат, гиру нагирон! Тансиҳату саломат бош, ба мардум хизмат куну амон бош! Ҳама даст бардоред, дорбози мо саломат бошад, шумо ҳам саломат бошед! Аллоҳу акбар!»

Дорбоз лангарҷӯб дар даст ба расани дор мебарояд. Одатан пойҳои дорбоз луч аст. Ҳама хомӯш ва ду чашм ба дорбоз. Дорбоз бо садои оҳистаи хушнавои сурнай як-як ба пеш қадам гузошта, ба сари ҷӯби дукӯшаи муқобили худ мерасаду оҳиста мешинад. Ҳамин ки то охири расан расид, мардум баробар қарсақ мезананд ва баъзеҳо «Офарин!», «Борақаллоҳ!», «Марди часур!» мегӯянд. Дорбоз ба тамошобинон таъзим мекунад, ки ин ишораи эҳтиром ва салом ба онҳост.

Дар ҳамин лаҳза масҳарабозон бо дорбоз саволу ҷавоб мекунад. Аз ин тарик тамошобинонро хушҳол месозанд. Масалан:

Масҳарабоз: Дорбоз-ака!

Дорбоз: Лаббай.

Масҳарабоз: Лабатонба шаккар, эҳтиёт шавед, шери нар.

Дорбоз: Бале, эҳтиёт ними ҳаёт гуфтаанд, итоат!

Масҳарабоз: Ака дорбоз Наврӯз муборак!

Дорбоз: Раҳмат, ба шумо ҳам муборак!

Масҳарабоз: Бинед, мардум мисли баҳор шукуфтаанд. Боз ба ягон духтараки Наврӯзмоҳ ошиқ шуда, наларзед!

Дорбоз: Худо нигоҳ дорад...

Ин гуфтугӯ чанд лаҳза идома меёбад. Сипас боз овози сурнаю нақора баланд мешаваду таққӣ ором мегардад. Баъд садои хеле ороми сурнай навои чун оҳанги «шашмақом» хушнаво оғоз мешавад ва дорбоз ҳам лангарҷӯб дар даст боз ба ҳаракат мебарояд. Акнун дорбоз тахти мусиқии дилнавози сурнай ба ҳунари дорбозии худ идома медиҳад. Дар як лаҳзаи муносиб дар байни дорбоз ва устод низ саволу ҷавоб сурат мегирад, ки он як саҳнаи намоишии ҷолиб аст.

Дорбозҳо бо навбат ба болои дор оҳиста мераванд, медаванд, бо чашми баста ҳунарнамоӣ мекунад. Дар гузашта, дар болои дор гурӯҳи дорбозон, ҳатто 5-6 нафар, низ ҳунари худро нишон медоданд. Ҳамчунин, онҳо дар ҳамон баландӣ саҳнаҳои хурди завқоварро амалан иҷро мекарданд. Намоишномаҳои, ки онҳо иҷро менамуданд, бо номи «Обкаш», «Чорсутун» машҳур буд. Дар Бухоро майдонҳои зиёд барои тамошо, бозорҳо ва ҷойҳои бисёри вақтгузаронист. Аз ҷумла дорбозҳо низ дар чунин ҷойҳо ҳунари худро нишон медоданд. Н.Нурҷонов дар бораи яке аз дорбозони бухорӣ суҳан гуфтааст, ки муҳтасари он чунин аст. Тибқи ишораи эшон дар аввали садаи XX дорбозе буд, ки Ҷӯра ном дошт. Ӯ хеле машҳур буд. Дар асл зодаи Бухоро буд, дорбози номдор буд. Эшон дар рӯзҳои ҷашнҳои наврӯзӣ барои тамошбинон ҳунари худро нишон медод ва дар вақтҳои дигар ширинии «Оби набот» мефурӯхт. Ҷӯра нотарсона ба дори баланд мебаромад. Костюми ӯ сурх буд, дар сараш ҳам рӯймоли сурх дошт. Дар байни ӯ ва масҳарабозе,

ки ӯ низ Чӯра ном дошт, гуфтугӯ сурат мегирифт. Чӯра дар болои дор бо маҳорати баланд намоишҳои зиёдеро иҷро мекард. Масхарабоз аз Чӯра пурсон мешуд, ки чӣ тавр кӯдакон аз боғ ғӯра ва сабча медузданд. Дорбоз дар болои дор, ки дар он ҷо тахтаи думетра баста шудааст, ин гуфтаи масхарабозро моҳирона иҷро мекард. Ин дорбози моҳир бо шамшер бозӣ мекард ва ба тағи пояш лаълие гузошта, дар болои дор ин тараф он тараф мегашт. Аз рӯи эҳтиёт пои дорбоз ба ресмони дор баста мешуд. Вақте ки ӯ аз дор худро ба замин мепартофт тамошобинон дар ҳаяҷон меомаданд. Дар байни дорбоз, ки дар болои дор аст ва масхарабоз, ки дар замин аст, гуфтугӯе сурат мегирифт. Ин гуфтугӯ хеле ҷолиб ва барои тамошобин таъсирбахш буд. Гуфтугӯ рамзу рози худро дошт ва ба забони тоҷикӣ сурат мегирифт. Масалан, масхарабоз аз дорбоз мепурсид, ки ранги челаки ин одам чӣ гуна аст? Дар ин ҷо дорбоз ва масхарабоз хеле моҳирона байни худ аз рамзҳои истифода мебарданд, ки қадом рангери ифода менамуд. Дорбози чашмашбаста аз он рамзе, ки пешакӣ байни онҳо муқаррар шуда буд, мефаҳмид, ки ранги хилъат чӣ гуна аст. Дар чунин ҳолат яке аз рамзҳои байни худ муқаррашударо ба қор мебарданд. [10, 279].

Тамошобинон ба ҳунари дорбозон бо ҳайрат менигаранд. Дар байни мардуми Бухоро ва ҷойҳои дигар то имрӯз зарбулмасал ва мақолҳои зер вирди забони мардум аст, ки мегӯянд: «Дорбозӣ – ҷонбозӣ», «Дорбоза кафанаш дар гарданаш», «Дорбоза ҷонаш дар дасташ», ё «Ҷони дорбоз дар каф».

Ҳунари дорбозӣ маъмулан дар майдони кушод баргузор мешуд, маоши онҳо низ ба таври озод ҷамъ мегардид. Тарзи ҷамъ кардани пул гуногун буд. Яке аз масхарабозон рӯймоле дар даст, ҳангоми як лаҳзаи танаффус байни мардум мерафту маблағ ҷамъ меовард. Ҳар кас аз рӯи ҳиммати худ пуле ба он рӯймол мепартофт.

Тибқи мушоҳидаҳои шахсан роҳбари гурӯҳ, пас аз иҷрои дорбози хурдсол бо садои баланд мегуфт: «Худочон, дар ҳамин рӯзҳои наврӯзӣ писарталаб-ба писар теяд, духтарталаб-ба духтар теяд, ҳар орзую ормоне, ки дар дил доред, Худоё Худовандо бароварда кунад. Бинед, ин бачаеки чун гули баҳорӣ шукуфон чӣ ҳунаре ба шумо нишон дод. Акнун шумо ҳам «ҳунар»-и худро нишон диҳед! (Мақсад пуле диҳед). Ба шумо ҳам мисли ҳамин писар, Худо писар диҳад! Худоё, худовандо, тамоми орзую умедҳои шумо бароварда шавад! Ҳар кас аз рӯи ҳимматаш чизе ҳиммат кунад!». Дар ин маврид яке аз ҳунармандон рӯймол ё доира дар даст дар байн мардум давр мезанад. Гоҳе масхарабоз тоқӣ дар даст дар байни мардум рафта, бо шӯҳӣ ҳар чиз мегӯяд ва суҳанҳои хандадору кинояомез гуфта, аз мардум пуле мерӯёданд. Ба ҳар ҳол мардум аз рӯи имкони худ маблағе ба дорбозон меоданд, ки Р.Амонов мушоҳидаи худро дар ин бора чунин ёдовар шудааст: «Дар айни авҷи дорбозӣ аз дастаи дорбозҳо як нафар токии лундаашро чаппа дошта, аз тамошобинони мафтуну мутаассиру миннатдор суҳанони зеринро такрор ба такрор ба забон оварда, ҳаққи тамошо ҷамъ меоварданд:

– Агар дошта бошед, як сӯм, як сӯм набошад, ним сӯм, ним сӯм набошад, як танга, як танга набошад, ним танга, ним танга надошта бошед, як мирӣ – ҳар кас ҳар ҷи қадар тавонад – хоҳиш менамояд ӯ дар байни сафҳои нишастагон қадам зада.

Ҳар кас ба қадри имкону ҳиммати худ як чиз ба токии ӯ мепартояд: як сӯм, як танга, як бақар ва ба ивази он дуои нек мешунавад:

– Умратон дароз шавад... барака ёбед... рӯзи бадро набинед, ба муроду мақсадатон расед... Касе, ки пул надорад ё пул додан намехоҳад муфт тамошо мекунад ва мавриди эрод қарор намегирад – қоида ҳамин хел. Барои мо, бачагон, тамошоҳое, ки дар ҷойҳои кушоди бедару девор барпо мегарданд, - бепул. Бо вучуди ин, баъзе бачагони пулдор як танга, ду танга, ҳатто баъзан як сӯм пешкаш мекунанд. Пулғунодор низ ба онҳо минатдорӣ изҳор карда, баъди гузаштан аз пеши ҳамаи тамошобинон ба назди сутуни дор рафта, токии пур аз пулро ба рӯймол ҳолӣ карда, рӯймолро баста, болашро бо ҷома мепӯшонад» [3, 268-269].

Дар гузаштаҳо тоҷикон Наврӯзро дар шаҳрҳои Осиёи Миёна беш аз 40 рӯз ҷашн мегирифтанд. Ба гуфтаи устод Айни, дар Бухоро гоҳе то ҳафтод рӯз идома дошт [2, 494-503]. Дар рӯзҳои Наврӯз дар наврӯзгоҳ ҳунарҳо ва бозиҳои гуногуни мардумӣ намоиш дода мешуданд,

ки яке аз онҳо дорбозӣ буд, ки он пас аз чашн низ идома ёфта, мардуми зиёд ба тамошояш меомаданд.

Дорбозӣ махсусияти худро дорад, барои мардум завқи эстетикӣ хосе мебахшад, ки он ҳангоми ба тамошобин пешниҳод гардидани ҳунари онҳо маълум мегардад. Аз тамошои дорбозӣ мардум завқ мебаранд. Онҳо аз маҳорати дар болои дор давидан, паридан ва ҷаҳиданҳои гуногун, унсурҳои рақс ва ғайра лаззат мебаранд.

Дар баландии то 20-25 метр иҷро намудани ҳар гуна бози осон нест. Барои дорбозӣ лангар барои мувозинат хеле муҳим аст. Дар гузаштаҳо дорбозон бидуни ҳеҷ гуна воситаи эҳтиёт ҳунарнамоӣ мекарданд. Барои ҷунин ҳунар маҳорат, заҳмат, ҷасорат ва иродаи матин бояд дошт. Ҳангоми иҷрои намоишҳои мушқил мусиқӣ хос иҷро мешавад. Масалан, дар вақти бозиҳои давидан дар болои дори хурд оҳанги шӯҳ ва ҳангоми иҷрои амали мураккаб дар болои дори баланд оҳанги ҳазин ба монанди яке аз оҳангҳои мусиқӣ «Шашмақом иҷро мегардад.

Дорбозӣ ҳамеша таваҷҷуҳи тамошобинро ба худ ҷалб намуда таъсири нек мегузорад. Аз тамошои дорбозӣ бинанда аз як тараф ҷасорат, нотарсӣ, далерӣ биомӯзад, аз тарафи дигар дар дили ӯ меҳр, муҳаббат, самимият, одамият пайдо гардида, руҳияи ӯро болида менамояд.

Дорбозӣ аз ҷумлаи ҳунархост, ки ба воситаи он байни ҳунарманд ва тамошобин иртиботи наздик барқарор мешавад. Ба ибораи дигар тамошбин низ то ҳаде дар иҷрои амалҳои ҳунармандон ширкат менамояд. Мардум садоҳои ташвиқӣ, офарин гуфтан, чак-чак задан ва аз ҳама муҳим, аз ҷиҳати моддӣ дастгирӣ намудани дорбозон шарикӣ онҳо ҳастанд. Гоҳе масҳарабозон аз байни тамошобинон касеро пайдо карда, ба сахнаи зерӣ дор мебаранд. Гоҳе дорбозон ҷавонҳои танумандро барои ба дори хурд баромадан имтиҳон мекунанд. Аз аввал то охири дорбозӣ дар байни тамошобин ва дорбоз пайванди ногусастанӣ ҳаст. Тамошобинон низ бо меҳр ва эҳсосоти баланд ва ёрии моддӣ худ ҳунармандонро дастгирӣ менамоянд.

Дар гузашта дар шаҳрҳои бузурги Осиёи Миёна аксари дорбозҳо тоҷикҳо буданд. Дорбозҳо то имрӯз дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Панҷакент, Истарвашан, Исфара, Ҳисор ва ҷойҳои дигар ҳастанд. Ҳоло дорбозҳо дар сирк фаъолият менамоянд. Аксари онҳо ба гурӯҳи ҳунарии сирк ҳамроҳ шуда, ба комёбиҳо ноил гардидаанд.

Ҳоло ҳам дар баъзе минтақаҳо дорбозон ҳастанд, ки ба онҳо сангбардорон, паҳлавонон, масҳарабозон, чашмбандон ва дигар ҳунармандон шариканд. Дар наврӯзгоҳҳои кишвар, дар майдонҳо дар рӯзҳои Наврӯз ҳазорон тамошобин ба дидани дорбозӣ омада, лаззати маънавӣ мебаранд.

Имрӯзҳо дорбозҳои сирк ҳунариҳои пешини худро такмил дода, ду пойро ба як ҷоми мисин андохта дар болои дор мегарданд, бо туфли баландпошна дар болои расани дор роҳ мераванд. Дар солҳои охир ба дучарха, бо курсӣ лағжида рафтан, чашмро баста гаштан, дар болои арғамчин ҳунарнамоӣ кардан, ҷаҳидан ва монанди ин ба назар мерасад.

КИТОБНОМА

1. Абидов Т. Мастера узбекского цирка / Т. Абидов. – Ташкент, 1973.
2. Айнӣ С. Куллийет. Ҷ.7. Ёддоштҳо / С.Айнӣ. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 646 с.
3. Амонов Р. Қиссаҳои диёри чашмасор / Р. Амонов. – Душанбе: Адиб, 1995. – 384 с.
4. Деххудо А. Луғатнома.- Ҷ.3. / А.Деххудо. – Техрон, 1373. – 1522с.
5. Дмитриев Ю. Русский цирк / Ю. Дмитриев. – М: Искусство, 1953. – 238 с
6. Кошифӣ, Мавлоно Ҳусайни Воиз. Футувватномаи султонӣ / М.Ҳ.Кошифӣ. – Душанбе: Дониш, 2010. – 320 с.
7. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер. со староиспанского, пердис. и коммент. И.С.Мироковой / Р.Г.Клавихо. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 211 с.
8. Мавлоно Ҷалолиддин Балхӣ Румӣ. Маснавӣи маънавӣ / Ҷалолиддин Балхӣ Мавлоно. – Техрон: Нашри замон, 2001. – 732 с.

9. Мутуни паҳлавӣ тарҷума ва овонависӣ) / Гирдоваранда: Чомосп Чӣ Дастур Манучехр Чи Чомосп Осоно / Гузориш: Саид Урён. – Техрон: Китобхонаи миллии ҚИЭ, 1371(1992). – 170 с.
10. Нурджанов Н. Театральная и музыкальная жизнь столицы государства Саманидов. – Душанбе: Матбуот, 2001 – 288 с.
11. Нурҷонов Н. Дорбозӣ / Н. Нурҷонов // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.1. – Душанбе: Сарредаксияи ЭСТ, 1988. – С. 417.
12. Раҳмонӣ Р. Дор чисту дорбоз кист? / Р. Раҳмонӣ // Ба қуллаҳои дониш. – 2016. – 5 март.
13. Раҳмонӣ Р. Дорбозӣ дар наврӯзгоҳ / Р. Раҳмонӣ // Ба қуллаҳои дониш. – 2016. – 30 март.
14. Сатторов Қ., Раҳимов И. Сирки тоҷик / Қ.Сатторов, И.Раҳимов. – Душанбе: 1988. – 64 с.
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. - Ҷ. 1. / Зери таҳрири С.Назарзода, А.Сангинов, С.Каримов, М.Ҳ.Султон. – Душанбе: ҚДМ «Шуҷоиён», 2010. – 996 с.
16. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ.- Ҷ. 2. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ.Султон. – Душанбе: ҚДМ «Шуҷоиён», 2010. – 1094 с.
17. Яздӣ, Шарафудин. Зафарнома / Ш. Яздӣ. – Техрон, 1363.

УНСУРҲОИ ФОЛКЛОРИ ДАР ДОРБОЗӢ

Дар мақола оид ба таърихи гузаштаи дорбозӣ, истилоҳот ва унсурҳои фолклори дар он маълумоти муфасссал дода шудааст. Зимнан роҷеъ ба тарзи сохтан, навъ, баландӣ ва шакли дор дар асоси санадҳои илмӣ сухан гуфта шудааст. Маълум мешавад, ки баландии дор то 20-25 метр будааст. Таърихи гузаштаи дорбозӣ ба пеш аз мелод мерасад. Дар матнҳои паҳлавӣ, навиштаҳои Кошифӣ, Деҳхудо ва дигар сарчашмаҳо аз расанбозӣ ёд шудааст, ки ин ҳамон дору дорбозӣ мебошад. Дорбозӣ дар кишварҳои Ҳиндустон, Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Эрон ва ҷойҳои дигар шухрат доштааст. Дар мақола оид ба мавқеи дору дорбозӣ дар фарҳанги мардум, диалогҳои байни дорбозон ва масҳарабозон, зарбулмасалҳо, аския, шеърӣ шоирон маълумот оварда шудааст. Дорбозҳо то имрӯз дар шаҳрҳои Душанбе, Хуҷанд, Панҷакент, Истарвашан, Исфара, Ҳисор ва ҷойҳои дигар ҳастанд. Ҳоло онҳо дар сирк фаъолият намуда, аксари онҳо ба гурӯҳи ҳунарии сирк ҳамроҳ шудаанд.

Калидвжаҳо: дор, дорбоз, мардум, фарҳанг, сирк, тамошобин, Наврӯз, расан, Кошифӣ, масаҳарабоз, Осиёи Миёна.

ЭЛЕМЕНТЫ ФОЛЬКЛОРА В «ДОРБОЗИ» (КАНАТОХОДЦ)

В статье представлена подробная информация о прошлой истории и терминах «дарбози» (канатоходцы) и элементах фольклора. При этом упоминалось о способе строительства, типе, высоте и форме «дор» (сооружение из жердей натянутого каната) на основании научных документов. Получается, что «дор» была высотой 20-25 метров. Прошлая история дорбозы (канатоходцы) восходит к до н.э. В пехлевийских текстах, трудах Х. В. Кошифи, А. Деҳхудо и других источниках упоминается о расанбози (канатоходцы), являющемся таким же как «дор» и дорбози. Канатоходцы стало известным в странах Индии, Средней Азии, Афганистане, Иране и других местах. Представлены статьи о роли палачей в культуре народа, диалоги палачей и клоунов, пословицы, «аския» (остарумная шутка) стихи поэтов. Канатоходцы по сей день есть в городах Душанбе, Худжанд, Пенджикент, Истарвашан, Исфара, Гиссар и других местах. Сейчас в цирке работают канатоходцы, и большинство из них присоединились к артистической группе цирка.

Ключевые слова: Канатоходцы, народ, культура, цирк, зрители, Навруз, канат, Кошифи, клоуны, Средний Азии.

ELEMENTS OF FOLKLORE IN "DORBOZI" (TIGHTROPE WALKERS)

This article deals with detailed information about the past history and the terms "darbozi" (rope walkers) and elements of folklore. At the same time, it was mentioned about the method of construction, type, height and shape of the "dor" (construction of poles of a stretched rope) on the basis of scientific documents. It turns out that the "dor" was 20-25 meters high.

The past history of the dorboza (tightrope walkers) dates back to BC. Pahlavi texts, the works of H. V. Koshifi, A. Dekhhudo and other sources mention rasanbozi (tightrope walkers), which is the same as "dor" and dorbozi. Tightrope walkers have become famous in the countries of India, Central Asia, Afghanistan, Iran and other places. Articles on the role of executioners in the culture of the people, dialogues of executioners and clowns, proverbs, "askia" (ostarumnaya joke) poems of poets are presented. To this day there are tightrope walkers in the cities of Dushanbe, Khujand, Panjikent, Istarvashan, Isfara, Hissar and other places. Now tightrope walkers work in the circus, and most of them have joined the artistic group of the circus.

Key words: tightrope walker, people, culture, circus, spectators, Navruz, rope, Koshifi, clowns, Central Asia.

Маълумот дар бораи муаллиф: Равшан Раҳмонӣ – профессори кафедраи назария ва адабиёти навини форсии тоҷикии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Тел.: (+992) 919 89 02 08. E-mail: ravrahmon@mail.ru

Сведения об авторе: Равшан Раҳмони – профессор кафедры теории и новейшей персидско-таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета. Тел.: (+992) 919 89 02 08. E-mail: ravrahmon@mail.ru

About the author: Ravshan Rahmoni, Professor in the Department of Theory and Modern Persian-Tajik Literature of the Philological Faculty of the Tajik National University. Phone.: (+992) 919 89 02 08. E-mail: ravrahmon@mail.ru

Information about the author: Mazhnunov Abulamin Abulakimovich - head of the folklore department of the Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan, candidate of philological sciences. Address: 735025, sh. Dushanbe, st. M. Nakhimova, 142, 74. Tel.: 935648128, e-mail: majnunov-1001@mail.ru.

ҚОИДАҲОИ НАШРИ МАҚОЛАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Суханшиносӣ» нашрияи Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Душанбе) мебошад.

Дар маҷалла мақолаю тақризҳо ва ахбор дар бахши филология ва шарқшиносӣ ба таъби мерасанд.

Маҷаллаи «Суханшиносӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд. Ҳамроҳи мақола фишурдаи он низ ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод шавад.

Муаллиф дар мақолаи ба чоп пешниҳодкардааш бояд мубрамии мавзӯ ва ҳадафу мақсади таҳқиқро бо истидлоли илмӣ асоснок карда, хулосаҳое гирад, ки бо навоарӣ ва аҳамияти илмӣ амалии худ қобили таваҷҷуҳ бошанд.

ТАЛАБОТИ ТАРТИБ ДОДАНИ ДАСТНАВИСҲО

1. Муаллиф дастнависро ба забонҳои тоҷикӣ ва ё русӣ пешниҳод мекунад. Фишурдаи мақолаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод гардад, ки ҳаҷми он набояд аз 1 саҳифа беш бошад.

Матни мақола бояд дар принтер бо ҳуруфи андозаи 14 дар як рӯи қоғаз сафеди андозаи стандартӣ (A4) чоп шуда, ҳар саҳифаи навишта бояд аз 28 сатр (бо шумули замима ва ҳошияҳо), зиёд набошад. Ҳошияҳои дастнавис: аз боло ва поён – 2,5 см, аз чап ва рост – 3 см. Андозаи фосилаи байни сатрҳо – 0,5 см.

Ба дастнависҳо замима мегарданд:

а) маълумот роҷеъ ба муаллиф (ном, номи падар, номи хонаводагӣ, дараҷаи илмӣ, унвон, ҷойи кор, вазифа, нишонии ҷойи зист, шохис (индекс)-и шуъбаи почта, шумораҳои телефони хона ва кор, нишонии почтаи электронӣ (агар мавҷуд бошад);

б) мақола дар компютер чоп шуда, ҳамроҳ бо CD пешниҳод мешавад, ки дар он маводи муаллиф ба сурати парванда дар вожапардозии Word анҷом шудааст; агар ҳуруфи лотинӣ ё дигар аломатҳо истифода шуда бошанд, бояд онҳо бо нишондоди номашон ирсол гарданд.

4. Ҳадди ниҳии дастнавис:

- мақола – 16 саҳифа, фишурдаи мақола - 1 саҳифа;
- ахбор - 8 саҳифа, натиҷаи он - 0,5 саҳифа;
- тақриз - 4 саҳифа;
- рӯзномаи рӯйдодҳои илмӣ - 4 саҳифа.

5. Сарлавҳаи мақола бо ҳарфҳои калон навишта шавад ва аз матн бо фосилаи се сатр ҷудо карда шавад.

6. Иқтибосҳо бо сарчашма дақиқ муқоиса карда шуда, дар охири саҳифа асли онҳо аз ҷониби муаллиф оварда мешаванд.

7. Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба хатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ оварда мешавад; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) бо шуморагузорӣ ва нишон додани маълумоти зайл оварда мешавад:

а) **барои китобҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи асар, шахр ва соли нашр, теъдоди умумии саҳифаҳо мисли:

1. Айни С. Қулиёт. Ҷ. 1. / С. Айни. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ., 1958. – 555 с.

2. Пугачев В.П., И.Ю. Соловьев. Введение в политологию : учеб. для студ. вузов / В.П. Пугачев, И.Ю. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 466 с.

б) **барои мақолаҳо** – ному насаби муаллиф, номи пурраи мақола, номи маҷмуаи мақолаҳо, китоб, рӯзнама, макони нашр, шахр (барои китоб), сол ва шумораи рӯзнама, маҷалла, мисли:

1. *Айнӣ С.* Маънои калимаи тоҷик / *С. Айнӣ* // Садои Шарқ.- 1986. - № 8. – С. 48-73.

2. *Кисляков Н.А.* Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу/ *Н.А. Кисляков* // Советская этнография. 1974, №1. – С. 114-125.

Дар дохили матн истинод ба манбаъ дар дохили қавси мураббаъ дода шуда, аз ҳам тавассути вергул чудо карда мешавад, мисол: [1, 272]; шумораи саҳифаҳои иқтибос бо воситаи вергул ё тире нишон дода мешавад, мисол: [2, 272-280].

7. Дар мақола аз тарафи муаллиф ё муаллифон бояд имзо гузошта шавад.

Дастнавис бояд бодикқат хонда шуда, бидуни ғалат пешниҳод гардад.

Дастнависҳое, ки бидуни риояи талаботи мазкур таҳия шудаанд, баррасӣ намешаванд.

Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад.

Муаллифон пас аз саҳифабандии мақола онро хонда, ризояти худро барои чоп ба таври хаттӣ тасдиқ мекунанд.

Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонии мо: 734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Рӯдакӣ, 21, Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, ҳучраи 11, дафтари маҷаллаи «Суханшиносӣ», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Шохиси (индекси) обуна дар феҳристи «Почтаи тоҷик» -77755

Сомонаи мо: www.iza.tj; E-mail: iza_rudaki@mail.ru

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 12 ноябри соли 2015 таҳти № 0095/мҷ аз нав ба қайд гирифта шудааст.

ПРАВИЛА ПУБЛИКАЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Словесность» издается Институтом языка и литературы имени Рудаки Национальной академии наук Таджикистана (г. Душанбе).

В журнале публикуются статьи, сообщения, рецензии, информационные материалы по филологии и востоковедению.

Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках. Статьи сопровождаются резюме на таджикском, русском и английском языках.

В предлагаемых для публикации научных статьях автор должен дать обоснование актуальности темы, четкую постановку целей и задач исследования, научную аргументацию, обобщения и выводы, представляющие интерес своей новизной, научной и практической значимостью.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

1. Автор представляет рукопись на таджикском или русском языке. Резюме к статье должно быть представлено на таджикском, русском и английском языках, объем которого не должен превышать 1 страницы.

2. Текст должен быть отпечатан на принтере - размер шрифта 12 - с одной стороны белого листа бумаги стандартного формата (А4). На странице рукописи должно быть не более 28 строк, отпечатанных через два интервала (это относится также к примечаниям и

сноскам). Поля рукописи: верхнее и нижнее - 2,5 см, левое и правое - 3 см. Размер абзацного отступа - 0,5 см.

3. К рукописи прилагаются:

а) сведения об авторе (фамилия, имя, отчество, ученая степень, звание, место работы, должность, домашний адрес, индекс почтового отделения, номера служебного и домашнего телефонов, при наличии - адрес электронной почты);

б) статья должна быть отпечатана на компьютере и представлена редакции одновременно с CD, содержащей файл авторского материала, выполненного в текстовом редакторе Word; шрифты, если таковые использовались для латинских или иных символов, с указанием их названия.

4. Предельный объем рукописей:

- статья - 16 страниц, резюме - 1 страница;
- сообщение - 8 страниц, резюме - 0,5 страницы;
- рецензия - 4 страницы;
- хроника научной жизни - 4 страниц.

5. Заглавие статьи печатается строчными буквами и отбивается тремя интервалами снизу от текста.

6. Цитаты тщательно сверяются с первоисточником и визируются автором на оборотной стороне страницы.

7. Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием следующих выходных данных:

а) для книг - фамилия, инициалы автора, полное название книги, город и год издания, общее число страниц например:

3. Айни С. Куллиёт. Т. 1. / С. Айни– Сталинобод: Нашрдавтодж, - 1958. -555 с.

4. Пугачев В.П. Введение в политологию : учеб. для студ. вузов / В.П. Пугачев, И.Ю. Соловьев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2003. – 466 с.

б) для статей - фамилия, инициалы автора, полное название статьи, название сборника, книги, газеты, журнала, где опубликована статья, город (для книг), год и номер газеты, журнала, например:

1. Айни С. Маънои калимаи тоҷик / С. Айни // Садои Шарқ. 1986, № 8. – С. 48-73.

2. Кисляков Н.А. Старинные приемы земледельческой техники и обряды, связанные с земледелием у таджиков бассейна р. Хингоу/ Н.А. Кисляков // Советская этнография. 1974, №1. – С. 114-125.

Ссылки на литературу в тексте даются в квадратных скобках через запятую, например: [3, 272]; при цитировании указываются страницы через запятую или тире, например: [4, 272-280].

7. Статьи должны быть обязательно подписаны автором, а при наличии нескольких авторов - всеми соавторами.

Рукопись должна быть тщательно вычитана и сдана без опечаток.

Рукописи, оформленные без соблюдения указанных требований, не рассматриваются.

Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отправлять авторам на доработку.

Авторы читают готовую верстку статьи и в письменном виде подтверждают свое согласие на публикацию.

Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов.

Адрес: 734025, г. Душанбе, ул. Рудаки, 21, Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, комн. 11, редакция журнала «Словесность», тел.: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Подписной индекс в таджикском каталоге «Почтаи тоҷик» -77755

Наш веб-сайт: **www.iza.tj**; E-mail: **iza_rudaki@mail.ru**

Журнал перерегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 12 ноября 2015 года за № 0095/мч.

Address: 734025, Dushanbe, avenue, Rudaki 21, Institute of Language and Literature named after Abuabdulla Rudaki Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, room. 11, the editors of «Literature», Tel .: (+992 37) 227 29 07, 227 11 70.

Index in the Tajik catalog «Pochtai Tojik» -77755

Our website: **www.iza.tj**; E-mail: **iza_rudaki@mail.ru**

The magazine was re-registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on November 12, 2015, № 0095 /мч

